

Рк 74
Т67

Львівська
Академія Наук
Археологічний Комітет
Трипільська Комісія

Académie des Sciences
d'Ukraine
Comité Archeologique d'Ukraine
La Section de Tripolie

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНІ

В. I

За редактуванням голови Комісії В. КОЗЛОВСЬКОЇ
та секретаря П. КУРІННОГО

LA CULTURE DE TRIPOLIE EN UKRAINE

Tome I

Sous la redaction de V. KOZLOWSKA, president de la section
et de P. KOURINNY secretaire

У Київі — 1926

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Р Т 4(2); Т 67 Инв. № 421968

Автор _____

Назва Трипільська культура на
Україні: збірник.Місце, рік видання К., 1926.Кількість стор. Х, 209, [2] с. і рис.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій [28] арк. іл.

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. 1

Конволют _____

Примітка:

6.09.2006,Мол.с. —

УКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК
Всеукраїнський Археологічний Комітет
Трипільська Комісія

ACADÉMIE DES SCIENCES
D'UKRAINE
Comité Archéologique d'Ukraine
La Section de Tripolie

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНІ

В. I

За редактуванням голови Комісії В. КОЗЛОВСЬКОЇ
та секретаря П. КУРІННОГО

УДБ/968

LA CULTURE DE TRIPOLIE EN UKRAINE

Tome I

Sous la redaction de V. KOZLOWSKA, president de la section
et de P. KOURINNY secretaire.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

[902.6(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
Ім. КІРС

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 5288. Друк. 1200 прим.

ПЕРЕДМОВА.

Збірник „Трипільська культура на Україні“, що оце виходить у світ, має стати періодичним виданням та сприяти поставленню та виясненню проблем, які висуває Трипільська культура.

Культура ця, що стала відома завдяки блискучим відкриттям В. В. Хвойки, а потім прекрасно інтерпретована відомим дослідом проф. Е. Р. Штерна, останніми часами дуже зацікавила дослідників не тільки на Україні, але й у Західній Європі. Дослідники, поглиблюючи розробку відомих матеріалів і оперуючи новими, висунули низку цікавих питань. Тут є питання про взаємовідношення хронологічне і культурне окремих явищ Трипільської культури, виявлення відносин до інших культур, питання про відношення скорчених кістяків до Трипільської культури на терені України, цікаве питання про конструкцію й призначення т. зв. „площадок“ — точків і землянок, то-що.

Особливу увагу звернула на себе кераміка Трипільської культури. Вона дала підставу для одних дослідників звати Трипільську культуру „передмікенською“ і тим уважати її центрально-європейського походження (Hub. Schmidt, M. Much, E. Штерн та інші), другі припускали її малоазійське або середземноморське походження (Хв. Вовк, Возинський), треті вказували на її автохтонізм — місцеве походження на Україні (В. Хвойка). В останній час стали вживати в Зах. Європі назву „мальована кераміка“, звязуючи цим Трипільську кераміку з іншими видами мальованої кераміки Зах. Європи (Hoernes). Була також висунута гадка про те, що в Трипільській кераміці треба шукати звязку із Сходом (Китай, Сузи, то-що).

Вся ця увага, шукання, спостереження що-до Трипільської культури свідчать про величезний інтерес, який вона має для культур цілого світу і на різноманітність та складність її елементів. Спроби пояснень, очевидно, в дальших студіях будуть доповнені, а може деякі відкриті. Але дальші дослідники, оперуючи цікавим порівняльним матеріалом археологічних дослідів Західньої Європи, Південної Європи та Азії, повинні для правильности висновків увесь час мати факти з матеріалу, який давали та даватимуть розкопи Трипільської культури на Україні.

Перший збірник, що випускає оце Трипільська Комісія Українського Археологічного Комітету при Українській Академії Наук, виник завдяки праці українських дослідників Трипільської культури переважно над відомими вже в друку матеріялами.

На жаль, цікава стаття пок. академіка М. Т. Біляшівського присвячена відмінному типові Трипільської культури (Борисівському) залишилася тільки початою. Цей початок редакція умістила разом із короткою оцінкою роботи М. Т. Біляшівського в галузі вивчення Трипільської культури. Уміщено також декілька слів, присвячених пам'яті Е. Р. ф.-Штерна.

Редакція збірника має за необхідне підкреслити, що не вважаючи на своєчасні заходи Української Академії Наук, вона не могла використати для першого збірника ті фактичні матеріяли, звідомлення про розкопи: В. М. Доманицького, М. К. Якимовича та С. С. Гамченка, котрі свого часу надійшли до Археологічної Комісії в Ленінграді і тепер недосяжні для українських дослідників.

Малюнки до статтів акад. М. Біляшівського, С. Гамченка, В. Козловської, П. Курінного, С. Магури виконав худ. Ю. Ю. Павлович.

АКАДЕМИК МИКОЛА БІЛЯШІВСЬКИЙ.

21 травня 1926 року зійшов у могилу академик на кафедрі археології Української Академії Наук, дійсний член Всеукраїнського Археологічного Комітету, дійсний член Трипільської Комісії, Микола Біляшівський.

Відійшла у минуле ще одна постать вченого-громадянина, милої й приязної людини, великого і довголітнього працівника-організатора планового археологічного дослідження України, музейної справи та охорони пам'яток української культури.

Микола Біляшівський у своїй археологічній діяльності належав до того напрямку, що його запровадила французька передісторична школа Г. Мортільє і підтримували на Україні проф. В. Антонович та Хв. Вовк, а в Росії проф. Д. Анучін. З обома останніми М. Біляшівський залишавсь у найтісніших зв'язках до останніх хвилин їх життя.

У процесі своєї археологічної праці М. Біляшівський торкнувся багатьох питань української археології (досліді неолітичних стадій від Гомеля до Кременчука, решток доби ля-Тен на Україні, ранньої слов'янської старовини (Заслав, Богданів, Київ), старовини князівської доби (Київ, Княжа гора, Заруб), старовини литовської та козацької доби. Як правило, в процесі роботи він був більш спинявся на найтемніших суперечливих питаннях української археології, відкриваючи з них дискусію, втягаючи в ню фахівців різних фахів. Щоб організувати українські археологічні дослідчі сили, М. Біляшівський організував видання археологічного періодичного органу: Археологическая Лѣтопись Южной Россіи р. 1899—1905, організував музей, нині Всеукраїнський Історичний Музей у Києві, що мав охопити вивченням життя українського народу від передісторичних часів аж до побуту сучасної народньої маси.

Протягом своєї багатогранної праці М. Біляшівський торкався і студій над Трипільською культурою і сюди з властивим йому умінням і запалом намагавсь внести світло, критицизм та систематику в найтемніші питання, що огортали факти Трипілля і заважали їх правдивому спостереженню, розумінню та композиції.

От чому М. Біляшівський, сучасник блискучих Хвойчиних відкриттів у галузі Трипілля, свідок перших видань їх, перший стає усупереч багатьом висновкам В. В. Хвойки й Е. Р. Штерна, ставить знак запитання не тільки над висновками, а навіть над непохибністю спостережень самих пам'яток, висуваючи необхідність точного спостереження, точної фіксації спостережень і тільки потім—відповідного обережного зв'язування фактів.

Основним питанням XIX та початку XX в. з циклу питань Трипільської культури було питання про призначення монументальних пам'яток Трипілля. Дивна річ, не про конструкцію їх, а тільки про призначення. Полеміка, що підніс М. Біляшівський з цього приводу на сторінках Археологічного Літопису була штучним засобом викликати розробку цього питання, його аргументацію і, що головне, загострити зір дослідників у цьому питанні. Це М. Біляшівському належить думка, що спорудження Трипільської культури, які йменував В. Хвойка „площадками“, не рештки ритуалу, а залишки долівок од жител.

Одначе, полеміка між ним і В. Хвойкою, що залишила нам фактичне уґрунтування В. Хвойки його думок, залишила обох авторів на своїх позиціях. Обидва бо спиралися на реконструйований тип пам'ятки (площадки), який, маючи в собі всі ознаки різноманітних конструкцією і призначенням форм будов, вражав видимою повнотою ознак, але з однаковим успіхом міг служити обґрунтуванню різноманітних припущень, як то ми бачимо і нині.

Одначе, від глибокого зору М. Біляшівського не заховалося в глибині синтетичного уявління про монументальні пам'ятки Трипільської культури суперечності окремих складових частин цього уявління.

Він тільки даремно шукав причину цього в помилковості спостережень В. Хвойки, або недостатчі матеріялів.

Ми не можемо вказати ні одного випадку, коли-б сучасні, технічно і методично досконаліші досліди відкидали-б Хвойчині спостереження.

Надмірна обережність, висновкобоязнь у трипільських студіях наїшла собі рішучий, мотивований і справедливий коректив з боку дослідника іншої наукової школи, проф. Ф. Штерна на XIII арх. з'їзді в Катеринославі. М. Біляшівському належить ініціатива постановки та розробки питання про необхідність виробити досконаліші методи відкриття, спостереження та фіксації монументальних пам'яток Трипільського типу.

Полеміка М. Біляшівського з В. Хвойкою з приводу способів розкопів цікава не тільки як полеміка двох авторитетних практиків-археологів, але вона характерна, як технічний вияв двох систем спостереження, приймання, думання.

Спосіб розкопів В. Хвойки, що він боронив літературно, складався із таких моментів: 1) процесу штилювання, 2) засікання підходу прокладення траншеї окрай точка для виявлення перекрою шарів та краю руїни, 3) зняття прикриття, 4) розчистка поверхні точків (1-й момент фіксації), 5) розробка шарів способом простовісного перекрою до цілника, себ-то одержати повздовжній та поперечний перекрої спорудження, деталей конструкції в їх безпосередньому звязку з підґрунтям (2-й момент фіксації), 6) вичерпання решти площини точка тим-же способом (п. 2—5), 7) сполучення даних усіх траншей в одному зарисові-малюнкові. При цьому способі вигравали аналітичні моменти досліду, здобувалися реальні, в натурі, перекрої.

Спосіб М. Біляшівського, що був спробою практично застосувати інструкцію Хв. Вовка, мав на меті дослідження плану. Складавсь він із таких процесів: 1) штилювання, 2) зняття прикриття на всьому просторі пам'ятки, 3) розчистка поверхні (1-ша фіксація), 4) поступінне зняття шар за шаром грубини пам'ятки і вивчення, як розміщено на ній речі (2-га фіксація), 5) дослід над ґрунтом під пам'яткою (3-тя фіксація). При такому способі досягалася наочність, виявлявся процес руйнування і збудування спорудження, але вповні губилися повздовжні та поперечні перекрої.

Отже В. Хвойка вивчав уламки, частинки, елементи будови, щоб із них відбудувати ціле. М. Біляшівський намагався зрозуміти спочатку ціле, щоб через нього розгадати загадкові частини. В цьому істотна різниця всієї їх наукової роботи, особливостів їх натур.

Спосіб В. Хвойки, рівно-ж як і Хв. Вовка для рішення проблеми конструкції та призначення були менш придатні, ніж спосіб М. Біляшівського і тому археологічна практика пішла в бік удосконалення способу М. Біляшівського.

Року 1900 М. Біляшівський переводив розкопи точка Трипільської культури біля с. Колодистого на Гуманщині. Йому-таки належить честь відкриття цілком відрубного варіанту різьбленсі, трипільського типу, кераміки (с. Борисівка-Линці). Незакінчений передсмертний нарис борисівських розкопів уміщено в цьому числі Трипільського Збірника.

Нумізмат, архівіст, етнолог, музеолог, першорядний знавець народного мистецтва, археолог Микола Біляшівський у галузі Трипільської культури, до останніх хвилин свого життя стояв у струмені наукового вивчення її, брав участь в розробці чергових її проблем і проклав не багато, але глибоких і необхідних борозен на допіру розпочатому оранням перелозі.

Петро Курінний.

ПАМ'ЯТИ Е. Р. ШТЕРНА.

З запізненням дійшло до нас жалібне повідомлення про смерть одного з найвидатніших знавців античної старовини проф. Е. Р. ф.-Штерна який жваво цікавився також питанням про Трипільську культуру. Він упокоївсь 27-го квітня р. 1924 в м. Галле.

Е. Р. ф.-Штерн народивсь у р. 1859 в м. Зейерегоф кол. Ліфляндської губ., скінчив класичну гімназію й університет у Дорпаті. Закінчивши вищу освіту, він був 3 роки професорським стипендіатом Дорпатського університету. У р. 1883 захистив магістерську дисертацію, а в р. 1884 — докторську при Дорпатському-ж університеті і був призначений на приват-доцента Новоросійського університету в Одесі. Р. 1886 його призначено на екстраординарного, а р. 1888 — на ординарного професора. В Одесі він працював іще на Вищих Жіночих Курсах, а також був керував Археологічним Музеєм протягом 11 років (1895—1911). За його керування музейні збірки значно збільшилися на матеріяли з його власних розкопів. Р. 1911 Е. Р. прийняв повторну пропозицію університету в Галле зайняти катедру історії. Смерть застала його на посаді ректора Галльського університету.

Його численні праці змістом своїм досить різноманітні. Вони охоплюють питання про окремі керамічні пам'ятки, пам'ятки епіграфічні і підробки речей античної старовини. Всі праці його змістовні і прийняті обережною продуманістю. Таким саме вдумливим дослідником Е. Р. був у галузі Трипільської культури. (Докладний список його праць до р. 1912 вміщено в Тр. Од. О-ва Історії и Древностей т. XXX; додатковий список (рр. 1912—1924) є в замітці С. Дложевського з приводу Штернової смерті, уміщеній у Віснику Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Академії Наук, ч. 2—3, Одеса 1925).

Трипільською культурою небіжчик зацікавивсь іще на XI Арх. З., що відбувсь у Києві у р. 1899 і що на ньому були речі з розкопів В. Хвойки в окол. Трипілля.

Погоджуючись із думкою В. Хвойки, що нова культура іде попереду так званих „кімерійських могил“, які до того часу мали за найстаріший похорон на терені України, він перечить гіпотезі В. Хвойки-ж що-до автохтонізму Трипільської культури. Неоднакова якість виробу Трипільської кераміки дає підставу Е. Р. висунути гадку про привізні і місцеві керамічні вироби в добу Трипільської культури. Що-до похо-

дження зазначеної культури, то спершу у Е. Р. виникла думка про те, що культура ця склалася під впливом Півдня і являла собою відбиток т. зв. Мікенської культури. Проте дальші відкриття В. Хвойки в обсягу Трипільської культури, що констатували широку зону її поширення на території України, а також власні досліди Е. Р. в Басарабії, примусили його відкинути цю гадку і висунути протилежну гіпотезу про рух індоєвропейської маси народів з півночі (Дунайсько-Дніпрянські країни) на південь. Тут нові прихідні на берегах Малої Азії, островах Егейського моря і Грецькому континенті утворюють нову культуру, в якій, однак, елементи стародавньої культури не зникають. Отож Е. Р. Трипільську культуру мав за передісторичну грецьку. Думку цю він розвинув у своїй ґрунтовній праці про власні розкопи біля с. Петрени — „Доисторическая греческая культура на югъ Россіи“ (Тр. XIII А. С. т. I. Там-таки друковано ще крім російської мови німецькою).

Своїми розкопами рр. 1902—1903 біля с. Петрени в Басарабії Е. Р. з'єднав Трипільську Дніпрянську культуру з Балканами. Обережний і серйозний дослідник, він на підставі матеріалів із своїх розкопів робить висновки, що має справу з місцями переховання урн із попелом і місцями жертвування. Реконструюючи руїни будов із своїх розкопів, Е. Р. малює їх, як прямокутні, чотирибічні приміщення з дахом, „будинки померлих“, що містили в собі урни з попелом небіжчика і в яких у певні поминальні дні могло одбуватися спалення жертви і узливання. Будинки ці, на думку Е. Р., могли належати або громаді, або одній якій-небудь родині. Трипільську культуру Е. Р. мав за неолітичну.

Крім цікавого матеріалу що-до розв'язування питань конструкції і призначення певного характеру точків Трипільської культури, Петренські розкопи дали великий матеріал для вивчення мальованої кераміки України. Цікаві виображення тварин (напр., биків з пазурами, то-що), рясно орнаментовані миски, вази з орнаментом, що нагадує людське обличчя. Останні 2 типи орнаментациї Петренської кераміки наближають її до кераміки точків, що дослідив їх П. П. Курінний р. 1925 у с. Томашівці на Гуманщині. Гадка Е. Р. про Петренські точки як руїни будов культового призначення ґрунтується на фактичному матеріалі і, підперта продуманими спостереженнями, не може викликати ніякого сумніву. Проте, поширення цієї гадки на всі точки української Трипільської культури не можна вважати за правильне, як це робить проф. Ebert у своїй роботі „Südrussland im Altertum“, спираючись переважно на висновках Е. Р.

З наукових робітників, зв'язаних із роботою Е. Р. на Україні повинні ми згадати М. Ф. Болтенка, що тепер працює в одеському Історично-Археологічному Музею.

З останніх праць Е. Р., що торкаються Трипільської культури, зазначимо готовий до друку рукопис „Tripolje-Kultur“. Його призначено для „Reallexicon für Vorgeschichte“ hersg. v. M. Ebert. Сподіваємося як найшвидше побачити його в друку.

Валерія Козловська.

БОРИСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ.

Коли Всеукраїнський Археологічний Комітет виробляв план розкопів на 1925 рік, він доручив мені продовжувати розкопи на місці Борисівського городища біля м. Линець на Липовеччині, де ще рр. 1904—5 знайшов я сліди Трипільської культури.

1925 рік — перший рік, коли Археологічний Комітет міг узятися за досліди і повести їх планово, хоч і не в такому широкому масштабі, як цього вимагають численні пам'ятки України.

В історії археологічних дослідів на Україні 1925 рік починатиме новий період, що відзначається новим підходом до роботи, новим напрямком як до ідеології, так і до метод. З революцією припинила свою діяльність кол. імпер. Археологічна Комісія, що єдина мала була монополію на археологічні досліді по всенській тодішній Росії. Зрозуміло, що вести досліді на всьому просторі за певним планом не було спромоги, справа обмежувалася певними місцевостями, що давали найкоштовніші та найхудожніші речі. Серед цих місцевостей чи не перша буде Україна. Тому-ж-то і не дивно, що Ермітаж переповнили речами, добутими на Україні. Інші досліді, що-року проваджені, мали випадковий характер і виходили не з ініціативи Комісії. З революцією становище змінилося: централізація розпалася, Україна звільнилася від чужої опіки і спромоглася сама досліджувати свої пам'ятки, маючи змогу зробити це доцільно, з більшим знанням як завдань, що стають на чергу, так і можливостей їх виконати. Рік 1925, коли вперше можна було вийти в поле й взятися за роботи, як найкраще свідчить про це ¹⁾.

На Трипільську культуру Комітет звернув особливу увагу — досліді провадилися року 25 в шістьох місцях, і напевно, інтерес до цієї культури викличе не менші, як не більші розшуки і на прийдешні роки. Це цілком слушно. Тимчасом як у Західній Європі останніми часами поруч надзвичайних відкриттів у царині Егейської культури все ширше та глибше ідуть досліді спорідненої з нею культури з мальованою керамікою, — у нас, скоро почалася всесвітня війна, трохи чи не зовсім припинилися взагалі всі археологічні досліді. Сильно звузилися досліді, що торкалися цієї-ж-таки культури на Україні, де вона дістала назву Трипільської — по першому місцю, де відкрив її небіжчик В. В. Хвойка років із 30 тому. Хоч за попередніх часів матеріялу здобуто чимало, проте ця культура

¹⁾ Див. Коротке звідомлення за археолог. досліді 1925. Київ, 1926.

вимагала ширших, а особливо докладніших дослідів та студій, щоб мати відповідь на цілу низку ще й досі нерозв'язаних питань. Не кажучи вже про суть цієї культури, ми не знаємо ще навіть площі, що її вона в нас займає, або знаємо дуже приблизно, не знаємо тих одмін чи різниць у цій культурі по різних місцях, де її одзначено, то-що. Що-ж до комплексу тих з'явищ, які дають дотихчасові знахідки Трипільської культури, то ми знаходимо тут ще більш нев'ясненого, нерозв'язаного; чи візьмемо ми питання про конструкцію будівельних пам'яток, а разом і про призначення їх, чи торкнемось питання етнічного характеру, питання про зміни людности, чи візьмемо хронологічне питання,—усюди порожні місця, навіть не поставлені ще на чергу дня. Залежить це від того, що ми маємо ще мало матеріялу, мало ще дослідів, які відповідають останнім науковим вимогам.

Досліди р. 1925 показали, що Україна спроможеться самотужки дослідити Трипільську культуру, що сили такі є і де-далі їх більшає. Це дало змогу утворити при Археологічному Комітеті окрему „Трипільську комісію“; робота вже пішла під прапором справді наукової праці, і можна сподіватися, що піде й далі. А як я завважив попереду — прикласти руки є до чого.

Сліди культури, зв'язаної з Егейською культурою, що її ми зevamo Трипільською, на сході Європи знайдено в нас на Україні (я не кажу про Середню Азію та Китай), отож не хто инший, а саме ми повинні як-най докладніш дослідити їх.

Коли ми спинимось над здобутками цієї культури, над залишками глиняних забудувань, над посудом з чудово виробленої глини, також і чудово випаленої, коли трохи уважніш придивимось до форми посуду, до його орнаменту, то ритованого, то мальованого, до тих скульптурних спроб, що не рідко трапляються серед глиняного інвентаря в формі людей, тварин, навіть житлового оточення — якось дивно стає: ми-ж маємо перед собою пам'ятки, що були одним з щаблів нашої власної культури. До кінця кам'яної доби ще не можна було сказати — з якого осередку витече струмок, що поведе нас до нашої культури, до нашої цивілізації. Мешканці наших ганчарських осель і були ті, кому припав жеребок пробивати далі дорогу. Ми ще мало знаємо про склад, про взаємовідносини, про зміни, мандрівки тогочасної людности, але напевно можна сказати, що зв'язок між представниками цієї культури на просторі південно-східньої Європи був, і, хоч терен цієї культури мінявся і, треба гадати, з часом зменшувався, а не збільшувався, але таке зменшення йшло на користь розвитку, інтенсифікації культури.

Таким чином, питання, зв'язані з Трипільською культурою, їх вияснення й студії над ними мають дуже широкий й важливий характер; ось чому досліди в сфері Трипільської культури повинні стати на одно з перших місць.

Після цих попередніх слів, які були викликані тим почуттям, що мимохіть з'являється, як ближче підійдеш до цієї культури і реставруеш

думкою образи минулого, подам коротеньке звітлення про розшуки на городищі біля с. Борисівки, де відкрито оселю з культурою, дуже спорідненою з Трипільською.

Відкрито її ще р. 1901. Оглядаючи цього року городище, що неподалік м. Линець на Липовеччині, біля с. Борясівки, разом з М. Бранденбургом, який саме тоді провадив розкопи скитських курганів на линецьких полях, я звернув увагу на свіжу яму, викопану приблизно в центрі цього невеличкого городища, напевно з метою пошукати скарбу: стінки ями становили типову культурну верству, з якої були добуті черепки посуду, що цілком належав до Трипільської культури, та ще кременну поліровану сокирку в формі долота. За згодою управителя Линецького маєтку А. І. Шелюжка, який завжди йшов назустріч і сам брав участь у наукових дослідах, я мав спромогу в рр. 1904—5 розкопати частину площі городища. На жаль, ці розкопи проваджено дуже недовго — всього по кілька днів кожного року — і їх можна вважати тільки за попередні розшуки; але все-ж-таки вони дали змогу, хоч у загальних рисах, виявити характер пам'яток, які мали дещо нове та цікаве. Тому-то Археологічний Комітет р. 1925 командировав мене разом з П. П. Курінним до Борисівського городища, щоб поробити ширші досліді для доповнення попередніх. Але й на цей раз, із-за браку часу, не все було зроблено, що малося на меті¹⁾.

Нижче я маю дати коротке звітлення про розшуки на Борисівському городищі за ці дві подорожі, причому мушу сказати, що справу дослідів над городищем треба вважати за допіру розпочату. Передусім, вже спочатку було ясно, що це городище, де знайдено сліди Трипільської культури, нічого спільного з цією культурою не має; розшуки, надто р. 1925, це ствердили — городище належить до значно пізнішої доби; людність, що висипала його, скористувалася була тільки з вигідного стратегічного місця, де за стародавніх часів було життя. Городище це, з його культурою, й само по собі дуже цікаве і заслуговує на спеціальне дослідження.

Спостереження рр. 1904—5 і переважно 1925 дають змогу встановити присутність тут житлових ям чи землянок, які відносяться до Трипільської культури. Підчас дослідів 1904—5 рр. їх знайдено 4 та в р. 1925 зазначено їх цілу низку, хоч і в попсованому стані. Розшуки рр. 1904—5 проваджено мало не в центрі городища, ближче на північ. Тут було зайнято площу розміром приблизно 250 кв. метр.; розкопувано її послідовними шарами. Зазначена площа, видно, була за центральне місце оселі, бо культурні верстви йшли тут сливе без перерви й давали знахідки, правда, не дуже багато.

Першу яму відкрито р. 1904, разом ще з двома, що за них певних відомостей не збереглося. Ця яма (ч. I) мала форму яйця (табл. 1, мал. 1); на глибині 1 м став ясний контур ями — вона цілком кругла, діам. 1 м. 35 см.,

¹⁾ Див. Коротке звітлення за археол. досліді 1925. Київ. 1926, стор. 67.

потім поширюється і на глибині 2,35 від сучасної поверхні, де діам. був 1,65, починає звужуватися і кругло закінчується на глиб. 3,40 м. Стінки ями обкладено камінням (місцевий граніт, що становить підклад городища). З часом у деяких місцях камінь обвалився і утворив у ямі цілі купи; це було з'ясовано підчас розкопу на глиб. 1,40 м. та особливо на глибині 1,80. В деяких місцях камінь покрито сажею. Дальші три ями відкрито р. 1905. На 6,20 м. на північний схід від ями (ч. I), на глибині 90,0 м. визначивсь контур другої ями (Яма ч. II, табл. I мал. 2), що мала овальну форму в напрямку захід-схід, довга—3 метр, та широка—1,50 м.; на глибині 1,20 м. ця яма поділялася на дві круглих ями—східню, що мала діам. 0,60 м. і швидко—на глибині 2,30 від поверхні—закінчилася напівкруглим дном; ця ямка була повна попелу, між яким траплялися кістки (м. н. — дикого кабана) та черепки, там-таки знайшлася й кістяна голка. З другого, західнього боку ями ч. II була инша яма, що йшла глибше; на глиб. 2,30 від поверхні вона мала діам. 1,30 м.; з цього-ж-таки рівня яма починає закруглятися, а стінки її обкладено камінням (граніт)—шматками 15—30 см. діаметром, але з перервами і закінчується, як і східня яма, півкруглим дном, що теж викладене камінням з перервами; дно—на глибині 3,20 м. від поверхні. У цій ямі знайдено і печину, перепалені кістки, шматочки вугілля, шматок печини з відтиском колотого дерева і цілий шар попелу та вугілля.

На 5,25 м. від ями II, в напрямку на південний схід—яма ч. III, табл. I, мал. 3; ясний зарис її зазначивсь на глибині 0,70 від поверхні, але трохи вище можна було помітити слабкі сліди ями, що була довга на 2,50 м., так що туг ми маємо діло з перед'ямком; дійсна яма угорі, себ-то на глиб. 0,70 м.—1,20 м. діам.; нижче вона поширювалася і при дні, яке було на глибині метр, діам. її був 1,40; дно рівне, тільки краї його поширені й кінчалися півкругом. Напрямок цієї ями, як і попередньої, був—із сходу на захід. Між ямами II та III, на глибині 0,50 м., стрівсь шар печини.

На південь од ями I, на 5,45 м., на глибині 1 м. ясно зазначилися контури ями IV (табл. I, мал. 4), що мала чотирикутню форму, розміром $2,70 \times 1,30$ —1,40 м. і напрямком південь—північ, у горішніх верствах над ямою знайдено багацько черепків, два знаряддя з рогу з загостреними кінцями, кремінна шліфована сокирка, у самій ямі—багацько попелу і сажі. Яма складалася ніби з двох циліндричних ям—одна з північного боку, друга з південного; північна яма мала діам. 1,30 м., завглибшки була від поверхні 2,15 м. і закінчувалася дном, трохи поглибленим посередині; південна частина мала дно в формі круглої чаші, яке мало діам. 1,40 м. і закінчувалося на глибині 2,55 м.

Цим і закінчилися розшуки 1905 року; праця над упорядкуванням Київського Історичного Музею та обмаль коштів, що були в мене, не дали змоги присвятити дослідом над цією оселею більш часу і допіру тільки через 20 років мені пощастило знову побачити Борисівське городище. Але й на цей раз дуже обмежені кошти примусили скоротити роботу і її залишається чимало ще й на майбутнє.

Місцевість городища звертала на себе увагу стратегів не тільки в давнину, ба й тепер: року 1915 городище стало за оборонне місце і значна частина його площі, навіть і вал, поперерізувано окопами, що йшли в різних напрямках; центральну частину, де р. 1905 були розкопи і де р. 1925 гадали зробити деякі перевірки розшуки, займала велика яма — послідки зробленого р. 1915 бліндажу чи схованки; взагалі, план робіт р. 1925, що ми з П. П. Курінним були намічали, довелося змінити. Перше, що зроблено, це перебрано землю, викопану з окопів, і добуто з неї чимало культурних залишків (черепків, знаряддя, печини, то-що), а потім переглянуто стінки окопів і в деяких місцях сконстатовано присутність шарів землі, перемішаної з культурними залишками, де можна було припустити присутність житлових ям. Тільки частину цієї роботи пощастило виконати: щоб перечистити стінки всіх окопів та перебрати землю, треба ще чимало часу. На стінках прочищених окопів у кількох місцях можна було бачити сліди ям; на цей раз звернено увагу на дві плями в стінках окопу, що перерізував городище в напрямку захід-схід і плями були саме в центральній частині городища, недалеко від місця розкопів 1905 року. Одна яма після розчистки дала невиразні форми, але на місці другої можна було встановити форму житлової ями (V), що її окіп перерізував уздовж, у напрямку захід-схід, окіп одрізав половину ями і то не зовсім, а друга залишилася цілком і з неї можна було зробити рисунок, що й виконав П. Курінний (табл. I, мал. 5). Яма поділяється на дійсну яму, що займає західню частину, і на перед'ямок, що закінчується так наче-б припічком; кінець ями, як і припічок, викопані в чистому льосі; вище йшов суглинок, у якому й губилися точні сліди країв ями; взагалі, розклад шарів землі в даному місці був такий: чорноземля — 30 снт., суглинок — 24 снт., далі — чистий льос. Який був цей розклад тоді, як існувала оселя, важко сказати: мало ще пороблено дослідів над наростанням, а так само й пониженням ґрунту, а це-б було дуже корисно, щоб з'ясувати конструкцію та особливо розміри знайдених житлових ям. Правда, тут, на Борисівському городищі, ми маємо ще одну причину, що перешкоджає встановити поверхню й шари ґрунту, — це насипка городища, валів його, підчас чого давній рівень площі городища порушено.

Форма ями V вже нам знайома з розшуків 1904—5 р. — це яма III, де ми маємо такий самий перед'ямок та яму, навіть з рівним дном, яке було на глибині 2.14 mtr. від поверхні; діаметр дна 1.64 mtr., а діам. ями на глибині 1.16 mtr., від поверхні 1.47 mtr.; таким чином яма внизу трохи поширювалася. Перед'ямок був на 1.2 mtr. від дна, широкий; яма з перед'ямком вдовж мала 2.80 mtr. В мішаній землі, що заповнювала яму, було каміння, шматки печини, черепки посуду Трипільського типу, шматочки вугілля, кістки тварин (м. и. щелеп дикого кабана), половина камінця для праці; куля з випаленої глини; печина, як це видно на рисунку, лежала цілим прошарком у місці перед'ямка вище од його на 0.70 mtr. і, цікава річ, з схилом у бік ями; ця верства печини — наслідок вогнища,

розкладеного тоді, коли перед'ямок був уже засунувсь землею, але глибша яма,—а може тільки сліди її,—ще існували, туди і йшов нахил печини. Взагалі й печина, шматків якої та й цілих прошарків знайдено на городищі багато і в різних місцях, між иншим і підчас пробних розкопів по-за валом, викликає цілу низку питань; у нас поки-що бракує дослідів над печиною, а слід було-б поставитися до неї уважніше — печина в Трипільських знахідках займає поважне місце і трапляється в різних одмінах. Найкраще було-б перевести тут низку дослідів переважно експериментального характеру.

Підчас розвідок р. 1925 знайдено ями й по-за валом; своєю формою і інвентарем ями не мають нічого спільного з житловими ямами, що про них була мова вище; систематично розкопано одну таку яму і на площі городища. Розкопи встановили цілковиту різницю житлових ям од цих, які мають досить невиразний характер, але вже й тепер можна сказати, що належать вони до пізнішої доби — доби городища. Правда, ми не маємо ще повних даних, щоб означити цю dobu, але вже близько до неї підходимо; цьому помагають знахідки, як точилки залізного знаряддя, кам'яні жорна в формі кругів з дірками посередині, а особливо — керамічні знахідки, здобуті в ямах по-за валом — це частини посуду здебільшого товстого, з бороздчастим, а також хвилястим орнаментом, з глини погано вимішаної та невдало випаленої; ці дані, дарма що ще дуже неповні, дають змогу однести городище до перших віків нашої ери. Ширші досліді можуть дати й певніші висновки.

Ями, належні Трипільській культурі, хоч як вони мало ще досліджені, але вже з'ясовані, набирають свого певного характеру і стають на окреме місце серед подібних споруджень, знайдених до цього часу в межах України. Вони правили для господарчих потреб тутешніх осельників, тому то я й назвав їх „житловими“ ямами. Ями можна дослідити мало не скрізь тільки в долішніх частинах, більшість контурів їх угорі не можна простежити, бо йдуть вони через одноманітний культурний шар. Головна риса ям — кругла форма; вона основна; ями трапляються чи поодинокі (ями I, III, V) чи подвійні, так щільно з'єднані, що становлять одну спільну яму (ями II і IV), але з різним рівнем дна. Деякі ями, починаючи з дна і на певну височінь обкладено камінням — місцевий граніт — необробленими шматками, діам. 15—30 см.; ця кам'яна обкладка збереглася не цілком, а йде з перервами; в ямі I вона заховалася до 1,70 м., але йшла ще вище, бо від неї доховалися купи каміння в середині ями; в ямі II — заховалася на півкруглому дні. Де-в-яких ямах спостерегаємо при основній конструктивній частині — круглій ямі, з одного її боку ще й перед'ямок чи припічок (ями III і V), поверхня якого підіймалася над рівнем дна (в ямі III — на 1 м., в ямі V — на); цей припічок може був у більшості ям і становив його знижений край ями — із-за наростання землі його тепер важко простежити. Як показує інвентар ям, крім цілих та залишків од речей, всі круглі ями мають сліди вогню в формі попелу, що складає часом цілі шари вугілля, пе-

чини, перепалених кісток; сама земля, що їх заповняє, теж здебільшого складається з попелу, так що ями можна назвати „попеловими“. Ями такі вузькі та часом і глибокі (I — шир. 1,65, глиб. 3,40, III — шир. 1,20, глиб. 1,70), що навряд чи могли правити для житла тубільців — для розміщення їх мабуть служили краї ями або перед'ямки, що про них згадано вище. Тільки там, де яму складали 2 з'єднаних круглих ями, було трохи просторіше, але все-ж-таки занадто вузько, маючи на увазі, що в ямі розкладувано вогонь. Я ще забув сказати, що про вжиток круглих ям для вогнищ свідчить сажа, знайдена в кількох ямах, між иншим у ямі I, обкладеній камінням. Це останнє з'явище — обкладання ям із середини камінням — треба занотувати як один із конструктивних ужитків, який застосовувано, правда, не раз-у-раз (з 5-ти досліджених ям — тільки в 2-х випадках).

Що-до того, яку форму мало саме селище, то цього сказати тепер не можна, розкопано бо тільки частину площі, зайнятої під оселю, і відкрито — треба гадати — тільки незначну частину житлових ям. Але й тепер можна зазначити, що ці ями розміщалися по зайнятій площі не рівномірно, без якого-будь порядку; в однім місці густіш — як це було в центрі, де ями лежали одна від одної: I від II на 6,20 м., III від II — 5,25 м., IV від I на 5,45 м. — в инших — рідше.

Житлові ями чи „землянки“ відомі вже з раніших дослідів, особливо з розкопок В. В. Хвойки, як у Києві (на Кирилівській вул.), так і на Дніпровому побережжі нижче од Києва (околиці Ржищева)¹⁾. Але „землянки“, що їх дослідив В. В. Хвойка, мають мало спільного з нашими житловими ямами. „Землянки“ формою чотирикутні, наші — круглі; инші й розміри — „землянки“ завсіди більші, але менш глибокі, мають пічки викопані на споді ям, стіни їх бувають випалені; єдине в чому є аналогія — це в перед'ямках, що їх можна сконстатувати як у ямах, так і в землянках²⁾.

¹⁾ Див. В. В. Хвойка. Каменный вѣкъ Средняго Приднѣпровья. М. 1901. Відбитка з „Трудовъ XI арх. съѣзда въ Кіевѣ“. Стор. 19 і далі — „Неолитъ“ (№№ 59 і 61); стор. 28 і далі — „Раскопки въ усадьбѣ Свѣтославскаго“.

²⁾ На цьому уривається рукопис пок. акад. М. Т. Біляшівського.

КЕРАМІКА З УСАТОВА.

Розкопи року 1921 в околиці села Усатова (близько 7 верстов на північний захід од Одеси)¹⁾, що спостереження та міркування над керамічним матеріалом із них нижче подаються, це один із перших ще несміливих ступенів (і в цім усі їх хиби) в справі розшуків та дослідів над передісторією нашого північно-західнього Чорноморського побережжя. Не треба забувати, що до останніх перед усесвітньою війною років у науці про минувшину наше Північне Чорномор'я було, а для деяких кіл іще й досі є, колонією заморських народів (греків, генуезців, то-що), і археолог цікавивсь тут, здебільшого тільки тими шарами землі, де переховувалися ошадки гелленських осель або матеріальні сліди гелленських впливів на скитосарматську Північ²⁾. Йонійська Березань, гелленістично-римська Ольбія, Тирас-Мокастро-Аккерман і те, що було коло них і від них та від моря залежало, з помітним, коли не виключним, ухилом у бік античності³⁾, ховали від очей дослідників властиве

¹⁾ Див. М. Ф. Болтенко „Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков“ в Ч. 2—3 „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“. Одеса 1925, а також окрема відбитка і В. И. Крокос „Предварительный отчёт о геологическом исследовании стоянки доисторического человека побережья Хаджибейского лимана“ № 5 „Журнала Научно-Исследовательских кафедр в Одессе“.

²⁾ Перший, оскільки це нам відомо, з дослідників минулого, що, базуючися на Одесі, як на осередкові своїх наукових екскурсів, звернув увагу на місцеву чорноморську передісторію, був небіжчик Е. Р. фон-Штерн. Він своїми Петренами (Труды XIII Арх. съѣзда въ Екатеринославѣ 1905, т. I, стор. 9—95. „Доисторическая Греческая Культура на Югѣ Россіи“), хоча й не безпосередньо на нашому побережжі, а на півночі сумежної Басарабії, перекинув місточок од моря до Української Півночі.

³⁾ Ще й досі, коли навіть на історичній території гелленства гелленська культура являється вже в зовсім новій перспективі, після того як одкрито та вивчено за останню чверть віку егейську цивілізацію і нема вже жадної наукової підстави примусово зв'язувати всі культурні з'явища виключно з античним, властиво етнічно-грецьким, огнищем культури та цивілізації, ми зустрічаємо такі неприпустимі пережитки цього „псевдо-класицизму“ в науці про минувшину, як стаття проф. Б. В. Варнеке „Географическое распределение окрашенных костяков СССР“ (надруковано: „Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе“ т. I, Август — Октябрь 1924 г. № 10—11, стор. 125 — 130). Автор, визнаючи неминучу потребу „разграничить следы античной культуры от вещей совсем иного происхождения“, хаотично навівши думки різних учених що-до питання про реальну вагу та походження звичаю фарбувати кістяки (цьому він присвячує більш як половину своєї праці), дає на підставі А. А. Спіцина (?) „Курганы близ Смелы“ т. II, 1899; стор. 32 див. стор. 128 список місць, де знайдено фарбовані кістяки (їх розповсюдженню крім висновків

обличчя тієї людности, що з нею зустрічалися на нашому побережжі, впливали на ню і впливам з боку її безумовно теж підлягали й чужоземні зайти в нових для себе умовах життя¹⁾. Естетичний захват високо-розвиненим, екзотичним для нас, Півднем природньо відграв тут свою ролю також, як і більша легкість працювати, ідучи знайомими та, значною мірою, на Заході вже вивченими шляхами, ніж заглиблюватися в нічну темряву нашої передісторії.

Цілком виїняткове явище, а zarazом так сказати, „перша ластівка“ нашої археологічної самосвідомости перед самим початком усесвітньої війни були розкопи, що 1912—1913 рр. перевело Одеське Товариство Історії та Старовини в могилі на городі лікарні для божевільних на Слобідці-Романівці (передмістя Одеси) підо впливом та за участю проф. І. А. Линниченка²⁾.

Тільки перед кінцем усесвітньої війни та перед революцією гімназист Макс Моргуліс передав Т-ву Історії та Старовини³⁾ невеличку

присвячено тільки 13 рядків друкованого тексту його праці), і робить отакі висновки: 1. „Все... находки относятся к той полосе России, которая в большей или меньшей степени соприкасалась с классическими народами Греции и Рима...“ 2. „Едва ли покажется слишком смелой догадка, что к нам, в Россию, обычай этот занесён оттуда (розбивка наша; може це й справді так, коли розуміти під цим „оттуда“ всьенку територію, де були поширені культури егейсько-дунайського кола. Порівн. проф. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини. У Києві 1925, стор. 61 дд.), сперва (?) самими греками (?), а затем усвоен теми туземцами, которые находились под воздействием со стороны обитателей греческих колоний (?!)“. Вже в перших рядках своєї праці поважний професор каже про „выделение соответственного материала на долю того культурного слоя, который оставили по себе, кроме туземцев, жившие разновременно на юге СССР, представители самых разнообразных племен, начиная (?) с греческих колонистов, вводящих (? как deus ex machina в античной трагедии) Украину в общую цепь с Троей и Адриатикою“. Професор забуває тут, що „греческие колонисты“ ніяк не могли принести нам головнішого, себ-то: ні моря, ні степу, ні наших великих рік і що антропогеографічні умови, котрі впливали на хід історичного розвитку за часів „греческой колонизации“, були в загальних рисах ті самі, що й за часів передісторичних та наших. Цьому напрямкові праці цілком відповідає й література, що на неї посилається автор у своїй праці. Ні одного наукового твору, що його було-б надруковано після 1911 року, крім Д. Иловайского „Всероссийские археологические съезды. Сборникъ въ честь П. С. Уваровой“. Москва 1916 та В. И. Кротова „Что дали раскопки на Украине“. Одеса 1922. Народная библиотека № 9).

¹⁾ Як про те свідчать хоча-б і ймення ольбіополітів, що їх можна бачити в Латишова. IOSPE². Petropoli 1916.

²⁾ Здобутки їх разом з моделюю могили після розкопів переховуються в Одеському Музеєві (зала 9, вітрина 70) і досі ще чекають свого остаточного дослідження. Дзв. „Записки Од. Об-ва Ист. и Древн.“ т. XXXII статті М. Ф. Шкадишка, А. В. Добровольського і проф. Д. К. Третьякова.

³⁾ 448 Зас. 17/х 1916 р. Ознайомив М. Моргуліса з місцем, де знаходяться черепашки та уламки посуду та кісток, дуже зацікавлений цим явищем покійний землемір Ернест Фердинандович Вернер, що показував це місце і мені р. 1912, після того як я повернувся з аккерманських розкопів, але я, з одного боку, як молодий класик, був ще занадто захоплений античністю, а з другого, каюсь, жахавсь передісторичної археології, не почувавши ще в собі досить сил, щоб братися за такі відповідальні завдання.

збірку уламків посуду із звичайним для неоліту взагалі втиснутим орнаментом, кістки звірячі та худоби (переважно баранячі) та деяке кремення. Моргуліс і далі, вже студентом будучи, продовжував робити до Т-ва внески-здобутки своїх мандрівок по околицях Хаджибейського парку¹⁾, але тільки р. 1921, коли після всесвітньої війни та революції вже за Радянської влади ми вийшли були з полум'я громадянської війни, за дорученням Археологічної секції Губкопмису²⁾, ми³⁾ розпочали 21/VII планово розкопувати⁴⁾ цікаве поле культурних ошадків між сс. Усатовим та Великим Куяльником, що займає близько двох десятин Велико-Куяльницької землі. Розкопи, проваджені під невпинне жалібне подзвіння Усатівської церкви по вмерлих від пошести (*cholera sicca*) селянах, на фоні голоду, коли по дорозі з міста до Усатова валялися дохлі конячки. Працю доведено до цього тільки завдяки Одкурупру, що дав змогу усім розкопувачам безплатно користуватися їжею з санаторії Парку. Закінчилися розкопи 3/IX після моєї з В. І. Крокосом останньої мандрівки по околицях Усатова як для огляду розкиданих там степових могил, так і для дослідів над течією, що йде Усатівською балкою аж до Парку і що безумовно була за головну підвалину людського життя на Усатівському плато як за часів передісторичних, так і за турецьких та наших.

Низка як об'єктивних, так і суб'єктивних причин перешкождала продовжувати систематичні розкопи, досліді протягом останніх п'ятих років. Тому далші досліді Усатова проваджені тільки шляхом випадкових коротеньких мандрівок та екскурсій. Деякі цікаві знахідки зробив підчас екскурсій профхімшколи 1923—24 рр., викладач цієї школи В. В. Ковальський. Тепер він вивчає та систематизує всенький матеріал кісток з Усатова.

Статистично опрацювавши кераміку здобуту підчас півторамісячних Усатівських розкопів року 1921 в трьох місцях стадії⁵⁾, бачимо, що склад керамічної колекції типом своїм досить суцільний і взагалі одноманітний. Знайдена та розглянута велика сила череп'я міститься тепер тісно складена одне до одного в двох скринях Одеського Музею, крім того матеріалу, що зфотографований та вивішений у вітринах

¹⁾ Надходження речей до Музею—453 Зас. Т-ва 25/iv 1917 р., 454 Зас. 14/x 1917 р. і 459—11/x 1919 р.

²⁾ На чолі Губкопмису стояв тоді архітект-художник І. Д. Зейлігер, на чолі секції проф. Б. В. Варнеке, що протягом літа двічі (26/vii та 3/viii) був на розкопах і теж брав у них участь.

³⁾ В. І. Крокос (геолог), А. І. Гуковський (інженір-архітект Губкопмису) і я, як дійсний член секції із стажем археологічної праці в полі з небіжчиком Е. Р. фон-Штерном 1909—13 рр.

⁴⁾ Фізичну участь у розкопах брали студенти Вищої Художньої Школи Гіршберг О. О., Гуревич Н. Л., Кропивний Дм. П. і Родіонов В. М., а також сторож Усатівської Трудшколи Морозов К. Д. Випадково брав участь у розкопах і гість з Москви В. І. Авдієв. Щоденника писав я, а коли мені доводилося їздити до міста,—або В. М. Родіонов або О. О. Гіршберг. Плани часткові через те що А. І. Гуковський заслаб, виконали В. М. Родіонов та О. О. Гіршберг, загальний — я. Фотографії виконав І. Д. Брун, малянки фарбами—Дм. П. Кропивний, В. М. Родіонов та Н. Л. Гуревич.

⁵⁾ М. Ф. Болтенко, вищенав. праця.

Музею (4-а зала). 92% цього череп'я належать посудові дуже поганому як що-до матеріалу (чорна або брунатна глинувата з чималою частиною гумусу маса з домішкою більше-менше дрібно потовчених мушлів-черепашок), так і що-до опалу (здебільша теж дуже поганого, але неоднаково) ¹⁾.

В основу студій над силою керамічного матеріалу (складається він трохи чи не з самісіньких більш-менш дрібних уламків, що здебільшого навіть не мають певних ознак приналежності до тієї або іншої частини посуду, як і орнаментатії) ми поклали розсортування його, окремо спостерегаючи частини посуду певного призначення та з ознаками (орнаментатія або незвичайна техніка), виділивши ось які групи: 1) дещя (днища) посуду та їх уламки, 2) вушка, ручки або держачки, 3) вінчики, шийки або плечі поруч з уламками інших частин посуду орнаментованих втиснутим (найтипівіш для Усатова), різаним або ліпленим орнаментом. Нарешті, окремо виділили ми 4) фрагменти добре повипалювані, гарного ясного кольору, часто-густо розмальованого (часом, мабуть, з попсованим розмалюванням).

Вже вивчення днищ ²⁾ дало нам підставу для спостережень як над матеріалом так і над формою виробів Усатівського ганчарства. Перший розгляд здобутих розкопками речей ще перед сортуванням та статистичним вивченням них залишав вражіння, наче-б для Усатова типові пласкі, значно (порівнюючи з товщиною стінок) потовщені днища з відтиснутим знизу (з зовнішнього для посуду боку) ніби рогіжним плетінням з гарним дрібним відтиском поодиноких рослинних волокон, що з них складаються окремі гнізда цього плетіння. Аналогії такому з'явищу ми маємо як у Петренах ³⁾, так і в егейському культурному колі ⁴⁾. Хоча статистика й стверджує це перше вражіння (184 дещя з відтиском проти 114 без відтиску), та з цих цифр ми бачимо, що й ця друга група теж чималенька в Усатові.

Над усіма примірниками обох груп ми перевели низку спостережень, розглянувши як матеріал, так і техніку, себ-то: 1) де можна, виявляли діаметр (треба пам'ятати, що ми, крім поодиноких виїяткових уламків, мабуть випадкового походження з поверхневого шару ⁵⁾, маємо

¹⁾ Є черепки з тієї самої маси з домішкою товчених мушлів, але такі, що як кинути їх з силою на що-небудь тверде (дерев'яна підлога або стіл), видають не звичайний для цього посуду стук як від кістки, а дзвонять.

²⁾ Разом — 323, з яких 298 поганого опалу та 25 доброго та в деяких випадках ще з ошадками мальованої орнаментатії.

³⁾ Труды XIII Арх. съезда въ Екатеринославѣ 1905. т. I вищенавед. стаття Е. Р. фон-Штерна табл. VII, 10.

⁴⁾ Corpus Vasorum Antiquorum. Danemark 34, fig. 5. Пласке днище, діам. 0,11 з Філакопі (о. Міло). Інв. 6959 Данського Національн. Муз., а також Дан. 37, fig. 7. Чаша-миска без вушок, вис. 0,052, діам. 0,085—0,095 з некрополя Халандріані (о. Сиро.) Інв. 6958 того-таки Музею. Перший з цих примірників вироблено без ганчарного кола.

⁵⁾ Культурний шар починається мало не під самою поверхнею ґрунту, тому горішній прошарок може, на нашу думку, давати поплутаний речовий матеріал. Відкрите Усатівське плато завсіди або обвіває вітер або вимиває вода, дощова або від розмерзлого снігу. Крім того, за часів теперішнього Усатова воно править за толоку.

посуд, вироблений без ганчарного кола, отож усі цифри тут тільки приблизні, скоро в нас немає цілих донець), 2) товщину, як донець, так і частинок стінок при них, а також 3) розміри тупих кутів, що складає раз-у-раз стінка з дном (щоб це перевірити, вимірили ми найбільшу височинь тих частин стінок, котрі збереглися), нарешті, 4) як пристосовано стінку до денця (непомітно, правильним кутом зовнішнього боку стінки з низом денця або з помітним відокремленням денця як самої частини посуду; в такому разі стінка з низом денця не складають просто кута, але денце неначе випирає грубим вальцем по-за лінію контура зовнішнього боку в стінці посуду, окрім того, форма, зовнішній колір та способи обробляти поверхню, характер обламу (коли маємо на шарування в стінці посуду, товщина кожного з них), реакція на воду, удар, пах у вогкому стані.

Всі ці спостереження показали, що ми маємо дуже одноманітний матеріал маси чорнувато-сірого (або брунатного), навіть чорного кольору, зцементованої дрібно-товченими мушлями і погано опаленої, на поверхні часто-густо різнокольорової. Ця маса жадібно вбирає в себе воду і шипить як у воді, так і перший час після того, як її вийняти з басейну та піднести до вуха. Пахне як крейда (вогка).

Розмір посуду найрізноманітніший: ми маємо, приміром, уламок днища завтовшки близько 0,02 м., діам. 0,30 м. Що правда, такий надзвичайно великий посуд трапляється як виняток тільки, звичайніші ті, котрі завтовшки близько 0,01 м., діам. близько 0,20 м. Часто-густо трапляється також і невеличкий посуд з денцями завтовшки 0,008 (звичайно — 0,007, навіть 0,005) з діам. 0,09 — 0,085 навіть 0,035. Звичайна пропорція товщини денця супроти стінки 2:1, в деяких випадках спостерегається й 1:1. Тупі кути, що утворюють їх зовнішній бік стінки та низ днища, хитаються здебільшого між 110° і 130° , дарма що як виняток трапляються як 145° , так навіть і гострий кут у 80° . Та в цих останніх випадках ми маємо надто дрібні шматки стінок, і не можемо бути певні того, що стінка не візьме звичайного для неї ухилу до площі, на якій стоїть посуд, себ-то в 110° або 120° і так ин. вище на вис. 1—2 см. Такі випадки справді бувають. Отож варіанти того, як пристосовані денця до стінки, можна бачити на мал. 1—5.

Звичайний тип дає нам мал. 3. Малюнок 5 дає нам тільки винятковий зразок дрібненького черепочка з слідами обробки на крузі: в ньому виступ денця по-за лінію зовнішньої поверхні стінки рельєфно обточено. Таким чином, поки що за правило для Усатова як для посуду з поганим опалом, так і з добрим є пласкоденність і брак як круглоденних виробів, так і з окремими ніжками.

Щодо плетіння, відтиснутого на споді донець, то ми спостерегаємо тут ось які варіанти: переважно ми маємо рядки гнізд плетіння неначе правобіжні (відхилені праворуч) з не дуже різким відокремленням рядків, де-не-де гнізда набігають одно на одно, відхиляючись то в один бік, то в другий, причому помітно не відокремлюються. Це справляє

вразіння неначе-б зруйнованої кам'яної будівлі, трапляються й невеличкі гнізда, що нагадують щільники, є й лівобіжні з різко повідокремлюваними рядками (в уламків краще опалених, дзвінких), на-решті, продовгасті, високі, простовісні, стрілкуваті гнізда-плетіння, що нагадують собою готицькі будівлі. Що-до розпологу цих відтисків зісподу на дні усатівського посуду, то спостерегаємо або відтиск на середині тільки днища (залишаються неначе криси), або, що буває частіш, відтиск без крисів на всьому днищі.

Спостереження над денцями з частинками стінок, котрі збереглися при них, показують, що в багатьох випадках на основний шар чорної з товченими мушлями маси нашаровувалася більше-менше груба поверхня червонуватої або жовтуватої брунатної вохристої фарби (глини), що легко розливається й дає з водою рідку брудну рудувату фарбу. Де-не-де як чорну, так і червонувату поверхню посуду вишарувано й вона трохи блищить. Внизу стінок по-над самим денцем трапляються сліди майстрових пальців. Не менш цікаві просвердлені денця з відтиснутим плетінням (приміром, Уламок денця з чотирма свердлинами).

Перейдімо до розгляду як-найрізноманітніших способів держати або підвішувати посуд. Для цього передусім правлять свердolini по-під вінцем посуду та часом навіть і нижче на його стінках. Такі свердolini бувають як у мальованому посуді (напр. мал. 10), так і в звичайному для Усатова з поганим опалом, а іноді й тоді, коли посуд має вже вуха. Трапляються свердolini й по дві та по три ряд.

Тут до речі буде нагадати про один окремий тип посуду, що уламки його трапляються і в Усатові й що їх не можна плутати з до-піру наведеними свердленими виробами. Це безденні невеличкі мисочки-макігерки з угнутими всередину краями й з дірочками скрізь по стінках. Ми маємо один бік такого посуду (див. мал. 6) і низку уламків, між їми частину низу від другої такої самої посудини оздоблено вальцем з зарубками. Вони, безперечно, спеціально-господарчого призначення (виробляти або сир, або яке-небудь повидло, то-що).

На добре випаленому посуді, в зв'язку з мальов. биндами-смугами трапляються невисокі горбочки-держачки; з них згодом розвинулися вушка, як з мотузкового приладдя, що нав'язувалося на вищезазначені дірочки, ручки. Цей вироблений безпосередньо з маси посудової стінки потовщенням зовнішньої її поверхні горбочок деколи (це буває в невеличкому посуді) просвердлювали впоперек. На великих посудинах розподіляли масу між стінкою, де на внутрішній поверхні в такому разі буває більше-менше великий горбок від відтисненої в двох протилежних напрямках глини, і вухом; отож, його вироблювано безпосередньо з самої маси грубої посудової стінки (див. мал. 10, 10^a). Такі вертикальні більше-менше широкі вушка містяться або безпосередньо під шийкою або на продовженні плескуватих пліч посуду в найширшій частині його корпусу (напр., у високій амфорі, мал. 10). Один раз трапилося двоє таких вушок — одно поруч одного (подвійно; див. мал. 11).

Дуже часто такі вушка-ручки прикрашено типовим для Усатова втиснутим орнаментом (мал. 13, 13^a), та як не єсть, на велику силу денцевих уламків і днищ припадає тільки один-два десятки таких вушок-ручок.

Иншу еволюцію держачків-горбочків являють собою своєрідні держачки-ріжки. Трапляються вони парами, продовгастіші, ніж звичайні держачки й звисають кінчиками своїми вниз. Ці ріжки завсіди йдуть в одну лінію з певним орнаментом по-під самісінькою мотузковою рисою, що відокремлює шийку від плеча посудини; уважно їх розглядаючи, можна помітити, що скидаються вони на звірячі (баранячі?) голови (мал. 14, 14^a).

Розвиненішу форму являє собою одна троїста ручка (мал. 15), що двома продовгастими долинками поділена на три невисокі продовгасті горбки; уперек середнього з них — низка різаних зарубок згори до-низу; такі самісінькі зарубки є й на крайньому лівому продовгастому вертикальному горбку, тільки-ж у долішній його частині (Імітація мотузкового приладдя або металевих зразків?).

Окремо стоїть висока пласка ручка з невеликим одбитим краєм добре випаленої посудини. Маса її на поверхні лиснюча, розмальована жовтувато-брунатною фарбою смужками вперек. Цеє розмалювання достоту таке самісіньке, як і в однакових ручках од посуду з Билан (Чехія), а також з Гротте де Фарне біля Болонї (Півн. Італія)¹⁾. На нашу думку, це варіант так званого „мінійського типу“ з егейського культурного кола, що має металеві зразки²⁾.

Розглянувши, нарешті, горішні частини Усатівського посуду, ми зможемо вже значно певніш міркувати про його форми. Вже перший огляд наших уламків дає вражіння, що Усатово треба схарактеризувати в багатьох випадках більше-менше виразно виявленою шийкою (з більшим або меншим ухилом узад до внутрішньої частини посуду); ця шийка відокремлюється від головної маси посудового корпусу (від пліч) межею, що її робить або цільний відтиск мотузочка, або вузенької бинди смужки з двох мотузків; по-над ними може ще йти низка крапок-наколів, зроблених гострим приладдям, а між такими рівнобіжними мотузками, що утворюють ніби бинду, може прямовісно до них або з невеликим ухилом у той або инший бік бути відтиснутий теж мотузаний орнамент.

Під суцільним відтиском мотузка може йти низка теж мотузаних серпуватих (з варіантами) відтисків; ці відтиски може заміняти низка крапок-наколів. Та частіш це буває тоді, коли поверхню посудини розбито на скількись рамок такою биндою-смужкою, як це ми маємо на нашій невеличкій череватій посудині, порівн. глечик східньо-альпійського

¹⁾ Див. Schuchhardt. Alt-Europa. Strassburg und Berlin, 1919. Стр. 197, мал. 60 середній.

²⁾ Пор. Oscar Montelius. La Grèce préclassique pl. 81, fig. 5. Крит, Фест. pl. 93, fig. 6. Тессалія, Цанглі, pl. 114, fig. 4 і 13. Атика, Алкі й, нарешті, pl. 30 срібний посуд з М.кен.

мідяного віку з осель на палях Люблянського Озера в Крайні, Південна Славія). Всі ці межі (переважно 4 варіант) можуть бути ще підкреслені стрімким трохи чи не прямовісним спадом стінки безпосередньо після них вниз до денця (див. мал. 21, 21^a, 22 і 22^a) на посудинах того типу, що найбільш нагадує посуд з Bismantova біля Мантуї (Північна Італія), не маючи тільки таких гостро розвинених відігнутих уперед вінчикових країв-крисів, як це ми бачимо на них ¹⁾).

Зазначена вище низка мотузяних серпуватих відтисків (за В. А. Городцовим „Русская доисторическая керамика“ в „Трудах“ XI Арх. З'їзду в Києві 1899, т. I, табл. X, мал. 10 „орнаментъ серповидный, перевитая веревочка“) в різних її варіантах може сама без суцільного мотузяного відтиску круг шийки відогравати ролю межі між плечима та шийкою, де її може замінити така сама низка защипно-нарізних відтисків (теж у різних її варіантах). Її, на нашу думку, утворювала м'яка частина пальцевого кінчика за допомогою нігтя (за В. А. Городцовим, в нав. кн. Табл. XII, мал. 20, текст стор. 638, „орнаментъ рѣзной-рубчатый, плоское острие“ і табл. XIII, мал. 7, текст 642 „орнаментъ лѣпной защипный, родъ пластики“, Защипки Е. Н. Скаржинської. Ми вважаємо, що обидва орнаменти тісно між собою зв'язані й мають цілу низку переходових ступенів). Один раз замість неї ми маємо низку ямочок (ямкуватий орнамент; повної аналогії до нього в табл. В. А. Городцова, нав. кн. ми не бачимо. Типового нігтевого орнаменту В. А. Городцова, табл. XII, мал. 8 ми в Усатові не спостережали.

Деколи замість цих низок із серпуватих відтисків різних своїм технічним походженням можуть правити за межу між плечима та шийкою ще низки коротеньких прямовісних нарізочок (див. мал. 24).

Окрім зазначених орнаментів у такій позиції на посуді інших ми не помічали.

Щодо самих країв, то вони здебільшого трохи відігнуті вперед, потовщені або на кінці, або перед кінцем.

Та трапляється й навпаки, що й краї угнуто назад.

Деколи край прикрашено окремо і зазначений він вальцем або вперед ²⁾ (мал. 27, 27^a) або вгору.

Є ще краї дуже малих та тонких посудин зазначені відігнутими невеличкими прямовісними крисами.

Щодо вальців уперед, то ми маємо випадки, коли їх витворено вже нанісши під краєм серпуватого мотузяного орнаменту, й цей

¹⁾ Schuchhardt, нав. кн. стор. 192—3. Мал. 57. Розповсюдження цієї форми від Адрії йде через середню частину Апенін, далі річкою Тибром аж до Риму, де до неї належать могили „часів перед Ромулом“.

²⁾ Очевидячки такі фрагменти належать типові, однаковому з череп'яним посудом з Grotte da Farne біля Болоньї (Півн. Італія. Див. Schuchhardt нав. кн. стор. 197, мал. 60 перший, порівн. вище помітку 18, що свідчить про одночасність обох типів посуду і в нас і в Північній Італії).

останній починає частково й низ вальця (мал. 28 і 28^a), так і навпаки валець вкриває верх серпуватого мотузка.

Що-до оздоби на вінцях посуду, то він або цілком чистий, або має безпосередньо під собою хоч низку серпуватих мотузків, хоч різьблено-защипних варіантів. Мотузочок може давати відтиски від прямо-вісної „лялечки“ або „лапки“ через серпуватий (улюблений) орнамент до „підкови“ і навіть „кільця“. Всі ці перехідні форми можна бачити на Усатівському посуді (див. мал. 30, 30^a, 31 і 31^a).

Не менш різноманітні варіанти подає й палець із нігтем (на нашу думку). Зазначеного вище ямкуватого орнаменту ми спостерегаємо як безпосередньо під вінцем так і на межі пліч та шийки. Та частіш трапляється ямка з ліпленням молодиком-місяцем ліворуч („защипки“). Тут гнізда відтисків ідуть або безперервним густим рядком, часом навіть укриваючи своїми защипками суміжні ямки, або з невеличкими, але однаковими між усіма ямками перервами, або той-таки молодик виступає над ямкою, відокремлений від неї нарізаною рисою (нігтем або чимсь іншим гострим). Всі ці варіанти трапляються як прямовісні, так і відхилені в той або інший бік. Крайній варіант цього орнаменту нагадує напіврозрізану мигдалину. Цей орнамент звичайно оздоблює плечову частину посуду, відокремлюючи її від шийки (мал. 33).

Тільки під вінчиком трапляється третій з усатівських орнаментів — ліплений горошкуватий (За В. А. Городцовим, вищенаведена кн., табл. XIII, мал. 8, текст стор. 638. „Бугорчатый“). Ці горошкуваті опуклини трапляються й за Дунаєм (Знахідки К. Шухгардта в Чорноводах, Добруджа 1917 р.) і в нашому таки Трипіллі. Правда, що-до трипільських зразків (а їх я бачив на власні очі, не на малюнках), то мушу зазначити, що усатівські опукло-рельєфніші, ніж, наприклад, такі самі горошкуваті опуклини на вінцях невеликих посудинок з Верем'я (Розкопи В. Є. Козловської X, 1925 р., XI мал. 7 „Короткого звідомлення ВУАК'у про розкопи 1925 р.“) і нагадують металеві вироби ще й своєю технікою: в одних випадках її вкладають як цвяшок у просвердлену перед тим скрізну дірочку в посудовій стінці (маємо такий зразок на уламкові, переданого ВУАК'ові див. мал. 34), в інших — як невеличку кульку в ямочці на стінці посуду. В останньому випадкові вона дуже легко вимивається або просто випадає з свого гнізда-ямки. Маємо багато таких зразків. Та окрім того трапляються зразки з горошинами, витиснутих уперед штампом на задній бік стінки замазаного після того глиною задньої поверхні посуду.

Під вінчиком деколи трапляються ще маленькі кружечки, зроблені тоненьким штампом.

З усіх цих трьох головних усатівських орнаментів тільки „серпуватий мотузочок“ трапляється й по стінках посуду і на ручках навіть деколи в переверненому вниз відкритою частиною в два і три стовпці. Цей орнамент бере участь у рамовому розподілі поверхні посуду як у середині мотузкових бинд-смужок, так і без них, а також і по крайо-

вому відрізу посудового вінчика, становлячи в такому разі наче-б зубчастий край ¹⁾).

Під вінчиком цей орнамент деколи замінюється на відтиснутий мотузковий вузлик або на твердий штамп „гачок“. Вони звичайно повернуті відкритою частиною вліво, тимчасом як серпуватий мотузочок, хоч і з різним ухилом, завсіди відкритий вправо.

Коли підійти до цього посудово-орнаментального Усатова з статистичними даними, то виходить, що на пай першого серпувато-мотузкового типу в різних його варіантах припадає 700 одиниць уламків, без орнаментних 100 одиниць (але тут треба чекати, що сила з них перейшла-б до серпувато-орнаментованого посуду, коли-б у нас збереглися в кожному разі й всі долішні частини шийок з горішніми плечиків. На об'єднану в нас групу зашипно-нарізну теж в основі серпувату, тільки инакше виконану, — 80 одиниць і на горошкувату всього 15. Вся решта типів становить близько 20 уламків. Між ними 13 шнурових (трикутники, бинди з „вовчих зубів“, то-що) ²⁾, 3 рубаних клинуватих твердим загостреним штампом, з-поміж їх один на широкому плоскому биндовому рельєфному виступі стінки (вичеревка?), другий без такого рельєфного виступа стінки й третій, де розполог рубаних рис нагадує схематизовану віть рослини, нарешті, по одному прямовісню насічкою та тоненьким кружковим штампом.

Отож, як бачимо, найтипівіший і найулюбленіший орнамент всенього усатівського посуду це безперечно серпуватий мотузочок, що найкраще його зображення маємо в В. А. Городцова ³⁾. Як каже Город-

¹⁾ Цей орнамент, цілком тотожний з виразно зображеним у В. А. Городцова, в нав. кн. табл. X, мал. 10 орнаментом череп'яного уламка із збірки Е. Н. Скаржинської „Лиса гора“ в Лубнях, Полтавщина). Він на думку проф. Б. В. Варнеке й М. С. Моргуліса походить од відтиска мушлі *Cardium edule*. Та так не можна з'ясувати, чом цей гнучкий мотузаний орнамент такий різноманітний, а також, чом окремі поділи цього орнаменту повторюються часто-густо трохи чи не стереотипно на тому самісінькому черепкові в відтисках окремих поділів на мотузаний бинді, що оповиває низ шийки й відокремлює її від плечика (Зауваження П. П. Курінного, що їх він висловив був підчас моєї доповіді в Трипільській Комісії при ВУАК'ові 29/IV ц. р. З ним я цілком погоджуюся). Уважно розглядаючи поділи упоперек цього серпчка, ми спостережали де-не-де і в них тоненькі відтиски мотузаної тканини. Ми й досі переконані, що цей серпуватий орнамент мотузкового походження. Та треба зазначити, що така досвідчена людина в археологічній праці, як М. О. Макаренко вбачає тут твердий штамп з нарізками. Якщо так, правда не для всіх випадків нашого орнаменту, ми-б погодилися ще припустити наявність тут перемотаного тканиною штампа, та це аж ніяк не пояснює гнучкості нашого розвода. Цікаво, що зазначена вище збірка з Лисої Гори у Лубнях на Полтавщині окрім цього головного для Усатова втиснутого орнаменту характеризується ще й іншим типовим для нас орнаментом, а саме „зашипками“, oprіч ще кількох менш типових (рубаних) орнаментів.

²⁾ Порівн. зразки німецької *Stichbandkeramik Hinkelstein I* типу, Schuchhardt, нав. кн., стор. 117, мал. 29, посуд з Монсгайму біля Вормсу.

³⁾ Ніяк не можна не дивуватися професорові Варнеке, коли він у висновках своєї „сводки“ — Див. „Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“ ч. I, стор. 12 вважає за можливе сміливо стверджувати, ніби (п. 4) „совершенно

42/968

цов ¹⁾, цей орнамент трапляється тільки в неолітичних стаціях Південної ²⁾ та Середньої ³⁾ Росії. Наведений у Городцова малюнок серпуватого орнаменту цілком ідентичний з нашим усатівським, але на наших примірниках ми маємо змогу спостережати всі ступені в еволюції цього єдиного що-до приладдя, яким його витворено ⁴⁾, орнаменту від „лапки“ або „лялечки“ комахи через серпувату форму місяця-молодика на різних ступенях його розвитку й витягнуену довгасту „підкову“ до замкненого „кільця“ (в такому разі через місце стику цього серпа в суцільне кільце пробивається дірочка). З-поміж усіх цих поступінних варіантів рішуче переважає серп у тісному розумінні цього слова, відкритий раз-у-раз вправо або вниз. Всі „гачки“, „вузлики“, а також нарізно-защипні серпочки в різних варіантах, являють собою орнамент витворений різними засобами; в основі його лежить одна певна думка й один певний смак епохи, можна навіть казати, її стиль. І цей загальний стиль, його суцільність не порушають і ямкуваті (втиснуті пальцем), горшкуваті (вибиті з внутрішнього боку посуду на зовнішній його бік або інкрустовані в формі цвяшків або кульок) або кружкові (відтиснуті тоненьким штампом) оздобы замкнено-кругового вигляду (ніби повний місяць на небі).

Технічне походження цих орнаментів та розпологу їх на певних місцях посудової поверхні (більш або менш дрібними кучерями безпосередньо під вінцем і поруч з цим ще під мотузком-шнуром, що відокремлює шийку від плечика посуду, або ще й над цим шнуром, нарешті, при голій шийці, може йти тільки під зазначеним шнуром, а також при рамковому розподілі поверхні посуду ще звисати вниз, утворюючи ніби довгі пасми волосся) не вимагало ще само в собі певної стилізації, яка витворювалася в оздобі усатівської кераміки найрізноманітнішими засобами. Цей „кучерявий“ стиль, ніби передісторичне „рококо“ має собі паралелі і в інших галузях усатівського побуту цієї давньої доби, де відбивається загальний смак тодішнього усатівця до „кучерявого“. 60% звірячих кісток знайдених підчас наших розкопів р. 1921 належить

вестен в системе В. А. Городцова рельефный (?) орнамент „ракушечный“ (при помощи *cardium edule*). Это наряду с другими обстоятельствами наводит на мысль о рыбацьем характере стоянки (sic!). Нам здається, що краще порівнювати не назви, а самі такі речі. Инакше нам загрожує небезпека до краю заплутатися в термінології, заснованій не на безпосередньому, уважному вивченні як свого так і чужого матеріалу, а лиш на непорозуміннях книжкового (з попередніх дослідів та систематизацій) походження. До речі, і Городцов має в себе „Раковинный“ орнамент — табл. XII, мал. 9, текст стор. 634, але він нічого спільного з варнеківським „ракушечным“ не має.

¹⁾ Нав. кн. стор. 622.

²⁾ „Труды“ VIII Арх. З., т. IV, табл. LXXVIII, малюнки 4 першого рядка та 1 другого рядка. Кол. Е. Н. Скаржинської. Черепки з Лисої гори, в м. Лубнях на Полтавщині.

³⁾ Гр. А. С. Уваров, „Каменный период“, т. II, табл. 24, мал. 4245; орнамент, оскільки можна довірятися малюнкові, грубіший, ніж в Усатові та в Лубнях. Наведено в Уварова зразок з Плеханова Бора, Володимирської губ. бас. Оки.

⁴⁾ Див. вище нав. моя праця, стор. 58, окрем. відб. стор. 12.

вівці з її вовною¹⁾. Перевага мотузяних прикрас на посуді, кістяне веретено, то-що²⁾ виразно свідчать про скотарський побут тодішніх усатівських вівчарів-чабанів. Цьому смакові цілком відповідає ще й сила-силенна мушлів „морського серденька“ (*Cardium edule*) поміж мушлями усатівського культурного шару. Треба гадати, що й себе й свою голову й своє власне волосся тодішні усатівці — як жінки, так і чоловіки — прикрашали так само стилізуючи їх кучерями. Що принципи орнаментациї переносяться з однієї групи об'єктів на іншу, це річ відома, а для первісної анімістичної психіки й цілком зрозуміла. Тому ми бачимо в первісному пласкоденному посуді ідею людської голови, навіть і тоді, коли подробиці людського обличчя на стінці посудини не зображено, як от на всім відомих „лицьових урнах“ з Трої або з басарабських Петрен. Коли так, то висока „шийка“, що розвинулася була поволі в безшиїх грушуватих урнах Трипілля, це не що інше як передача головного вбрання з певної доби та певного культурного кола. Зазначені вище форми як окремих частин посуду, так і цілих посудин примушують зупинитися на добі значно ранішій, ніж Гальштадт, ба навіть, користуючись археологічною термінологією Апенінського півострова, передет-руській, інакше кажучи на другій половині другого передхристиянського тисячоліття. Справді в головному вбранні народів (або народа) звязаного з нами егейсько-дунайського кола як-раз у другу половину зазначеного тисячоліття ми бачимо на стінному розпису Медінет-Габу. Тут зображено критського походження филистимлян-пуласаті в високому головному вбранні (що нагадує головне пір'я „індіян“ Півн. Америки); під ним понад чолом іде низка серпуватих кучерів на биндовій діядемі. Таке саме вражіння справляє й чоловіча голова з Мікен і жіночі постаті з Кносу, Тиринту й Теб. Витиснутий орнамент на Кносському череп'яному посуді з металевим блиском середньо-мінойської доби, а також „шахівниця“ з Кносського палацу неначе-б стверджують нашу думку.

Надто цікаво виглядає голова мікенського войовника в шишаку. Вона достоту нагадує наші посудчики з серпуватими мотузковими „кучерями“. Наведеними аналогіями, звісно, ми аж ніяк не гадаємо встановити безпосередній генетичний звязок поміж нашим Усатовим та країнами, звідки взялася всенька маса зазначених отут пам'яток минувшини. Та вони, як нам здається, дають досить певну підставу як для загально-психологічних міркувань, так і для приблизних хронологічно-типологічних стилістичних висновків, дарма що у тому, властиво, нема нічого неможливого³⁾.

¹⁾ Як каже В. В. Ковальський після загального першого огляду та переліку їх.

²⁾ *Ibidem*, стор. 58/12, а також 60/14 з приміткою³⁾.

³⁾ Дещо подібне трапляється й у південній Німеччині, у Німецькому Наддунав'ї. Пор. посудини з цікаво стилізованою орнаментациєю, що в ній можна добачати варіант лицьової з Амтмансдорфу та Бременау в Віртемберзі. Schuchhardt, вище нав. кн. 271 стор., мал. — 86 віс. Пласкоденні посудини ці залежать вже від безумовних впливів Дунайсько-Егейського бронзового віку.

8% нашого посуду, теж у більше-менше дрібних уламках, з непогано випаленої маси, здебільша, рожевато-жовтої, але часом також рожевато- й жовто-цеглястої на колір; дзвенять, коли вдарити. Звичайно з обох боків розмальовані двома фарбами: переважає матова чорнувато-брунатна, поруч неї трапляється також і яскрава, трохи глянцева, червоно-брунатна. Розмальовано посуд звичайно просто на рожевато-жовтій глині та єсть один невеличкий уламок, що на ньому звичайну усатівську матову чорнувато-брунатну фарбу кладеться не просто на ґрунтовну глиняну масу посуду, а поверх білого підмалювання. З другого боку, ще один примірничок дає спромогу гадати, що деколи все тло, що на ньому проведено лінії та ширші смуги й бинди матовою темною фарбою, розквітчувано гарною яскраво-глянцевою червоно-брунатною фарбою. Брак численних речових знахідок на довід цього можна з'ясувати тим, що цю, очевидячки, теж глинувату, фарбу намащено й утерто на поверхні посудини вже як її випалено. Як черепок іще вогкий, до посудини небезпечно доторкатися пальцем навіть злегка, щоб не попсувати мальований орнамент: фарба дуже легко стирається з поверхні. Та зафарбованість більшого місця на посудовій поверхні можна пояснити ще й тим, що це сталося через розтирання фарби для певного обмеженого на поверхні орнамента наслідком випадкових, частково навіть природніх з'явищ. Розмившись вона дає таку саму бруднувату вохристу рудувату рідину, як і червонувато-брунатні нашарування переважно на внутрішніх поверхнях посуду з погано випалених з чорної маси з товченими мушлями. Треба зазначити, що ця фарба навіть на внутрішній поверхні простої посудини деколи справляє дуже приємне для ока вражіння. Безумовно це свідчить про те, що передісторичне Усатово надавало велику вагу (з тих або інших естетичних або культово-релігійних міркувань) червоній фарбі (нагадаймо фарбовані кістяки). Поодинокі уламки, теж досить гарно випалені, з блискучою поверхнею, блідо-сірувато-жовті на колір, розмальовано яскравішою темною фарбою теж брунатною, тільки без матово-чорнувато-го відтінку. Деколи трапляється й темний фіялковий відтінок.

Серед посуду гарно випаленого очевидячки переважає — чаша миска з трохи вгнутим або прямовісним краєм, розмальована з обох боків, неоднакова завглибшки. Форма її, здається, вагається між наведеною на наших мал. 45, форма 1 й 1^a і поодинокую широкою чашею-мискою з Петрен¹⁾. Дуже цікаво, що ця сама форма повторюється й серед посуду з чорної маси з мушлями. Тут має вона серпувато-мотузкову оздобу на вінчикові й під вінчиком, що, як нам здається, свідчить про одночасовість посуду обох технік. Вийняtkово ніжно з технічного погляду оброблена маса, що з неї зроблено посудину, дуже схожу на стародавню грецьку, не повинна все-таки давати підстави для висновку, начеб-то усатівські ганчарі в тую добу, яка оце нас цікавить, вживали були ганчарського кола.

¹⁾ Труды XIII Арх. З'їзда в Катеринославі 1905 р. XII, 5.

Навпаки нерівнокружні денця свідчать про те, що головне приладдя ганчареве була рука за допомогою деколи твердих приладдів, як, наприклад, ніжик. Більше-менше значні вламки цього посуду дозволяють нам реконструювати як діаметр денця (від 14 см. аж до 6 см.), так і горішньої частини чаші-миски (16 см. і більш).

Негативна ознака в розмалюванні усатівського посуду — це повний брак тих елементів мальованого орнаменту, котрі вважають за найтиповіші для Трипільсько-Петренського кола. Спіралевих розводів, окремих закруток спіралевого типу, кругів з дотичними по стінках мальованого усатівського посуду ми досі ніколи не спостережали. Грунтовні елементи розмалювання на вис. $2\frac{1}{2}$ —3 (а залежно від розміру посудини може й більш) см. від денця й рівнобіжно до його країв на зовнішній поверхні посудини йдуть дві рівнобіжні темно-брунатні смуги ніби обручі (можуть бути і варіанти з повторенням вище ще двох широких смуг із двома вужчими між ними), оскільки про це свідчать знайдені досі розмальовані уламки. Деколи між цими двома смугами проводиться тоненьку смужку, що може перетворюватися в хвилястий зигзаг і навіть подвоюватися. Таким чином, зовнішня поверхня посуду розподіляється на дві зони: горішні приблизно $\frac{2}{3}$ з розмалюванням й долішня третина без нього.

З гори чаші спадають прямовісні смуги звичайно складені з двох широких темно-брунатних, просто-брунатних або навіть (зрідка) фіялкових матових смуг; між ними і тісно поруч їх з обох боків ідуть ще трое тоненьких червонувато-глянцюватих смужок (та ці останні не раз-у-раз бувають в орнаменті). Такі прямовісні тісні скупчення рівнобіжних смуг, що спадають з краю посудини на вищезазначені обручі, очевидно, поділяють верхню частину зовнішньої поверхні чаші приблизно на 3 однакові розміром частини. Верх їх обов'язково заповнюється вінчиком з перевернутих темних трикутничків; під ними висить широченька бинда з двох широких темних смуг і одної вузької ясної поміж ними (та остання смужка не обов'язкова). Знизу від прямого кута, що утворює обруч з прямовісною до нього смугою ніби діагонально-радіально йде ще коротенька смужка; вона повинна радіально-прямовісно впасти на дугу вище од зазначеної бинди, що звисає згори посудини наче-б на двох стовпах, що ролю їх відіграють вищенаведені подвійні прямовісні до низових обручів смуги¹⁾. Деколи гострі кути поміж прямовісними стовпами й биндами бувають зафарбовані червонувато-брунатними трикутниками. Трапляються маленькі серденька-листочка або на межі між червоним вугловим трикутником і незафарбованою поверхнею посудини, а так само і при кінцях горішніх темних перевернутих вінчикових трикутничків. (Див. мал.). Треба тут зазначити, що дрібність матеріалу не дозволяє докладно подати всі дрібниці зовнішнього розмалювання усатівських чаш-мисок, тим більш, що розмалювання на зовнішньому боці більш попсовано

¹⁾ Бувають випадки, коли ці бинди звисають згори без підтримки їх стовпами.

часом, ніж на деяких уривках внутрішнього розмалювання. Кожен новий уламок за таких обставин — це нове слово правди про давнішу усатівську минувшину й про її культуру (див. мал. 55, 55^a, 56, 57 і 57^a).

Внутрішній бік усатівської чаші-миски теж має подвійні темно-брунатні смуги-обручі; вони відокремлюють розмальовану поверхню від немальованої, але містяться як концентричні кола безпосередньо круг денця по його краю й по долішньому краю стінки. Рівнобіжно з ними йдуть ще дві хвилясті смуги; одна з них, внутрішня, знаходиться вже в межах денця, а друга, зовнішня, вже в долішній частині стінки. Чи був який-небудь орнамент на самому денцеві, поки ми не можемо сказати, але на ґрунтовному уламкові, що на підставі його ми робимо нашу реставрацію, орнаменту не було. Так колір розмалювання й відносини його до тла глинуватої маси посуду дуже нагадують опис і малюнки зовнішнього розмалювання високого посуду з виразною шийкою (jarres) з Еламу (другого періоду), район Тепе-Муссіяна ¹⁾ (південний захід Персії) і Тепе-Алі-Абада ²⁾. Сами в собі такі концентричні кола (але з заміною внутрішнього хвилястого на рівнолінійний і навпаки відсутністю в нас у середині них хреста ніби орденського) бачили ми на чаші-мисці з Сузи I³⁾.

Від кола вгору, прямовісно вінчикові миски, що його й тут, як на зовнішньому боці посуду, прикрашено низкою перевернутих темних трикутників, радіально виростають, подібно до прямовісних з зовнішнього боку посуду, широкі смуги. Вони складаються також як і зовнішні, але звичайно тісно сполучені з рівнобіжними з ними двома хвилястими смужками, що між ними вони й містяться. Такі прямовісно-радіальні смуги розподіляють усю внутрішню поверхню посуду, очевиднож, на 4 частини; ці частини заповнено аркуватим (як гострим угорі так і круглястим) листям, що складається з дугуватих бинд, або в три (широка — вузька — широка) або в чотири (широка — дві вузькі — широка) смуги і ніби виростають з денцевого кола, нагадуючи загалом хрестувату розетку.

Наші радіальні прямовісні, що розподіляють усю внутрішню поверхню чаші-миски на скількись окремих частин мало не тотожні з подібними смугами простими та хвилястими в зовнішньому розмалюванні вищезазначених посудин з Еламу; там вони частіш густими рядами стоять одна коло одної⁴⁾, але єсть випадок, коли вони розподіляють на поверхні посуду окремі метопи⁵⁾, що цілком відповідає тому, як їх уживано і на зовнішній і на внутрішній поверхні мальованого череп'яного посуду з Усатова.

¹⁾ Corpus Vasorum Antiquorum, Louvre I, cf. Pl. 6 (France 137) fig. 2.

²⁾ Теж fig. 3 і 4. наш мал. 47 (табл.).

³⁾ Див. Präh. Zeitschr. XIV B. 1925. 1/2 Heft, Abb. 20 при статті Walter'a Bremer'a „Das technische Ornament in der steinzeitlichen bemalten Keramik“.

⁴⁾ Див. С. V. A. ibidem. Pl. 6. fig. 1—4.

⁵⁾ С. V. A. ibidem. Pl. 7, fig. 2, 3, 4, 5, 7, 9 і 13.

Стилізоване листя, як орнамент, що повинен заповнити собою мотопу або, як у нас, сектор, теж трапляється в кераміці еламського культурного кола ¹⁾).

Усередині такого листика йде догори від денцевого кола теж радіально-прямовісна ніжно хвиляста смужка; вона ділить листочок на дві рівні частини. І цей орнамент зустрічаємо в Сузах ²⁾). Деколи замість нього трапляється: різко-хвиляста, або дві хвилясті, а між ними йдуть дві прості. Далі, цей орнамент може розкладатися на стовпчики з окремих так званих „w-орнаментів“; це теж має собі аналогію в еламській кераміці ³⁾). Нарешті, замість чистого листика може бути й мало не скрізь заповнений кривими брунатними рисами, що сходяться до купи вгорі листочка.

Од верху прямовісно-радіальних смуг, що розподіляють усю внутрішню поверхню посуду на декілька окремих частин, можуть звисати бинди з двох брунатних широченьких смуг; вони торкаються своїм краєм горішнього кінця вищезазначених листиків, і таким чином утворюють ніби рамку, як ми це бачимо й на посуді з осель на палях Люблянського озера (Крайна, Півд. Славія, східньо-альпійська культура осель на палях мідяного віку).

Дуже цікаві серденька або краще стилізовані листочки, що заповнюють деякі куточки в мальованій як унутрішній, так і зовнішній поверхні усатівських чаш. До них ми маємо широкі аналогії знов і в Еламі ⁴⁾ і в межах егейського культурного кола ⁵⁾). Цікавий варіант внутрішнього розмальовання чаш-мисок з Усатова дає для кожного з відділів поверхні хвилясту замкнену рамку, що являє собою найтиповіший зразок орнаментативної текстильної стилі. Він трапляється на широкому просторі від Еламу ⁶⁾ через Трою навіть до Пальмела в Португалії ⁷⁾, не кажучи про те, що ще й досі у плетяних мисках Туларе, тубільців Півн.-Ам. Сполуч. Штатів, трапляється мало не той самий текстильний розвод ⁸⁾).

Наведені паралелі поки-що дають певну підставу для висновків тільки що-до технічних зразків та походження внутрішньої орнаментативної в мальованих усатівських вазах, а разом ще раз стверджують, яку вагу мало в побуті усатівського скотарства плетіння та тканина не так мабуть із рослинних волокон (хоча й це, розглянувши денця усатівського погано випаленого посуду, побачимо навч), як з вовни. Скотарство

¹⁾ Теж. fig. 3.

²⁾ С. V. A. *ibidem* I Сб, Pl. 2, fig. 3 і 4.

³⁾ Y. Wilke. *Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa*. Leipzig 1923. „*Manus-Bibliothek*. Nr. 10, стр. 49, мал. 70 в—наш 23 (таб.). Що-до значіння цього орнаменту цікаво порівняти з цим наш мал. 34 (табл. — Wilke стр. 239, мал. 216 в).

⁴⁾ Уламок з череп'яного посуду жовтої глини, розмальов. брунатною фарбою з Тепе-Муссіяна.

⁵⁾ Кносська амфора палацового стилю (*ibid*). Малюнок з посуду з Філакопі (о. Міло).

⁶⁾ *Prähist. Zeitschr.* нав. кн. стор. 27, мал. 14 до вищенав. статті W. Bremer'a.

⁷⁾ На давноподібному посуді.

⁸⁾ *Präh. Zeitschr.* нав. кн. стор. 27, мал. 13 до вище нав. статті W. Bremer'a.

відограло значну ролю як у побуті людности з осель на палях Люблянського озера ¹⁾, так і в побуті тубільців Еламу та каспійських степів. Що-до генетичних звязків, то в умовах однакового степового побуту однакові з'явища можуть виявлятися в далеких одна від одної історичних добах у народів однакового походження та побуту, тим більш, що як степ так і море ніколи не перешкождали постійно зноситися народам, особливо ще як були в нас великі ріки з Дунаєм на чолі ²⁾.

Крім чаші-миски Усатово дає нам ще тип високої посудини з шийкою ³⁾. Шийка закриває собою від очей людських середину посудини й тому робить цілком зайвим її розмалювання. Тому внутрішня її поверхня не має ніякої прикраси й навіть дуже грубо оброблена. Вона нерівна й сліди на ній свідчать, що її розгладжувано пальцями або якимось твердим приладдям. Форма денця не відрізняється різко від загального типу Трипільського високого пласкоденного посуду (див. мал. 65, 65^a, 66 і 66^a). А втім, для Усатова типовіші: височенька шийка з ніжно відігнутих верхом, а також вуха, що безпосередньо продовжують плечі та вичеревок посуду. Вироблені вони безпосередньо в стінці посуду, коли вона була ще вогка. В усякому разі, не дороблювано їх окремо. Під шийкою крім звичайних вух при вичеревкові посуду свердлини. Цікаво, що є досить зразків як на високих посудинах, так і на чашах-мисках, що мальовані бинди як-раз проходять через ці свердлені дірочки, а на нашому посуді йдуть безпосередньо до ручок на вичеревкові, складаючи, очевидно, неначе рамку для середньої частини стінки посуду, як це ми бачили вже на Люблянському посуді, що дуже нагадує систему розпологу втиснутих бинд орнаменту групи *Stichbandkeramik* (*Hinkelstein I*) ⁴⁾. Шийку на тих зразках, котрі ми досі маємо, не розмальовано. Відокремлюється вона від корпусу як простими, так і сполученими з простих та хвилястих смуг рівнобіжними до краю шийки та денця биндами. До них знизу доходять звичайні усатівські сполучення смуг чорнувато-брунатною фарбою, але бере участь у розмалюванні й червонувата фарба. Реконструювати цілком зовнішнє розмалювання високого посуду досі не можна. Низ у ньому, як і в чашах-мисках, на деякій височині не розмальований і відокремлюється від горішньої мальованої частини посуду звичайними „обручами“. Над ними вже міститься орнаментация. Вона,

¹⁾ Порівн. *Noernes-Menghin. Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Wien 1925.

²⁾ Треба пам'ятати, що споріднені системи прикрас кругової поверхні можна зустріти й у межах ближчого до нас, ніж побережжя Перської затоки егейського культурного кола. Див. малюнки з череп'яними верцадлами з Хісарлику (Троя), а також орнамент пласких золотих кружків з четвертої шахтової могили Мікен. *Schuchhardt*, нав. кн. стор. 232, мал. 76 a і b.

³⁾ „Амфори“ (див. мал. 45, форма 4). Крім цього продовження наших дослідів влітку 1926 р. з'ясувало наявність в Усатові ще двох форм 2 і 3 нашого малюнку 45, що теж не мають внутрішнього розмалювання.

⁴⁾ *Schuchhardt*, вищевказ. кн. стор. 117, мал. 29-е. Чаша-миска з *Playdt am Rhein* (південний захід Німеччини).

мабуть, — пристосований до неоднакового з чашею поверхневого типу варіант, відомий вже нам із розгляду зовнішнього розмальовання чаші. Уривки всіх типів цієї орнаменталії див. малюнки 58, 58^a, 59, 59^a, 61, 61^a, 63, 63^a.

Останній з них являє собою цікавий листик, що має закінчитися на ручці посудини при вичеревкові. Унутрішню частину цього листочка замальовано червонувато-брунатною фарбою.

Форми усатівського мальованого посуду, як ми бачимо, дуже неподібні до звичайного трипільсько-петренського типу. Нема грушуватої урни, нема біконічного посуду, нема широкої миски з однією внутрішнім розмальованням, шийку в високому посуді зовсім інакше пристосовано до решти посуду й переходить вона у плечі ніжною закруглюю, тимчасом як у трипільсько-петренському керамічному колі ми маємо різкий одворот шийки.

Більш вже нагадував-би був нам форму усатівського високого посуду тип Кносської амфори з трьома ручками. Але він ніжніший і відрізняється від усатівської форми так, як хліб, що піднявся угору після випічки від ще непеченого хліба (надто „паски“). Географічно ближчий до нас тип високого посуду з досить розвиненою шийкою й цікавими гострими листочками, що нагадують трохи наш вище наведений. Це тип Кукутені II¹⁾, що його за Губертом Шмідтом треба сполучати з інвентарем переднішого металевого віку. Мідяний широколистий чингал, типовий для цієї доби в Середній Європі, бронзова обручка теж типова для Заходу й навіть залізні шила, типові для давнішого металевого віку Болгарії²⁾. Також спорідненіші нашому типові форми шийок з Кошилівців у Галичині³⁾.

З-поміж багатьох інших цікавих знахідок „точок“ Розкопа В, що відкрили ми на Усатівсько-Великокуяльницькому полі культурних ошадків⁴⁾, дав нам низку більш або менш дрібних уламків череп'яних виробів усатівської передісторичної пластики.

Перша з цих речей, що про неї випадає згадати, це в'ямок жіночої статуетки з квадрату В₃ нашого розкопу (Інв. I/1069, див. мал. 67 і 67^a). Вироблено його з ясної рожево-жовтої маси з густенькою такою (очевидячки природною) домішкою більше-менше великих кварцевих зернин у вигляді кришталевих блищиків, а також з деякими мікроскопічними вкраплинами лосняку, що після випалу набули собі

¹⁾ Schuchhardt, вищенав. кн. Табл. XVII, мал. 5.

²⁾ Ibidem, стор. 130.

³⁾ Мої останні студії в Херсонському Музеєві з'ясували для мене повну тотожність стилю й форм розмальованої кераміки з Усатова з такою з Н адністрияни (Паркани, Красногірка і Тернівка біля Тирасполя. Розкопи могил Стемпковського з 1896 р.), яка зв'язує Усатова також і з Слобідкою-Романівкою. Див. наш мал. 45, форма 2.

⁴⁾ Див. план розкопів у „Вісникові Одеської Комісії Краєзнавства при УАН“ ч. 2—3. 1925 р. стор. 56—57, а також окрему відбитку моєї статті „Раскопки Усатовско-Большекуяльницького поля культурных остатков“, стор. 10—11.

золотистого блиску. Заввишки наш уламок—3,5 см., завширшки макс. (плече статуетки)—4,1 см., завгрубшки 1 см. (статуетка досить плескувата). Взагалі в теперішньому своєму вигляді нагадує він „стрілку“, що обидва боки її широкі в основі (плечі), створюють різко-рогуваті плечі, а під ними йде низка в 6 глибоких „пунктиром“ витворених крапчастих наколів. Наколи, заглиблюючись у масу статуетки, звужуються. Чотири крайні з них (по два з обох боків) ідуть наскрізь і створюють отже ніби дірочки, щоб підвішувати статуетку. Обидва середні наколи не доходять до протилежного (заднього) боку статуетки і таким чином уся низка цих крапок виглядає наче намисто. Між третім та четвертим наколами, у середині лінії наколів, трохи вниз і ближче до лівого боку, можна бачити чималу розміром блискучу кварцеву вкрапину (промивши нашого вламка, виявили ми ще низку дрібніших).

Між наколами „намиста“ й долішнім розламом статуетки праворуч (для того, хто розглядає статуетку) відко невеличкий горбочок схожий на пиптик. Ліворуч симетрично до нього ми бачимо накіл, тільки-ж не такий глибокий, як ті, котрі наведено вище. Річ можлива, що й тут був пиптик, та він випав через якісь хиби в структурі маси нашої статуетки¹). Проте, згадаймо про легендарних амазонок із пізнішої доби. Вони не мали саме правих грудей (як і на нашому вламкові). Отож виходить, що нашого накола зроблено, може, й навмисно.

В розламі (найвужче місце вламка окрім шийки) статуетка завширшки 2 см. У протилежний бік (у горішній частині вламка) з середини плечей виростає неначе прикорень. Цей прикорень ширший в основі, потім звужуючись до 0,9 см. (у найвужчому місці) і знов перед розламом поширюючись, створює вигин, що буває при переході від шийної частини до низу голови.

На відворотному боці статуетки (мал. 1^a) крім чотирьох підплечових проколів (по 2 з кожного краю) єсть 2 значних (одна просто під розламом шийки, а друга нижче від лінії проколів) неправильної форми западини, крім низки дрібніших і тому не таких помітних. Повстали вони, очеvidячки, тому що з поверхні статуетки повипадали більше-менше великі кварцеві зернини, у чималій кількості домішані до глинуватої маси статуетки. Через це саме, мабуть, з'явилося наколоподібне заглиблення в осередкові стовбура шийки, що трапляється в її розламі.

Всі подробиці зовнішнього вигляду нашого вламка не залишають жадного сумніву в тім, що перед нами фрагмент однієї з таких типових для творчості пізнішого неоліту та для ранішого металевого віку на Південному (Наддунайсько-Егейському) Сході Європи з суміжною частиною Передньої Азії череп'яних жіночих статуєток²).

¹) Так само приблизно з'являється бачимо й на жіночій статуєтці з Бутміра в Босні (Півд. Славія). Див. М. Hoernes. *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Chr.* Wien 1898. Tafel V, fig. 8 і 9.

²) Проф. Б. В. Варнеке заперечив оце тлумачіння після моєї доповіді „Фигурные керамические фрагменты из Усатовских раскопок“ у зас. археологічної секції Од.

Нашому вламкові бракує тільки низу, що його бачимо на трохи чи не цілком з ним тотожній жіночій постаті з Босковштину на Мораві (Чехо-Словаччина). Навпаки він має продовгасту шийку, що нагадує найбільше шийку так званої „фінікійської богині“ (це—олов'яна статуетка що її знайшов Г. Шліман на Хіссарлику у так зв. „другому місті“ Трої¹⁾; вона не збереглася на босковштинському вламкові), а також шийки на череп'яних статуетках із Мікен з чималенькими поширеннями, схожими на різки молодика²⁾.

Той самий горизонт того самого культурного шару на суміжних квадратах нашого розкопа В₁ і В₂ дав нам ще вламки череп'яних постаментів або від статуеток або від будь-яких речей, призначених для господарства, з антропоморфізованою оздобою.

Вламок, що ми бачимо на наших мал.³⁾ 70 і 70^b з усіх чотирьох боків у натуральному розмірі (Інв. I/1071) має заввиш. мало не 3 см. (2,85), на вис. 1,7 см. від широкої (2,2 см.) основи розбивається рівнобіжним основі заглибленням неначе талією на дві частини: 1) властиво підставку (чотиригранну стяту пірамідку з трапеціюватими боками; заввишки кожна з їх—1,5 см.; прикрашені різаними визерунками) і 2) самий низ того (статуетка?), що повинно було на цій підставці міститися. Завширшки „талія“ (заглиблення)—1,3 см. Випалено масу поганенько, вона темносіра з червонуватим відтінком. На поверхні її подекуди розкидано вапнякові вкрапління, що розчиняються, коли подіяти на них кислотою. Де-не-де є й мікроскопічні лоснякуваті включення золотисті на колір. Нижче од заглиблення—„талії“ (мал. 2^a) підставку нашу прикрашено двома рівнобіжними до нього глибокими різаними рисами. Від них мали були розходитися по краях під тупим кутом до долішньої із цих рис, ніби рідко розставлені радіуси, 2 нахилені глибокі нарізи. З них ми бачимо тільки одного (праворуч на нашому малюнку 2^a), а два середні нарізи між ними наближуються до прямовісних.

Ком. Краєзнавства 16/XII 1923 р. (тези див. „Вісн.“ ч. 1, 1924, стор. 12). На думку В. цей уламок міг виображати „птаха“. Цей його здогад не можемо не відкинути і то якнайрішучіше, скоро порівняємо нашого вламка як, з одного боку, з мало не цілком тотожним із ним уламком череп'яної жіночої статуетки з Босковштину на Мораві (Див. Hoernes-Menghin. *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Wien 1925, стор. 303, мал. 14—наш мал. 68), не кажучи про низку інших, наприклад, з Кошилівців у Галичині (Див. Kaindl. *Neolitische Funde mit bemalter Keramik in Koszylowce (Ostgalizien)*. Jahrbuch. d. *Alttertumskunde* II Wien 1908, стор. 149-а, мал. 22, так з другого боку із справжніми виображеннями „птахів“ типових для пермської півночі дуже пізньої доби. Їх треба вважати за дегенерацію давнього мотива—орел з Ганімедом і датувати першою половиною, ба навіть і серединою першого християнського тисячоліття. Див. Hjalmar Appelgren-Kivalo. *En permisk fagelbild funnen i finsk jord*. Стор. 82 дд. „Suomen Museo“ XXXI 1924. Мал. 1—4.

¹⁾ Див. Hoernes-Menghin, нав. кн. стор. 365, мал. 7. Bleifigur aus Troja.

²⁾ Див. Л. Нідерле „Человѣчество въ доисторическія времена“ СПб 1898. Стор. 258 і дд., мал. 182.

³⁾ Всі фотознімки речей до цієї статті виконав фотограф-аматор Ісидор Давидович Брун, малюнки та рисунки тушшю—маляр Павло Каленикович Коваль та викладач мистецтв Харлампій Пантелімонович Чорнявський.

На трьох інших боках орнамент складається з великих глибоких різаних зигзагів, що йдуть трьома рядами (мал. 70), але на крилових двох гранях горішній рядок зигзагів не доходить до кінця (Мал. 70⁶; 70^в).

Поверхню з повним зигзагом у 3 риси (мал. 70) вважаємо за перед статуеткового постаменту. Він мав був виобразити широку жіночу спідницю у скількись поверхів, може, як це ми бачимо й на Криті¹⁾. Аналогічний орнамент — на жіночій статуетці з Городниці (Галичина)²⁾ з тією одміною, що на городницькій статуетці цей зигзаг охоплює весь постамент з усіх боків. Верх городницької статуетки, як нам здається, ще більш стверджує нашу думку про те, що критські моди в другому передхристиянському віці розповсюджувалися на північ не тільки на мікенську Гелладу, ба йшли й далі. У своїй мандрівці додержувалися вони річкових долин, що ними європейська північ провадила була торговельні зносини з Середземно-(та Чорно-) морським півднем і що ними до півдня з далекої Балтики доходили „сльози Аполлона“ — янтар³⁾, а з нашого півдня сіль та середземноморські бронзові вироби.

Що-до орнаменту, то його треба вважати за дуже розповсюджений як на Півночі⁴⁾, так і на Півдні⁵⁾ в країнах, що звязувалися були з нами з давніх давен отими-о торговельними янтарно-бронзово-соляними шляхами.

Зад нашого постаменту (мал. 70) нагадує давнішу схематизацію низу людської постати (розставлені ноги), як ми це бачимо на Кипрських череп'яних плескуватих „дошанках“ (Brettidole)⁶⁾, а також і на аніконічних ідолах (чотирибічних пірамідках з Рипачу поблизу Біхачу в Босні (Півд. Славія; з осель на палях бронзового віку)⁷⁾. Якщо це все так, то ми мали-б були на нашому вламкові контамінацію двох різних принципів оздобляти постаменти жіночих статуеток. У чистішому вигляді ця давніша схематизація на більшому вламкові з Усатова (див. мал. 71 і 71^а)⁸⁾.

¹⁾ Див. О б е р м а й е р ь, Доисторической человекъ. Изд. Брокгаузъ-Ефронъ. Спб. 1913, стор. 652, мал. 381^в згідно з Моссо.

²⁾ Див. Но е r n e s - M e n g h i n, нав. кн. стор. 313.

³⁾ Apollo at the back of the North Wind by Rendel Harris. „The Journal of Hellenic Studies“ vol. XLV Part II. 1925 (Issued February 17, 1926) стор. 229—242.

⁴⁾ Надто стінкова плита кам'яної домовини з Геліча (Göhritzsch) поблизу Мерзебурга (Саксонія). Див. Schuchhardt. Alt-Europa. Strassbg. — Berlin 1919, Taf. XV). Тут бачимо ми ідентичний різаний орнамент у цікавому сполученні з горішньою смугою різаного орнаменту. Ця смуга мало не цілком тотожня, окрім техніки, з мальованою на вламкові однієї з наших усатівських чаш. Див. наш мал. 57.

⁵⁾ Пор. стеатопігічну жіночу постать з околиць Спарти, датовану приблизно серединою другого передхристиянського віку. Див. Но e r n e s - M e n g h i n, нав. кн., стор. 60 й дд. малюнок 9 і текст до нього.

⁶⁾ Но e r n e s - M e n g h i n, нав. кн. стор. 365, мал. 1.

⁷⁾ Ibidem, стор. 53, мал. I, 8.

⁸⁾ Із знахідок підчас мандрівки-розвідки Од. Т-ва Історії та Старовини в 1919 р. (проф. Б. В. Варнеке та К. М. Милосавлевича). Треба зазначити, що в нашій праці використовується весь наявний відомий нам матеріал як з наших розкопів 1921 року, так і з попередніх і наступних знахідок там різних інших осіб підчас їхніх мандрівок до Усатова.

На передньому боці постаменту з темно-брунатної глини дуже погано випаленої (заввишки 3 см., так само як і шир. основи, „талія“ завширшки 2 см.) ми маємо на обох краях ледві намічені й недоведені до верху й до низу зарубки; наверху під горішнім вигином праворуч горбочок — пиптик (ліва грудь); правої груди бракує (маємо тільки її слід), не можемо сказати, чи випадком через структуру глиняної маси, чи навмисне¹⁾.

Цікаві дві зарубки, що утворюють трохи чи не прямокутню глибоку нарізку під пиптиком. Лівий та правий боки постаменту не мають жадної оздобы. Що-до заду, то його оздоблено однією прямовісною різаною рисою посередині та двома нахиленими рівнобіжно боковим краям поверхні.

Третій із знайдених досі усатівських постаментів (Інв. I/1070. Знайшли ми р. 1921. Мал. 72—перед, мал. 72^a—зад, мал. 72^b низ) темно-сірої мало не чорної череп'яної маси з дрібними вапняковими вкрапліннями. Од тих, що досі ми розглянули, відрізняється своєю (можна гадати) тригранною формою (третій руб відбито. Див. мал. 72^a зад і 72^b низ уламка). Заввишки вламок 2,6 см., основа завширшки 2,3 см., „талія“—1,5 см. Оздоба—колотий „пунктир“ в два рядки вгорі й по боках—нагадує трапецію. Може бути, що це постамент статуетки або вламок речі технічно-господарчого призначення, але оздоба, як нам здається, незалежно від цього призначення, може бути схематизацією рукавного шитва (тросе зшитих прямовісних пасем тканини або шкури!)²⁾.

Закінчуючи нашого огляда, опишемо дуже своєрідний і цікавий уламок. Він, треба гадати, належить до третього типу череп'яних пластичних виробів із передісторичного Усадова. Уламок має виобразити стиснуті одна до одної тонкі ноги, мабуть, висячої череп'яної жіночої статуетки (п'ятки фігурки занадто закруглено й тому вона ніяк не могла стояти; див. мал. 75^a—перед, б—зад, в—лівий бік, г—перекрій навпоперек зверху). Маса темносіра з украленими кварцевими блищиками в розламі статуетки. Вис.—2,5 см., шир. верх. 1,3 см., і шир. низу 0,45 см.

Тракування людських ніг дуже нагадує, з одного боку, таке саме тракування в палеолітичних французьких виробках із слонячої кістки з Brassempouy³⁾, з другого—череп'яних статуеток з Кукутен I⁴⁾. Та наш уламок не має тих ознак різаного виображення татуажу, що їх знахо-

¹⁾ Порівн. вище наш мал. 1.

²⁾ Наші розкопи 1926 р. дали нам низку примірників більш або менш фрагментованих череп'яних статуеток, що свідчать про приналежність всієї громади наших уламків (мал. 70—73) до так зван. „панонської кераміки“, що дуже розповсюджена в Волощині (Румунія), Північн. Болгарії та Півд. Славії (Сербія, Славонія). Найцікавіший примірник мал. 73, 73^a і 73^b оздоблено між иншим „свастикою“. Одночасно ми знайшли статуетку бика без голови та шиї (звірина ніби біжить. Див. мал. 74 і 74^a).

³⁾ Hoernes-Menghin, стор. 119, мал. 4^a, а також 5^b Laugerie basse.

⁴⁾ Ibidem, стор. 299, мал. 2.

димо на кукутенських. Більше-менше така сама поза ніг трапляється у пластичних виробих семигородської групи малярства та череп'яної пластики ¹⁾ і в Золотому Більчі (Галичина) ²⁾. Таку саму позу бачимо на Кипрі ³⁾, а також і на Кікладах передмікенської доби серед зразків кам'яної пластики ⁴⁾. Треба зазначити, що невеличкий розмір уламка не дає спроби з певністю уявити собі, чи мала наша статуетка верх, як от кукутенські череп'яні, а чи він наближувавсь до відомої олов'яної статуетки з другого міста Трої.

Будемо сподіватися, що дальші розшуки в культурних шарах між Усатовим та В. Куяльником дозволять нам з'ясувати ті темні питання, котрі ще досі стоять перед нами після перших розкопів на усатівському плато і не дозволяють ще досить виразно уявити собі те місце, що його ця нова для нас культура займає між спорідненими їй та близькими географічно культурами.

¹⁾ Ibidem, стор. 309, мал. перший у другому рядкові й останній у першому, почасті також мал. 1, 1^a; 1^b, стор. 311 з Priesterhügel близько Brenndorf'у недалеко Кронштадту (Брашів) у Семигороді.

²⁾ Ibid., стор. 315, мал. перш. у 3-му рядку.

³⁾ Ibid., стор. 365, мал. 4.

⁴⁾ Ibid., стор. 367, мал. 1 і 3 у горішньому рядку.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ДАНИМИ ДОСЛІДІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 1909—1913 рр.

1. Географічні пункти. М. Немирів, села: Байраківка, Боблово, Язвинка, Супрунівка, Польова Березівка, Гуньки, Головеньки, Шрамки, Вовчок, Чуково, Лісова Березівка, Цехмистрова, Озеро, Вали, Йосипеньки, Кароліна, Бузяково, Городниця, Зарудинці, Морозово, Сажки, Манастирьок, Соловинці, Краківці, Бандурівка, Мар'янівка, Ом'ятин, Вишківці — всі колишнього Брацлавського повіту. Села: Яланець, П'ятівка, Флоріно, Морківські хутори, Вел. й Мала Кириївки, Ліснице, Михайлівка, Кедратівка, Поташня, Білий Камінь, Рогузька, Червона Корчма та Стратіївка — всі колишнього Ольгопільського повіту. Містечка - села: Кринички, Піщана, Пужайкове, Саврань, Сарожиночка (Новипіль), Крижанівка, Шляхова, Кам'яний Брод, Козацьке, Коритне, Абазівка, Гольма, Ракулове й Данилова Балка — всі колишнього Балтського повіту.

Перелік наведених пунктів виник з чотирьох (Немирів, Яланець, Кринички й Саврань) основних, що од їх дослідник переводив (радіально й концентрично) рейси, вживаючи рекогносцировок, розвідок та розкопів. Розкопи переведено в Криничках, Коритному, Немирові й Даниловій Балці. Решту пунктів обслідувано тільки шляхом рекогносцировок та розвідок.

2. Зональність (крайовид). Місцевість розвиненої льосової зональності. Підґрунтя — льос. Грунт — чорноземля та близькі до неї відміни. Крайовид лісовий та лісо-степовий. Магістраль — середній біг р. Південний Бог та його допливи. Рельєф — плато, в північній частині пагористе, а в південній, крім підвищення коло м. Балти, — рівне, степове. В північній смузі сильно розвинуті системи байраків, у південній — балок. Лісо-степова частина, по долах, влоговинах і низинах — багниста. Місцями (особливо по Південному Богові) скелі архейських порід (кристалічних, польово-шпатових, гнейсо-гранітових). Флора та фауна відповідають у північній частині лісо-степові, а в південній — степові. Ліси (виключно чорний ліс) у північній смузі трапляються ще великими островами по всьому рельєфові. Ліси (такі самі) в південній смузі можна спостережати тільки по узгір'ях балкових систем, та й то острівцями. Грунтова вода взагалі порівнюючи глибоко, а в степовій частині приступна тільки по тальвегах балок. Умови підсоння в північній частині

дають опади не тільки в холодну пору року, тимчасом як у південній частині немає їх од ранньої весни аж до пізньої осені.

3. Ситуація. Верхи пологістих узгір'їв по системах річок або балок. Підвищені вилки. Південний бік і його західні та східні румби. Горішня поверхня льосу. Схил місцевости: 15° — 25° (не більше). Переважно рівні місця. Часто на місцях теперішніх або колишніх залюднених пунктів. Так схематично на рельєфі орієнтує дослідник перводжерела Трипільської культури.

4. Зовнішні ознаки. Величезну роль відграє грубина шару прикриття (звичайно черноземлі). Що грубшеє прикриття, то ціліші й повніші перводжерела Трипільської культури. Розорювання та земляні роботи, роблячи прикриття тоншим, зменшують цілість і часто-густо спричиняються до повної загибелі. Взагалі можна прийняти за правило, що в степу цілість краща, ніж у лісо-степові, а тим більше на лісових ділянцях. Виявляються берегами рівчаків, господарчими роботами, прокладанням доріг, роботою плугу — борони, проваллями та инш. Місцеві люди (здебільша діти, пастушки), якщо показати їм зразки Трипільських знахідок, одразу кажуть, де їх знайдено. В кожному географічному пункті, після попередньої рекогносцировки, роботи щупом, зондом і навіть заступом або під плугом — бороною, виявляються в гумусовому шарі так звані „червоні крапки“ — витягання на поверхню ґрунту найдрібніших часток Трипільських руїн, що знаходяться глибше. Червоні точки, спершу ледві помітні, дуже рідкі, рідше — сітчасті чи навіть спорадичні, трапляються густіше та більші на обсяг. Вже по таких крапках можна деякою мірою правдоподібно міркувати не тільки про місце, а й за межі плану руїн. Ще глибше, на периферії, вони видаватимуться навіть вкоренілими до льосу, де й виявляться все більше й більше компактні, здебільшого обтерті, рештки, що за їх поміччю остаточно з'ясуються межі Трипільської руїни. Там, де шар прикриття став тонший, там компактні ознаки вищі (ближчі до поверхні ґрунту). По тих місцях, де шар прикриття сходить або мало не зійшов, там компактні ознаки виявляються сливе чи цілком на поверхні землі. Трапляються й такі місця, де прикриття зовсім нема. В подібних випадках точка руїни посідає в розкиданому стані характерні деталі останньої, в стані різних ступенів руйнування. Але зате в напрямках знищення прикриття (сповзання) можна спостерегати й решту, ще більше обтертих деталей складу руїни, що їх часами знаходимо на віддаленні кількох десятків метрів (або й далі) від головної точки перводжерела. Звичайно Трипільські руїни, змістовної, сливе незайманої цілості пізнають шляхом рекогносцировок або розвідок, згідно з наведеною вище поступінністю ознак. Таким способом дослідник довідується за пункти (поодинокі й групові) перводжерел Трипільської культури, закритих (прикриттям), частково критих (потоншеним прикриттям), відкритих (без прикриття, вже знищеного) та втрачених (остання стадія, коли прикриття зникає).

5. Трипільські руїни (перводжерела). Виразно в горішній частині (льосу). План буває закреслений сферично та має розтягнення: виразні (по схилі місцевості) й невиразні (що залежать од ухилу поверхні). Фігура плану, в істотній її частині: трикутна, квадратована чи прямокутна (із закругленими ріжками), а її боки вимережано вкрапліннями, виступами та острівцями (дрібними й більшими). Таке звичайно перше, загальне вражіння, що ускладнюється в той чи інший бік найчастіше різнобічно, спостереженням розтягнень, розірвань та відірвань боків фігури, і це неймовірно затіняє ясність міркування. Немалу роллю в окресленні фігури плану відіграють також: щільність або той чи інший ступінь розрідження решток руїни, їхня будова, міцність, опір руйнуванню та спостереження над вагою прикриття; це в цілому дає масу зовнішніх обрисів, що надзвичайно порушують первісні обриси та вигляд плану. Отакі спостереження над поземою проєкцією. Та їх можна наблизити до нормальних форм плану, якщо дослідник поставиться обережніш та уважніш до розгляду самого рельєфу руїни. Рельєф цей завсіди виявляється спресованим, ущільненим, зцементованим прикриттям, його вагою, механічними та хімічними його процесами. Дослідник повинен уважно розібратися в цих додаткових факторах зміни не тільки поземої, а й сторчової проєкції первісної форми перводжерела. Тут треба уважно облічити чинники впливів та сил, що тут діяли, і це повинно йти в супроводі точних та всебічних промірів (поземних і височинних — інструментально), лінійних обмірів та математичного підрахування, за допомогою цього бо тільки й можна скласти ймовірне твердження. Розглядаючи рельєф Трипільської руїни, пересвідчуємося в тому, що її репрезентовано здебільшого будівельним грузом. Вивчивши подробиці й складові частини, можна спробувати реконструювати цю форму, що може й не видатися важким. До помочи цьому стає вияв обсягу тих чи інших частин руїни шляхом попереднього виділення та розгортання, класифікаційно, на поземій площині матеріалів, відповідно до боків фігури плану й елементів рельєфу руїни. Обміри, зважування та користання з найпростішого теодоліту надзвичайно важливі й обов'язкові.

Розгляд будівельного грузу руїни, розподіл його по елементах, формах і т. п. йде в супроводі систематичного розбирання самої руїни. Окрім того, дослідник, придивившись до тривкішого й розлогішого низу руїни, що його горішня поверхня, порівнюючи, гладка, не може не зауважити, що матеріали, котрі лежали вище, зрушувалися (ковзали), зсувалися найлегше саме по цій основі.

Це спостереження та наступне стежіння за напрямком зсуву являються ключем, щоб розв'язати Трипільську шараду. А втім часто вже сам попередній (підготовчий) одбір частин грузу подає істотні доповнення до фігури плану руїни. У таких випадках фігура буває не просто трикутна, квадратована чи прямокутна, ба складається з більшої чи меншої кількості кругових обрисів, розпливчастих сфероїдів.

Наприклад, виявляється, що трикутна фігура складена з трьох або й більшої кількості (непаристих) кругів, розміщених у височинно-кутовому порядку, квадратові — з чотирьох і прямокутна з двох і більшої кількості кругів, що містяться в лінійному порядку. Краї кругових обрисів завсіди зрушено, розріджено, розтягнуто, то-що. Розглядаючи груз руїни, не менш істотного вносимо й що-до форми рельєфу її. Отож, спостереження виявляють на фігурі плану порівнюючи високі й порівнюючи низькі місця. Кількість високих місць звичайно відповідає кількості кругів, що входять до складу фігури плану. А пониження відповідають тим місцям, де сполучаються боки сусідніх кругів, що тут межують. Між одними й другими, себ-то між високими й низькими місцями, можна завважити напрямки (довгасті чи короткі), що наближені до перших і лежать поміж ними (від одного високого місця до другого).

Дальша робота над розглядом грузу руїни або розподілом його на елементи, що з них він складається, дає нові спостереження. Вони виразно виявляють: шар верхів, шар боків та шар низу. Шар верхів, як і шар боків, розподіляється на два підшари — внутрішній та зовнішній. Одночасно виявляється, що шар низу має один (саме горішній) бік рівний. Так само, кожен із підшарів верхів та боків теж має один бік рівний, а саме: в зовнішніх підшарах зовні, а у внутрішніх — зсередини.

Розглядаючи частини грузу, виявляємо: місця ремонту (підправління, лагодження) й шари мастіння (вохрового, льосового) та фарбування (біління, синіння). Найгрубші шар низу та зовнішній підшар верхів. Полагоджені місця звичайно тонкі і тільки по шпарах грубші. Шари мастіння та фарбування тонкі і коли розшаровуються, то виявляють багаторазовість процесу роботи. Вивчаючи окремі шматки грузу, спостерегаємо відбитки дерева (дубових плах і цівок лози); їх можна бачити: в шарі низу зісподу, а в шарах боків та верхів: у зовнішньому підшарові зсередини, а у внутрішньому — зовні. У відбитках низу спостерегають тільки дубові плахи, а у відбитках верхів та боків не тільки дубові плахи, а й цівки лози.

Груз складом своїм є мішанина льосу з січкою та половиною, що їх відбитки помітно у товщах всіх шарів (більшою чи меншою мірою). Мішанину здебільшого обпалено, а инколи навіть розмальовано багатьма кольорами, хоч звичайно переважають кольори: червоний, фіялковий та рудуватий. Мастіння й фарбування (біління) не мають відбитків.

Будова шарів діркувата чи аморфна, а мастіння й фарбування — верстовані. Серед грузу трапляються (зрідка) шматки верхів у вигляді низько зрізаного (зверху пласко закругленого) конусу із слідом круглої (вгорі) дірки, та шматки опуклих піддашків (довгастих і дугових). Груз верхів та боків руїни вимережаний і просякнутий гумусовими вкрапліннями (нашаруваннями й гніздами). Серед грузу (ближче до країв фігури підставової площі, на шарові низу, та за межами її, по лінії зсування, зрушення) трапляються: перепалене місцеве каміння, понівечені вогнем фрагменти глиняного посуду й обмазки (без відбиток дерева, січки й полови), що їх шматки часто мають заокруглену

лінію підстави та заокруглення догори, чим утворюють уявління півкулястої форми (поверх кладки каміння). Шар споду лежить на льосі, часом зрушеному, в інших випадках накиданому (грудки), що на ньому зрідка видко сліди відбитків од дубових плах. Спід не завсіди має природню поземість, частіше з легким нахилом, а деколи (як згір'я похиле) штучно поземий (скопаний у горовій частині й підвищений у низовій частині накиданням викопаного до неї). Коли згір'я похиле та накидано грузу, відбитки дерева на споді сторчові що-до напрямку ухилу. Вивчаючи спід, виявляємо обвідний рівчак у льосі, безпосередньо за межами обрису фігури первісного плану перводжерела, і в цьому рівчаківі чи в межах фігури первісного плану руїни, спостерегаємо ями конічного розміру, заповнені гумусом. У межах решток руїни (як-би не був змінений її план), частіше пристосований до місць обпаленого каміння та обмазки коло них, трапляється посуд різного призначення, часто у великій кількості, різних форм і розмірів та фрагменти його, причому ці останні часом трапляються в обвідному рівчаківі й по всьому місці, де є рештки руїни. Там, де купками лежать посуд і фрагменти його, трапляються фрагменти (рідко цілі) статуеток людини, звірів і птахів, амулети, навіски, зернотерки (горішні й долішні), кам'яне, кістяне та рогове виробниче знаряддя. Серед грузу й гумосових нашарувань часто трапляються зуби конячі, коров'ячі, кабанячі, вовчі, собачі, причому декотрі з них мають дірочки, щоб просилювати нитку й надягати. Там само, тільки частіше в обвідному рівчаківі, численні кухняні рештки (потрошені кістки свійських та диких звірів), покидь і браковане виробниче знаряддя, мушлі-стульні та куклянки. В гумосових нашаруваннях багато кремневих скалок, шматки граніту, грудки фарбової глини (вохра, червона, темно-синя).

Систематично здіймаючи прикриття по-за межами плану руїни, відкриваємо інші руїни. Стежачи за цими останніми, відкриваємо групи руїн. План їх: ряди концентрично-конфігураційного розташування, залежно від фігури плану рельєфу (властиво південної його частини та західнього й східнього румбів, що прилягають до неї). Руїни лінії кожного ряду віддалені на 15—30 м. одна від одної. Віддалення між лініями (рядами) від 25 до 50 м. Від твердого ґрунту (верху згір'я) лінії рядів не замикалися. Звичайно бувало не більш од 3-х рядів (ліній) (Кринички й Коритне), дарма що в Немирові (ур. Вали) кількість їхня сягала 7-мох, а навіть і більше. В Немирові (Вали) пощастило бачити руїни підземних (поверхневих) будівель, фігуру їхнього плану з'ясовано не досить. Їх повірізувано в льосовій кручі, вони були обмазані (відбитки дубових плах, січки й полови) та побілені. Дослідник знайшов їх сильно обпаленими (місцями обернулися на жужелицю). Їх ховають і затемнюють сповзини. Ті, котрі були розкриті, дивують мальовничими кольорами обпалу та туфоподібною структурою. Руїни ці відзначено, та ще не досить досліджено. У деяких випадках положисту спадистість згір'я штучно робили стрімкою (непрístupною) за допомогою поверхневих

будівель. А втім і це відкриття, зроблене в Немирові (Вали), залишається не доведеним до краю.

6. Інвентар. Досить різноманітний. До складу його увіходять: посуд, статуетки, прикраси, забавки, символічні речі (хлібці, коржі, то-що), виробниче знаряддя та їх матеріали, кухняні рештки й т. п. Посуд поділяється на чотири типи: фарбований, розмальований, із втиснутим орнаментом і рельєфним (часом лицьовим). Переважає посуд розмальований. Решта, порівнюючи, трапляється рідко, надто посуд четвертого типу, що, як здається дослідникові, не належить до чистої Трипільської культури. Розмальований посуд: двохконусний (м. 1—8), великий, середній та малий, серед нього деякий із парою стоячих вушок, їх звичайно небагато й здебільшого побито (роздушено); миски (м. 9) більші (рідко), середні (частіше) й малі (більшість), глибокі (рідше), півглибокі (частіше) й плиткі (більшість), із дірочкою на вінці (рідко) чи без неї (більшість); звіроподібний посуд: бакувата овально-довгаста миска з головою бичка (м. 10) — рідко, коровоподібна, або вим'яподібна мисочка (на 4-х ніжках і знизу нагадує коров'яче вим'я з 4-ма дійками) (м. 11) — частіше й бараноподібна мисочка (з одного краю бараняча голова, а на протилежному — хвіст) (м. 12) — теж; дзвоноподібні миски (середніх розмірів) — рідко; шоломоподібний посуд (м. 13) — рідко; ступоподібний посуд різних розмірів (м. 14) — рідко та біноклеподібний різних розмірів (м. 15) — часто. Посуд із втиснутим орнаментом: двохконусний великий (М. 16) — зрідка. Посуд мальований — ступоподібний виключно. Посуд із рельєфним орнаментом двохконусний (великих розмірів) — рідко. Статуетки: людські — переважно все малі, у вигляді фрагментів, рідко цілі, стоячі, сидячі, напівсидячі, погруддя, розмальовані, фарбовані та із втиснутим орнаментом — частіше жіночі (вагітність, мати, що годує, дівчина), рідше чоловічі й дитячі (сповита дитина) — всі із пташачими обличчями, із дірочками замість очей та на місці вух (м. 17—19); кінські — фарбовані; баранячі, собачі; пташачі (голуб) — фарбовані. Подробиці вбрання: мін'ятюрні конічні шапочки — фарбовані й такі самі шапочки у вигляді півкулі. Забавки: циліндри з поширеними конусами — більші та менші (м. 20). Прикраси: глиняні пацьорки різної форми й розмірів та намисто: ікли кабанячі, вовчі, собачі та кістяні навіски. Амулети: зуби: кінські, коров'ячі, свинячі та ин. В одному випадкові (Кринички) знайдено голівку людської статуетки (м. 21): довгий (горбуватий) ніс, волосся спущено на спину й червона татуїровка по вилицях. Поміж перелічених вище керамічних виробів не згадувалося за те, що в кожній категорії їх є відсоток (правда, незначний) без орнаменту.

Символічні (культові): хлібець (круглий в плані, зісподу плаский, зверху опукло-дугастий, малий) — рідко та корж (малий, овальний у плані, зверху дугувий, зісподу плаский). Кераміка з жовтої глини (не відмуленої, проте добре вимішаної) із дрібним (з порошу) піском, ручної,

старанної роботи, часом надзвичайно тонкої. Обпал повний (розріз однокольоровий: червоний, рудуватий, жовтогарячий, цитриновий, бурий, вохровий). Поверхню посуду чудово вигладжено й виглянцювано (надто розмальованого). В тиснутий визерунок — по вогкому, рівномірний та старанний: спіралі, дуги, сферичні кути — геометричний. Посуд розмальованої кераміки після глянцювання заґрунтовано однокольорово (білим, ясно-вохровим, блідо-рожевим). Мотив розмальовування, очевидно, стилізація навкружної дійсности. Виконано її сміливими, старанними мазками, гарно, мальовничо: фіялковим, рудуватим, чорним, шоколадним, жовтогарячим (по білому тлі — кольори розмальовання темні, а на решті — відповідно підібрані).

Подробиці розмальовання: спіралі, дуги (кругові та овальні) широкі, вузькі, смужки широкі й вузькі (сторчові, похилі, дугові), концентричні круги, поспільні кружки (часом із одтягуванням, що переходять у лінію), сітки, кругова кольорова стрічка й на ній безліч розтягнутих і лежачих вісімок, по вінцю кругова кольорова смужка, кругові, часто наведені кольоровим, ниткуватості, в мисочках стилізоване широке листя, на зовнішній поверхні шоломоподібного посуду складна стилізація природи, звіроподібні мисочки: по вінцю вузька кольорова смужка, по хребтові вузька діаметральна кольорова-таки смужка, від неї по боках рівнобіжні вузькі такі самі смужечки, голівка й хвостик у подібних кольорових рисочках, людські статуетки (розмальовані), своїм розмальованням нагадують стилізований одяг (складки, пояс, то-що), в дитячих постатях кольорове розмальовання відтінює сповивача й т. д. Статуетки із втиснутим орнаментом розмальовано грубіш. У них борозенки відтінюють частини постати й полові деталі. Деякі статуетки занадто стилізовано. Ці з каміння. Від них збереглися тільки полові ознаки. Сидячу статуетку, з кременного кругляка, помальовано — рудуватим кольором.

Виробниче знаряддя. Їх небагато: кременна (шліфована) сокира (клинчаста) — рідко, кременне (шліфоване) долото — теж, кременний (техніки відтискання) із колодкою ніжик — рідко, кременне (тої самої техніки) вістря — теж, кременний (техніки відтискання) дволезий ніжик, кременне (тої самої техніки) вістря стріли — частіше, кременна (тої самої техніки) скребачка — теж, фрагменти кременних (техніки відтискання) серпів та пилок — теж, кістяне вістря стріли — рідко, кістяна голка — теж, кістяне шило (м. 22) — частіше, кістяний ткацький човник, молоток (із діркою) з оленячого рогу — рідко, незакінчене знаряддя з оленячого рогу (м. 23), глиняні грузила, пряслиці, ткацькі грузики, гранітові зернотерки: горішні та долішні — часто, камінь до шліфування — часто, камінь до вигладжування — теж, курант — теж, каміння до кидання: кулеподібне (із жолобком) — звичайно, кубічне (із закругленими ребрами та ріжками) — теж і подвійне (із дужкою), кругле — рідше та кубічні — теж, каміння до праці — звичайно та половинка ованої кам'яної мисочки (чи не форма за-для відливання?) — рідко.

Матеріали: грудки кольорової глини до фарбування: синьої, червоної, вохрової — рідко, заготовна матерія (кольору слонячої кістки) — дуже рідко, кремінні гuli — звичайно, річкові кругляки — теж і льосові грудки обтиснуті в руці (відбитки пальців) — звичайно.

Кухняні рештки: кістки цілі (дуже рідко) й фрагменти кісток (розтросчених і розколотих) коров'ячих, овечих, свинячих, козячих, оленячих, мушлі-стульні, мушлі куклянок та сліди зерна: пшениці, ячменю, проса й конопель.

7. Призначення. Руїни (надземні та підземні чи поверхневі) Трипільських перводжерел (м. 24—26), беручи на увагу їх склад, план, форми, деталі, інвентар та інше, являють собою рештки житлових приміщень, що збереглися більшою чи меншою мірою. Підземні чи поверхневі камерного типу приміщення, здається, із склепінням (абсолютної певності ще нема). Надземні — типу вуликоподібних осель з 2-х, 3-х, 4-х та більше камер-вуликів, що стикаються боками або сполучені короткими із покрівлею (склепінням) переходами (м. 27). Група подібних осель, що розташовані концентричними дугами, конфігураційно до верху похилости місцевості, являла собою Трипільський заселений пункт.

Вершки вуликів у вигляді пласких бань (із круглими дірками для світла та виходу диму). За вхід були двері із закругленим верхом, обернуті до низу узгір'я (до сонця). По-під стінами печі у вигляді півкулі чи низько врізаного конусу, закруглені, складені з місцевого гнейсо-граніту, обмащені глиною (1—2 на житло). Долівку малювали вохровою фарбою (рудуватою, жовтою). Стіни білили або красили синявою глиною. Зовні оселю білили або фарбували так само.

Будівельну техніку вуликоподібної оселі уявляє собі дослідник (відповідно до корективів інженерів-будівничих) так. Місце обирали на невеличкому узгір'ї, обернутому до півдня (із невеличкими похилостями до сходу й заходу), поблизу води. Обраний пункт вирівнювали: скопуючи льос на ділянці, що лежала вище, перекидали його на нижчу й талували її — так робили долівку оселі. На вирівняній ділянці уклали (впоперек до схилу місцевості) дубові плахи, їх, може бути, теж талували (втоптували згори), щоб вони щільніше прилягали (сполучилися) із долівкою — це було за фундаментом. На намощені плахи наклали льосові вальки (матеріал здобували навколо основи майбутньої оселі), змішані з водою, січкою та половою, перемішані й вимиті. Це утворювало щільний та грубий шар. Поверхню його вигладжували, вирівнювали й давали протряхнути — таким чином виникала долівка. На протряхлій долівці встановляли каркаси (снасть) оселі із цівок лози, звязані не менш, як у 3-х місцях (низ, середина, верх) обручами з лози таки (каркаси в місцях сполучень або переходів сполучали між собою так само) — так виникала снасть оселі. До каркасів зовні пристосовували (шляхом прив'язування) плахи (короткі, широкі, грубі); вони до верху утворювали кілька рядів. Цим і закінчувано дерев'яну частину оселі. Льос, накопаний навколо оселі, звідки й походить обвідний

рівчак, змішавши із водою, січкою та половою, накидали на стіни (зовні й зсередини), старанно сполучаючи обмазку стін із долівкою, чому часом підлога мала при основі стіни опуклий край (обвідка, підпора); по цьому стіни вигладжували й вирівнювали (руками, каменями, гладільцями чи дерев'яними правилами), а горішню відтулину і двері закругленням сполучали внутрішню та зовнішню обмазку стін — цим і закінчували процес обмазування. В одній з камер (вуликові), що мала бути за комору, перед тим як настелювати долівку, викопували яму (конічної форми із відтулиною у вузькому кінці згори), стінки її та дно мастили мішаниною з льосу, води, січки й полови, а відтулину закривали плетеницею чи щитом. Подібні ями деколи робили й по-за межами оселі (на якій-небудь ділянці обвідного рівчака чи коло нього). Ці ями, судячи з складу їхнього гумусу, правили за льохи. На долівці однієї камери (часом двох) робили вогнище у вигляді печи з каміння, обмашеного глиною; навколо нього ставили посуд, уміщали зернотерки, статуетки, фарби та господарське знаряддя, а також запаси палива, то-що. В одній з камер працювали чоловіки; у ній були кам'яні, кістяні й рогові матеріали та виробниче знаряддя, збирали покидь, зберегали зброю, то-що.

Просушивши оселю білили або фарбували кольоровою глиною. Оселя здавалася на всяку пору року. Вхідні отвори, мабуть, завішували шкурами чи закривали щитами з плах. Обмазка, висихаючи, репалася і робилися щілини. Їх замащували (підправляли) та підбілювали або підмальовували. Обмазка має в собі по кілька шарів біління або фарбування.

Сила дерева, багато щілин, не завжди акуратно замазаних, присутність горючого матеріалу (паливо, шкури, солома, суха трава) та вогнище на долівці біля стіни, могли при найменшій небережності, наробити пожежі. Вона швидко охоплювала всенюк оселю; вигаряли каркас і плахи, обпалювалася обмазка, й будівля валилася на долівку, трощила начиння і ламкий інвентар. Пожежа, видимо, траплялася часто. Тому в руїнах оселі дослідник знаходить обпалену (ба навіть обернуту на жухелицю) обмазку та несподівано залишений інвентар. Часом вуликоподібні оселі залишали з інших причин і в цих випадках обмазку не обпалено, й інвентар дуже бідний. Підстав, щоб відносити Трипільські руїни до числа похоронних типів або культових місць, не було.

Нема матеріалу й на те, щоб уважати їх через що-небудь за тим часом. Дослідник бачить у них постійні оселі. Пожежа з однієї оселі поширювалася й на всенюк групу інших. Тоді оселювалися в іншому місці. Можливо через це така порівнюючи густа мережа географічних пунктів, де поширено Трипільські руїни в льосовій зональності.

Поверхневі в льосі оселі, здається (треба ще більше матеріалу), попередники надземних вуликоподібних осель. Проте й у них пожежі обпалювали та пропалювали обмазку, бо й тут дерев'яні підпори склепінь і дерев'яна-таки (од вогкості) обшивка стінок, через необережне поводження з вогнем і через наявність різного горючого

матеріалу іншого порядку, могли швидко згоріти. Жар нагрівання у цих будівлях значно перебільшував жар у надземних оселях і тому в поверхневих оселях жухелиця з обмазки та льосу камер утворювалася інтенсивніш, тимчасом, як у надземних оселях вона трапляється рідше й не скрізь. Поверхневі камери мали за своїх попередників льосові печери, та це треба ще довести матеріалами.

8. Висновки. Людина культури трипільських руїн, згідно з дослідниковими спостереженнями, належала до доліхоцефалічного типу, мала довгасто-овальне обличчя, великого похилого лоба, великі очні ямки, довгого із горбинкою носа, малого рота, підборіддя, що випиналося наперед. Волосся мала відкинута за вуха, на спину. Обличчя татуїрувала (на вилицях) червоною фарбою. Одяг мала в складках, мальовничий (кольоровий), із поясом. Шапку носила конічну або пласко-півкулясту (судячи з кольору, хутрянну або ковпак із тканини). Мала освоєні стадні тварини (собака, корова, свиня, вівця, кінь). Сіяла пшеницю, ячмінь, просо, коноплі. Вміла виготовляти тканини й плести мережі. Досягла високої досконалості в техніці кераміки (склад, форма, тонкість виробів, досконалість оброблення матеріалу, повний обпал) та орнаментування (втиснуте, однокольорове й розмальоване, мотиви стилізовано, зграбна техніка виконання). Металів, очевидно, ще не знала, проте в кам'яному виробництві досягла найвищих меж (ретушування, провірчування, шліхування, криве знаряддя, ножики з колодкою). Жила — в льосових камерах (часом поверхневих) та вулекоподібних (дерев'яних із двобічною глиняною обмазкою) будівлях, що від технічно невідосконаленого влаштування часто горіли й приневолювали будувати нові на інших місцях. Оселі свої орієнтувала до сонця. Мала хатне начиння (стілчики-ослони, без спинки, із косими ніжками). Громадськість її виявлялася групою осель, що становили заселений пункт. Мала дозвілля (техніка кераміки, розмальовання, гри).

Прикрашаючи себе амулетами, побрязкачами, носила намиста з зубів, мушлів і глиняних пацьорок. Їжа тваринна (розтросені кістки), слимаки черепашок-стульнів і куклянок, молочні продукти (багато мисочок) та рослинна (символічні хлібці й коржі, зернотерки й зерна). Зайняття: обробляла хлібні рослини й волокнуваті (коноплі), займалася домашнім (осілим) скотарством, рибальством (мережі), прядінням, тканням, керамічною індустрією, кам'яною індустрією, мисливством. Жилося не тільки вільно й вигідно, ба й мирно (знаряддя оборони й нападу не характерні). Виробниче знаряддя різноманітного призначення: скрябочки (виріб шкур), шило (шиття), вістря (проколи), серпи, вістря стріл, каміння до кидання, до праші, гладильне, зернотерки, куранти (розтирання фарби), клинуваті сокири й долота (обробка дерева), то-що. Матеріали переважно місцевого походження. Культ жінки (дівчина, вагітність, поліжниця, материнство, няньчення немовляти) й тотемізм (амулету із зубів, постаті коня, корови, свині, собаки, голуба, барана). Похоронний тип невідомий. Переживання неясні. Запозичень не спостережено. Подібних культур не

з'ясовано. Поруч чистої Трипільської кераміки трапляється кераміка з місяцеподібними ріжками та підвищеними пиптями вкупі з утиснутим чи врізаним орнаментом, тільки-ж інших форм, складу й техніки: ця кераміка супроводить відокремлені осельні ями, із купами решток їжі, при кам'яній, кістяній та роговій індустрії та без статуеток. Все зазначене ставить цю кераміку окремо від чистої Трипільської культури. Відкрито р. 1924 по середній Случі (Войцехівка) в піскуватому льосі статуетки Трипільського типу, що складом суміші, обпалом та матеріалом однорідні з керамікою могильних похоронів зігнутих кістяків. Це відкриття наводить на думку за якимсь споріднення, себ-то більше, ніж простий вплив. З праць 1909—1913 рр. з'ясувалося, що в місцевості по середньому Південному Побожжю, що її обслідувано, характерні тимчасом три (спостережені шляхом розкопів) географічних пункти: Немирів, Кринички й Данилова Балка. В Немирові (Вали) Трипільська кераміка неначе змінює форми й техніку, під тиском форм і однокольорового фарбування іншої культури. У Криничках чисто Трипільська культура. У Даниловій Балці бідність форм, грубе виконання, проте в сусідстві, згадана вище, осельна яма з керамікою місяцеподібних ріжків та стоячих пиптів. Там-таки глибокі льосові похорони (трупоскладанням), без знаряддя, з інвентарем (конічний скляний келих, намисто з різноманітних пацьорок, чорнолакова (ребрувата) ваза, такий самий вузькоший глечик і така сама попелястолакова миска), а в гумусовому шарі над Трипільською руїною попелястолакова вазочка із рештками трупоспалення. Тут, як і у Войцехівці, стики культур, як гадає дослідник, пізніших, поруч чистої Трипільської культури, дарма що в останній вже трохи змінено склад). В Коритному спостережувано кераміку тільки з утиснутим орнаментом, зрештою цілком подібну до кераміки Криничок. В Коритнянській Балці спостережено особливого типу похорон (ще не досліджений), що будовою своєю нагадує вуликоподібну камеру. За цей тип дослідник нічогосінько не може сказати, бо спостереження ще занадто неясні й одинокі. Як гадає дослідник, кераміку Криничок можна вважати за чисту кераміку, так само як і Трипілля, а в кераміці Валів Немирова вбачати, як і в кераміці Войцехівки, щось споріднене, тільки змінене, проте в обох останніх географічних пунктах (на Валах — на тому самому узгір'ї, а що-до Войцехівки — на узгір'ї протилежного берега Случи), опріч того — спостережено ознаки й чистої Трипільської кераміки.

18 квітня 1926 р.

Житомир.

ТОЧКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. СУШКІВКИ НА ГУМАНЩИНІ.

(Розкопи року 1916).

Сушківські точки набули слави через те, що в точку 1-му знайдено глиняну модельку-хатку. Неприятливі умови не дали були змоги до цього часу видати цю модельку, дарма що опис „хатки“ й наслідки розкопів біля с. Сушківки оголошено ще року 1918 у моїй статті „Розкопи 1916 р. біля с. Сушківки, Уманського повіту на Київщині“ Зап. Укр. Наук. Т-ва, книга XVII. На превеликий жаль, статтю цю не було ілюстровано. Який великий інтерес викликала за кордоном знахідка „хатки“, видно з того, що її описано, як мені відомо, тричі, причому інколи мало звязуючи з основною темою, ніби тільки на те, щоб умістити малюнки Сушківської „хатки“. А саме: р. 1922 описав її проф. Айліо в праці „die Fragen der russischen Steinzeit. I. M. I. A. XXIX, 1. Helsingfors 1922, р. 1923 В. Щербаківський у статті „Ukrajinské neolithické „plošadky“ a obřad spalování“. Obzor prachistoricky. Ročník II, sešit 2, Praga, р. 1925 — Вальтер Шульд у статті „Über Hausurnen“ Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte. 17 Band. N. 1—2, де він запозичує малюнок „хатки“ з праці Айліо.

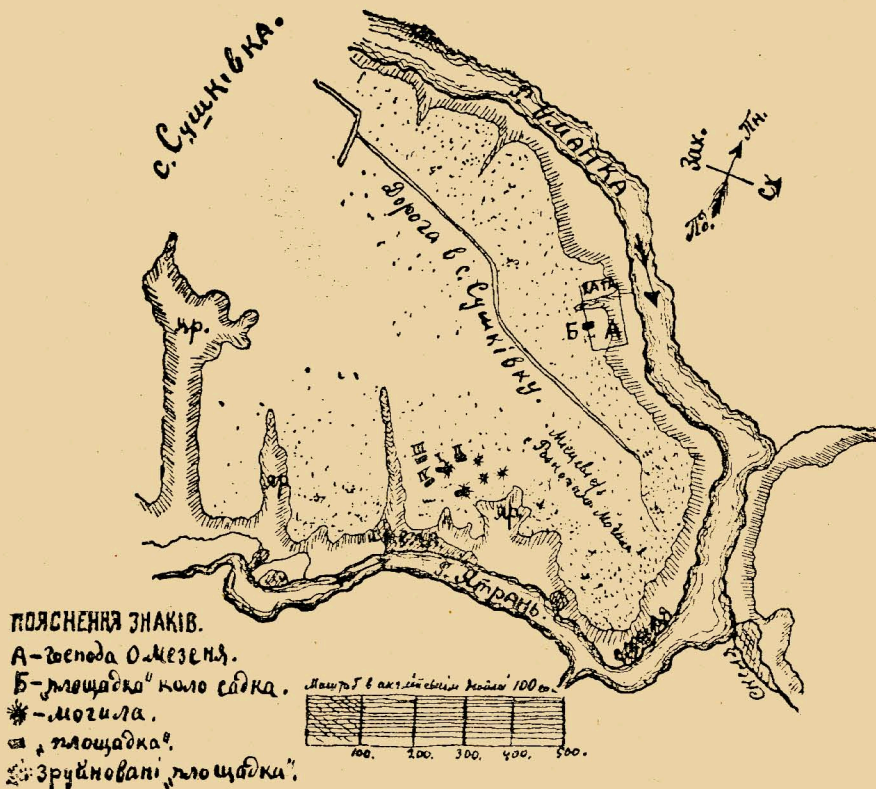
Отже тепер, коли є спромога видати знімки з „хаток“ та з деяких інших речей Сушківських точків, ставляю собі за завдання, окрім характеристики речей, подати й стислий опис з точків, де їх було знайдено. Статтю цю я написала ще перед 3 роками й тепер вона виходить у світ з відповідними доповненнями та змінами.

I.

На довгастому взгір'ю, що його обтікають з двох боків р. Гуманка та Ятрань, за верству на схід од с. Сушківки, за 12 верстов на південний схід од м. Гуманя, розкинуто багато зруйнованих оранкою точків Трипільської культури. Надто багаті на них відлеглості цього взгір'я, чому тут легко знайти череп'я посуду, шматки печини (перепаленої глини з домішкою ялови), фрагменти, або цілі глиняні фігурочки людей та звірів, фрагменти „хаток“. На сході на краю взгір'я лежить група могил. Деякі з них покривають точки.

Розкопи р. 1916 проваджувано на землі селянина О. Мезенчука (місцевість „Розкопана могила“, див. план.).

Біля рівчачка, що оточував садибу Мезенчукову, в місці, де було перерізано шар печини, переведено розкопи розвідочного характеру (план, літ. Б). Розкопи виявили, що точок, який тут знаходивсь, тільки невеликою південно-західньою частиною виходив у поле, а вся інша, більша частина його уходила в садок, що знаходивсь за рівчачком, й де копати було заборонено. Відкрита частина точка знаходилася завглибшки 0, 20—0, 53 м. од поверху землі й розлягалася площиною в 3, 4—3, 7×6 м. Печина являла собою шар побитих шматків перепаленої глини, що зміцнявсь у бік рівчачка й коло нього утворював досить щільний довгастий горбок (0, 45×1, 10 м.); у ньому печина мала відбитки дерева, що ними

лежала до низу. Певних контурів печина не мала й належала до типу легкої печини з домішкою рослинних лишків. Печина лежала на верстві (0, 35—0, 40 м.) материкової землі, що нижче від неї знаходивсь материк (жовта глина). З південно-західнього боку не щільного шару печини, врізаючися в нього, знаходилося два каменя з місцевого граніту (завбільшки — 0, 24×0, 35 м. і 0, 55×0, 58 м.). Каміння було не оброблене й гострими кінцями входило в землю. Під ними нічого не знайдено. Там, де кінчавсь шар печини, було розкидано шматочки печини, череп'я з посуду, то-що. Інколи речі знаходили також під печиною, або поміж її шматками, але завсіди в місцях, де вона лежала не суцільним шаром. Тут було

знайдено: череп'я з глиняного посуду, глиняну жіночу фігурочку, сіни від „хатки“, глиняну прикрасу до посуду, що нагадує голову бика, зернотерку з місцевого граніту, невелику кількість кісток худоби. Мальований посуд, як показали череп'я—переважав простий. Знайдені тут речі збереглися дуже погано. Фарба на мальованих череп'ях сливе не збереглася. Зернотерка, що мала овальну форму (0, 19×0, 40 м.) і лежала виглаженою частиною до низу, була побита на 5 шматків. Всі речі були міцно зацементовані соляними витворами.

Розкопи було перенесено на південну відлеглість взгір'я, де знаходилася група могил (див. план). Тут розкопано 3 точки й почато 4-й.

Точок I (див. план) знаходився під могилою з пофарбованим кістяком (заввишки коло 2-х м., навкруги 195 м.), через те він зберігся краще од інших і стан збереженности його був приблизно той, що й в добу пофарбованого похорону. Не дивлячися на це, розкопи малювали картину руїни. Точок складався з окремих місць з неправильними контурами, зайнятих печиною, що іноді лежала могутнім шаром (0, 17—0, 20 м., 0, 35—0, 40 м. завгрубшки). Коли печина мала відбитки тесених колод, плах, ліси, вона лежала ними до низу. Склад печини був завсіди той самий—це перепалена глина з очевидною домішкою рослинних лишків; кольор її був або ясно-жовтий, або червоний, або темно-цегляний. З усіх 4-х окремих місць печини, що з них складався точок I-й, найцікавіше було те, котре заховалося під центральною частиною могили. Це була невелика площа (4×4,5 м.) з нерівними окреслинами, де печина лягала могутнім щільним шаром—0, 17—0, 20 м. завгрубшки. Шар цей лежав відбитками дерева до низу на верстві суглинку близького до материка. Більше-менше у середині печина утворювала гребінь (біля 1, 50 м. завдовжки й біля 0, 50 м. заввишки від верстви суглинку), чому шар печини мав помітний схіл на південний схід.

У 3-х місцях було сконстатовано жужелицю (перегорілу глину), а саме: на „гребені“, на південно-західньому краї (тут під жужелицею знайдено обуглені лишки двох дерев'яних кілків, встромлених у землю; на печині біля цього місця знайдено декілька окремих вугликів), і на північно-західньому. У цьому місці знайдено дуже побитий п'єдестал, що, очевидно, виглядав наче зрізаний конус. Горішня частина його була пригладжена компактною глиною й мережена концентричними кругами. Місцями залишилася червона фарба, що нею, можливо, він був пофарбований. Шматки зазначеного п'єдесталу лежали не в порядку, були дуже перепалені й крихкі. Серед них знайдено фрагменти великого глиняного посуду, простого типу, подібного до макітри, мереженого дрібними рисками. Деякі фрагменти були деформовані від вогню, до деяких прикипіли шматки перепаленої до жужелиці печини. Тут знаходилися шматки жужелиці (перегорілої глини). Під руїнами п'єдесталу знаходився прошарок чорної перепаленої землі, а біля нього лежали частини глиняної речі у вигляді півкруглої облямівки. Тут-таки лежали шматки виглаженої перепаленої глини, пофарбованої на червоне, що їхня спідня частина

подекуди була перепалена на чорне. На протилежному південно-східньому боці цього місця печини шматки її були виламані і тут закладено чотирикутню з закругленими кутками могильну яму (1,17×1,95 м. завглибшки—0,40—0,45 м.). Шматки печини, виламані й викинуті, як копали яму, лежали півколом приблизно на 1 м. од її південно-західнього краю. Під ними заховавсь шар чорноземлі, завгрубшки 0,08—0,10 м., що являв собою, очевидно, частинку передісторичного рівня землі доби похорону. Кістяк лежав на спині, руки були витягнуті вздовж тіла (пальці рук знаходилися під крижками), ноги зігнуті колінами догори, кістяк був зорієнтований на північний захід з відхилом на захід на 20°. Череп зіглів, був роздушений та мав сліди рясної червстої фарби. Фарба збереглася також на грудях та стегнових кістках. Речей при ньому ніяких не знайдено. В шарі землі над печиною знайдено трубчасту кістку, камінь, череп'я мальованого товсто-та тонкостінного посуду, кістяне шило, мисочку, половину зернотерки, роздушену тонкостінну посудку. Половина посуду, простого типу дрібно мереженого з бичачою голівкою. Під печиною — фрагмент мальованої „хатки“ й кістяне шило. По-за межами щільного шару печини, за 0,30 м. од нього, в північному напрямкові, під шаром дрібної печини, знайдено стоячу на землі тонкостінну мальовану посудку; за 1,80 м. на північний схід од цього шару печини знайдено було глиняну модельку — „хатку“, що стояла на землі й віконичком була зорієнтована на схід. Коло неї з північного боку знаходилася обламана від неї ніжка¹⁾. Біля „хатки“ лежали шматки печини. За 0,30—0,40 м. на північний захід од модельки знайдено череп'я роздушеного посуду. Приблизно за 1 м. од неї-таки лежало 3 шматки глиняної деформованої плитки, а за 3 м. у північному напрямі — роздушена тонкостінна посудка, ще далі (на 0,70 м.) — громада череп'я з різного посуду з побитою зернотеркою. За ними кремінний ніж.

Інші місця з печиною в цьому точку лежали з північно-західнього, з західнього й південно-західнього боку від 1-го місця за 2,40—3,10 метрів од нього. Вони являли собою 3 окремих місця дуже неправильної форми (у вигляді довгастих горбків, широких плям, з нерівними окреслинами). Між цими місцями й першим з південно-західнього боку лежав шар дрібного печинного грузу. В цих місцях печина була побита, зрідка в горбках мала відбитки дерева, що ними лежала до низу. Вийняток з цього становило одно місце на захід од першого (за 3,10 м. од нього), де печина лежала щільним шаром де-не-де подвійним. Горішній шар лежав відбитками до низу, спідній завгрубшки — 0,35—0,40 м. був рівний. Під печиною знайдено обгорілий стовпчик — 0,15 м. заввишки, 0,12 м. — завширшки. Під ним черепок з мальованого посуду.

Переважна більшість речей, а саме — роздушені посудки, череп'я з мальованого й простого посуду, зрідка кістки худоби, кістяні зна-

¹⁾ Детальний опис цієї речі й деякі думки, що-до призначення її — уміщено в цій статті далі.

ряддя, зернотерки, фрагменти глиняних фігурочок знайдено по-за межами печин, часто-густо в печинному грузі. Під печиною та на ній — знахідки спорадичні.

За межами цього точка у цілому (зо всіма місцями печини), з південно-східнього боку його (за 2, 40 м.) знайдено яму — 1, 40×2, 15 — 2, 25 м., завглибшки — 2, 22 м. В самій ямі, а також і в шарах землі біля неї знайдено найбільшу кількість різних речей. В ямі знайдено: силу фрагментів мальованого й простого посуду, а також фрагменти великого мальованого посуду з розкішним спіральним орнаментом, 2 мінья-тюрні посудки, 7 фрагментів глиняних людських фігурочок, 2 глиняні фігурочки худоби (одна з них корови), уламок глиняного рога від фігурочки бика, маленький глиняний „конусик“, половину кістяної голки, 3 кістяних шильця, кістяне знаряддя, 2 уламки кремінних ножів, 9 уламків черепашок *unio pictorum* (один з нарізками по краю), 5 черепашок *helix pomatia* L. і *Tachea* sp.¹⁾, звірячі кістки, здебільшого з великих тварин, напр., биків, менших — баранів.

Точок II (див. план) знаходивсь на полі в північно-східньому напрямі від точка I-го за 86 мет. од нього. Він залягав завглибшки на 0, 30—0, 64 м. од поверху землі й тому що-року псувався оранкою. Ясну картину, як плуг розкидає печину, намалював нам великий шматок печини з відбитками дерева (єдиний в тому місці), знайдений в цьому точку, — він стояв сторчком на рівному спідньому печинному шарі. Печина в цьому точку займала досить велику площу, приблизно 6, 5—11×18 м., але не складала щільного шару.

Тут не було констатовано місця могутнього залягання її, як у точку I-ому, й вона також не мала певних окреслин, складала окремі горбки, мала хвилясту поверхню. Місця з щільним печинним шаром переривалися з місцями з побитими шматками печини. В горбках здебільшого печина мала 2 шари, горішній лежав відбитками дерева до низу — спідній був рівний. Відбитки дерева не завсіди були виразні. Склад та колір печини був такий самий, що й у 2-ому точку. В найбільших горбках знайдено жухелицю (перегорілу печину). Але не всі горбки були однакові. А саме на північно-західньому боці точка знаходилися підвищення круглої форми (діаметр — 1, 04 м.) з компактної глини без жадної домішки. Глина очевидно була накладена в 3 шари приблизно по 0, 04—0, 05 м. завгрубшки кожний і лежала місцями на подвійному шарі печини, який виходив і по-за межі цієї будовки. На жаль, будовка ця була дуже побита, через те кожний шар розсипався на низку глиняних стовпчиків, що згори нагадували камінчики мозаїки, з'єднані землею. Який був первісний вигляд цієї будовки важко сказати, але можна гадати, що вона була більша, бо коло неї у великій кількості були розкидані „стовпчики“. Печина, що являла собою продовження шара, на якому знаходилися „стовпчики“, з північно-західнього боку від них була ніби-то виложена

¹⁾ Черепашки визначив проф. Белінг, за це щиро дякую йому.

фрагментами великого товстостінного мальованого посуду. Поблизу цього місця знайдено шматки глиняної обмазки з виглаженою і пофарбованою на червоне поверхнею. Під печиною на північний схід од „стовпчиків“ констатовано невелику яму (завглибшки—0, 58 м.), в ній нічого не знайдено.

В різних місцях точка були знайдені окремі глиняні „стовпчики“ подібні до згаданих, іноді оздоблені на поверсі рівнобіжними злегка вигнутими пружками, які натякають на форму круга, а також шматки глиняної обмазки пофарбованої на червоне. В одному місці такі стовпчики лежали на печині в один рядок (0, 97×1, 22 м.). В двох випадках знайдено фрагменти глиняного круга або облямівки. Речі, а саме — численні череп'я з різноманітного посуду, фрагменти глиняних фігурочок, зернотерки, половина „хатки“ другого типу¹⁾, спорадичні — кістяні й кам'яні знаряддя, уламки звірячих кісток, знайдено переважно в місцях менш щільного залягання печини. Цілі посудки лежали звичайно на боці або були перекинуті догори дном. Череп'я з різноманітних посудів часто разом з зернотерками складали окремі групи. Зернотерки вироблені з місцевого граніту, здебільшого розсипалися на шматки або в крапкий пісок. Звірячих кісток знайдено небагато.

В північно-східньому напрямкові від точка (за 1,60 від ближчого печинного шару) в місці вільному від печини — знаходилася кругла яма діаметром коло 1, 45 м., завглибшки—1, 93 м. В ній знайдено силу фрагментів з посуду. Мальований посуд переважав кількістю простий.

Поміж череп'ям знаходилися частини мисок, мін'ятюльні посудки, глиняна фігурочка баранчика, ніжка з глиняної людської фігурочки, фрагмент мін'ятюльної людської фігурочки, голівка глиняного бичка, частина зернотерки, 2 необроблені каменя й кістки тварин, переважно великих.

Точка III (див. план) знаходився за 80 м. од I-го в напрямі на захід. Він займав просторинь приблизно 12, 10×10, 40 м. і так само як обидва перші точки, не мав певних окреслин. Печина залягала завглибшки 0,20—0,50 м. нерівним шаром, складаючи окремі горбки і маючи більш-менш хвилясту поверхню. В місцях найгрубшого залягання вона мала 2 рядки, що з них горішній лежав відбитками дерева до низу. (Напрямо відбитків дерева констатовано — з північного сходу на південний захід). В таких місцях можна завважити, що глина переходить в жужелицю. Залежно від складу глини траплялося двоє типів жужелиці — тяжкої та легкої. Перший походив од інтенсивного перегару компактної глини, другий — від печини, глини з домішкою рослинних лишків. У двох місцях знайдено стовпчики подібні до стовпчиків точка II, але дуже поруйновані, вони так само лежали на шарі печини, що під ним була мішана материкова земля. Стовпчики, що знаходилися в південному горбку, займали площу -- 0,60 × 0,75 м. і лежали на печині

¹⁾ Про цю „хатку“ буде сказано далі.

з відбитками дерева на спідній частині, коло них знаходилися шматки тяжкої жужелиці. В одному місці під ними знайдено черепок, а коло них маленьку мисочку. У північно-східньому горбку на стовпчиках знайдено 3 тонкостінні посудинки з кутковим вичеревком, перекинуті догори денцем і на бік, в печині, що виходила з-під стовпчиків знайдено шматок обмазки з 4-ма вдушеними дугастими рисами. Точок цей був бідніший від 2-х перших. У протилежність першим двом точкам, фрагменти посуду простого типу знаходилися тут зрідка й мальований посуд значно переважав його. Також зрідка траплялися глиняні фігурочки й кістки тварин.

З північного боку точка по-за межами печини, на віддаленні 1,85 м. од неї було знайдено яму діаметром 1,74 м., завглибшки — 1,08 м.; в ній у великій кількості траплялося череп'я мальованого посуду (простого типу дуже мало), часом кістки тварин, ніжка від „хатки“. З фрагменти зернотерок, що розсипалися, маленький глиняний конусик загального призначення, 3 глиняні фігурочки бичків, одна фіг. баранчика, одна фіг. цапа (фігурочки лежали на різних позовах, але знаходилися на одній лінії), 2 черепашки *Unio pictorum*. Тут-таки знайдено шматки жужелиці. Такі самі шматки жужелиці та половину мисочки знайдено біля ями.

Точок IV (див. план) знаходився приблизно за 100 м. на південний захід (з відхиленням на 25° до півд.-півд. заходу) від точка I-го й лежав на початку схилу до р. Ятрани. Розкопано було тільки північно-східню частину точка. Печина залягала тут окремими місцями з нерівними контурами. З цих місць найбільше мало площу 6×7 м., інші 2 менші (1×2 м., $2,5 \times 3$ м.) були вкриті побитими невеликими шматками печини. Печина лежала на глибині 0,25—0,48 м., а в західньому кутку розкопа, де досліди було припинено, знаходилася завглибшки 0,70—0,75 м. і становила суцільний шар, що переходив у жужелицю. Тут знайдено частину поруйнованого п'єдесталу, що складався з глиняної основи (глина з домішкою рослинних лишків), прикритої глиняним покривцем з компактної глини й вирівненою поверхнею (покривець заввишки — 0,13 м., основа — 0,10 м.; залишилися частини завбільшки 0,20—0,27 м.). Забуток цей являв собою частину рівнокутника, що лежав на шарі печини, котрий увіходив в стінки розкопа й в кутку переходив у жужелицю. Навкруги зазначеної будовки на печині й по-за її межами (приблизно навколо — 1—2 м.) знайдено 4 сливе цілі посудинки, фрагменти мисок великого посуду, зернотерку й глиняну мальовану річ невиразного призначення в вигляді частини побитої палічки з опуклим кінцем й дірочкою. Найбільше місце з печиною знаходилося метра за 2—3 на північний схід од згаданого. Тут знайдено 3 горбки, що лежали в напрямку з півночі на південь один коло одного. Північний з них являв собою руїни якоїсь будови, що од неї залишилися шматки випаленої глини старанно вигладженої й пофарбованої на червоне; серед них знайдено шматки, що порепалися від огню, й шматок попсованої вогнем півкруглої облямівки, яка лежала вигладженим боком до низу. Всі ці шматки

глини знаходилися на шарі печини жовтого кольору, побитого на дрібні шматочки. Середній горбок складався з поруйнованих „стовпчиків“, що лежали на шарі печини, під якою була жужелиця, однак землю під нею не було перепалено. Нарешті, 3-й південний горбок мав 2 рядки „стовпчиків“ досить великого розміру ($0,15 \times 0,19$ м., $0,08 \times 0,16$ м.), що повалилися на бік. Під ними був шар печини, що відбитками дерева лежала до землі. „Стовпчики“ були вигладжені тільки з одного боку.

Поміж печиною знайдено чимало череп'я з обох типів посуду, звірячі кістки, зрідка фрагменти глиняних фігурочок, зернотерки з місцевого граніту, мін'ятюрну посудку. Найбільше речей знайдено з боку горбків; між иншим тут видобуто — фрагменти великого мальованого посуду, деформованого вогнем, фрагмент мальованої мисочки на 4-х ніжках з великою головою бика, роговий молот з діркою, то-що. На печині речі здибалися спорадично — траплялися зрідка череп'я, знайдено три посудинки й одну зернотерку. Під печиною знайдено 2 роздушені посудинки — одна лежала догори денцем, друга догори вінцем, зернотерки, череп'я з посуду, голівка глиняної людської фігурочки, то-що.

Ями в розкопаній частині точка не було знайдено.

Закінчивши опис сушківських точків, маю за потрібне навести аналізу легкої печини з них.

Аналізу цю переведено разом з аналізами сушківського череп'я (див. далі) в лабораторії Київського Політехнічного Інституту під керівництвом проф. Б. С. Лисіна, за що висловляю йому щирю подяку.

Ця аналіза дала такий склад печини:

Втрата від огню	3,08%
Кремне-кислота SiO_2	72,07%
Окису алюм. та заліза $\text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Fe}_2\text{O}_3$	11,27%
Окису кальція CaO	6,98%
Сірн. ангідр. SO_3	2,77%
Окису магнія MgO	сліди.
Лугів $\text{K}_2\text{O} + \text{Na}_2\text{O}$	3,82%
Разом	100,00%

Невеликий відсоток втрати від огню свідчить про непогане випалювання глини.

Питання про призначення точків трипільської культури, що не розв'язане остаточно й досі, це одно з як-найважливіших питань в археології, поставлене для вирішення. Вчені і українські і закордонні в цьому питанні не погоджуються. Одні з них уважають точки за руїни будов, зв'язані тільки з побутом, а саме за житла або ганчарські печі. Знов-же інші гадають що це будови тільки культового характеру, маючи їх за житла-землянки¹⁾. Знахідки модельок жител

¹⁾ До прихильників думки про точки трипільської культури, як про житла або ганчарські майстерні належать: К. М. Антоновичева-Мельник, акад. Микола Біляшівський,

2-х типів мусить більш-менш примирити ці дві протилежні думки. Модельки першого типу ¹⁾ безумовно вказують на те, що в добу трипільської культури існували земні житла характеру цих модельок. Моделька другого типу являє собою землянку. Тому цілком припустимо шукати поміж різними типами точків руїни земних жител і нарешті вони мусять бути констатовані. Але інвентар і деякі деталі в більшості точків, знайдених до цього часу ²⁾ (напр., перепалені людські та звірячі кістки, те, що немає пічок або вогнищ, нетиповий для житла склад культурного шару, незрозумілі з боку побуту п'єдестали, пірамідки з кульками в ямах під ними, то-що) швидше промовляють на користь культового призначення цих будов як проти нього, не виключаючи існування точків-жител. Такий саме висновок можна зробити що-до сушківських точків. Правда, тут не знайдено перепалених кісток, але склад культурного шару не зовсім ідентичний житловому культурному шару землянок ³⁾. В культурному шарі зазначених точків перевага на боці численного череп'я з посуду, кістки звірів трапляються порівнюючи в невеликій кількості, зняряддя спорадичне. Ніяких слідів пічок у сушківських точках не констатовано. Частини підвищень у вигляді пофарбованих п'єдесталів або будовок, складених з подвійного, або потрійного шару компактної глини, що побиті на „стовпчики“, поверхня яких инколи мала концентричні круги, біля яких ані разу не було знайдено попелу й вугілля — властивих пічкам, ні в якому разі не припускають можливості мати їх за якісь огнища, або кабиці. Тим більш, що модельки певно констатують, що в житлах доби трипільської культури були гарно зроблені пічки. Про це-ж свідчать знайдені біля зазначених підвищень в точках I і IV-му фрагменти деформованого вогнем посуду й сліди великого жару (п'єдестал точка I-го), неприпустимого в житлах. Нарешті, по-за межами будівлі знайдено поставлені на землі — модельку „хатки“, певно зорієнтовану на схід, а також громаду посудів (заховалися в череп'ї) з зернотерками, або окремі цілі посудинки. Це абсолютно не зрозуміло в звичайних житлах. Те, що коло сушківських точків єсть ями, це не суперечить культовому призначенню їх. Вміст цих ям повторює культурний шар точків, причому в них знайдено найбільше глиняних фігурочок, мін'ятурні вироби й прекрасні зразки кераміки. Усе це не нагадує собою хатнього сміття, тому нема підстав уважати їх за звичайні смітники. Деталізувати думку про культове призначення цих точків передчасно. Розвиток студій з обсягу трипільської культури не дає ще можливості

О. Гамченко, проф. М. Макаренко, проф. Айліо, О. Городцов, Гадачек, О. Спіцин, проф. Шухгардт. Культове призначення їх визнають: В. Хвойка, проф. Штерн, проф. Данилевич, В. Щербаківський, П. Курінний, проф. Еберт, Осовський, Думітрушкевич.

¹⁾ Про модельки буде сказано далі.

²⁾ Розкопи В. Хвойки, проф. Штерна, В. Щербаківського, Осовського, Думітрушкевича.

³⁾ Думку про сушківські точки, як ганчарські майстерні треба рішуче відкинути, бо вона не підпирається ніякими даними.

певно розплутати такі складні проблеми. Можна тільки висловити гадку, що в трипільській культурі ми зустрілися з складним могутнім культом, і тепер для нас він ще неясний. Можна запитати: чи не був це культ зв'язаний з шануванням предків?

II.

Найхарактерніші речі з сушківських точків такі ¹⁾:

Табл. мал. 1, „хатка“ 1-го типу — глиняна стародавня моделька передісторичного житла. Це глиняна довгаста платформа з напів закругленими кутками на 4-х ніжках, що окрім передньої частини оточена стіною. Передня частина її, охоплена стінами тільки з закруглених кутків (правого бракує), являє сіни, з'єднані проходом і порогом ²⁾ з внутрішнім приміщенням „хатки“. Праворуч входу стоїть піч квадратова в основі, що двома своїми стінками притулена до стін „хатки“, а з вільного боку має припічок. Горішня частина печи витягнута, ніби вказує на димар (дірку в ньому не зазначено). Челюсти в печі довгасті, над ними піч прикрашена двома півкруглими плескуватими рельєфами. Проти входу в стіні пророблене кругле віконечко, під ним на долівці збереглися залишки плескуватого підвищення, що могло являти собою хатній жертівник. (Доховалася основа в вигляді п'ятилистника з круглясто оббитою серединою). Середина печи, основа „жертівника“ й долівка навколо нього обпалені на чорне (основу „жертівника“ обпалено інтенсивніше). Ліворуч входу, на невеличкому підвищенні, виробленому повздож правої стінки, було поставлено чотири посудки, що з них збереглося дві. У лівому кутку, біля входу знаходиться глиняна людська постать, що нахилилася над мін'ятюрною зернотеркою. Зернотерку покладено на спеціальному заглибленому підвищенні. Не знайдено нічого, що було б вказувало на присутність даху. Частину стіни та дві ніжки було відбито ще за старих часів. Саму „хатку“ побито поперек, причому одній ніжці, частини стінки, середини „жертівника“ та 2-х мін'ятюрних посудок бракує зовсім. Біля „жертівника“ та в печі лежало по скальці голінки (трубчастої кістки) невеликого розміру (без слідів обпалювання). Людська фігурочка правим боком притулена до внутрішньої стінки „хатки“. Обличчя її деталізовано: очі — 2 дрібні ямки, ніс — рельєфний, рід прорізаний палічкою, вуха — широкі. Праве зігнулося від дотику до стінки, коли фігурочку приліплювано до модельки. Обидві руки спираються в одно місце на зернотерці, ноги роз'єднані, але права нога в спідній частині зіпилася з лівою, коли фігурку устанавлювано на її місці. Вироблено фігурочку недбало на швидку руч.

¹⁾ Всі зазначені у цій статті речі з сушківських точків переходять у Київськ. Всеукр. Істор. Музеї ім. Т. Шевченка.

²⁾ Від порогу збереглася частина біля правої стінки проходу.

Обміри „хатки“.

Платформа завдовжки	26,5 снт.
„ завширшки	20 „
„ завгрубшки	1 „
Загальна високість модельки	11,5 „
Стіни заввишки (з товщею платформи)	6 „
„ завгрубшки	1 „
Ніжки заввишки	5,5 „
„ діаметр (спідньої частини)	3 „
Від віконечка до порогу	16 „
Поріг завширшки	1,5 „
Вхід завширшки	5 „
Підвищення вздовж правої стінки завширшки	2,5 „
„ „ „ „ завдовжки	15 „
Посудки заввишки	2 „
„ діаметр	2—1,5 „
Фігурочка завдовжки	4 „
„ заввишки	2 „
Зернотерка	1,5 × 2,5 „
„Жертовник“ діаметр	5 „
Віконечко діаметр	2 „
Піч заввишки	4 „
„ завширшки	5,5 „
„ завдовжки	5,5 „
Челюсти	2 × 2,5 „
„ завглибшки	3,5 „
Припічок з правого боку завширшки	2 „
„ „ „ „ завдовжки	6 „
Сіни завширшки	5,5 „
„ завдовжки	14,5 „

Про умови знахідки „хатки“ ми були зазначили вище, описуючи точок І-ий. Тут коротенько нагадаю, що „хатку“ цю знайдено *in situ*, на землі по-за межами печини, віконечком вона була зорієнтована на схід. Поблизу неї знаходилися глиняні плитки, деформовані, громада череп'я з різного посуду з частиною зернотерки й роздушена мальована тонко-стінна посудка. Усе це знаходилося теж по-за печиною.

Фрагменти „хаток“ цього типу (здебільшого частини сіней) було позбирано на взгір'ю, на місцях зруйнованих точків (переховуються в Гуманському Музеї), а також знайдені підчас моїх розкопів — один фрагмент у поруйнованому точку біля садка О. Мезенчука, 2 фрагменти „хаток“ великого розміру у точку І-му, половина „хатки“ 2-го типу в точку ІІ-му, ніжка від „хатки“ у точку ІІІ-му й два фрагменти мальованих „хаток“ у точку ІV-му. Фрагменти ці вказують на різні розміри

„хаток“, а також на те, що вони були мальовані. (На нашій хатці з точка І-го збереглися сліди червоної фарби).

Аналогічну річ, але значно більшу за нашу ¹⁾ побиту на дрібні шматки, що були розкидані поміж череп'я посуду, видобуто р. 1912 під час дослідів точків біля с. Попудня на Гуманщині. Розкопи ці провадив студ. Варшавського університету М. Гімнер за дорученням од директора Варшавського Музею проф. Маєвського ²⁾. Фрагменти цієї першої „хатки“ разом з усім, що було здобуто при розкопах, відправлено до Варшави й з них зліплено річ, до того часу невідому. Проф. Маєвський вважав її за точну копію будівлі на палях, що за її руїни він мав точки. Усенька площа „хатки“, на його гадку, це подвір'я, піч — це хата для одної родини, сіни — це місця відбивання атак, вікно — сторожовий пост, а також дірка, щоб викидати сміття ³⁾. Важко погодитися з таким розумінням модельки. Свого часу я мала змогу полемізувати з шановним професором з приводу цього ⁴⁾. Тут тільки зауважу, що природніше мати модельки цього типу за виображення звичайного земного житла з піччю, вікном, господарським приладдям і хатнім жертівником. Через вікно, уміщене проти дверей, можливо, виходив дим, коли на „жертівнику“ розкладали вогонь. Ніжки відгравали роль звичайних підставок і кількість їхня збільшувалася з розмірами модельок. Трипільській культурі властиві підставки у вигляді ніжок. Посудки на 4, 5, 6 ніжках доволі звичайне явище в кераміці цієї культури. Думку про подвір'я з хатою міг викликати загальний вигляд хатки, позбавленої даху.

В даному разі, коли головне значіння мали внутрішні деталі житла, дах був зайвий. Мені відома аналогія з сучасної етнографії. Селянські діти с. Кочержинці виліплюють з болота маленькі модельки „хатки“. „Хатки“ не мають даху й являють платформу з округленими кутками, оточену невисокою стіною, перерваною для входу з одного з вузьких боків. Всередині зроблено стінку з дверима, що поділяє хату на дві кімнати. В першій кімнаті проти входу уміщено чималеньку піч без виводу. За піччю запічок ⁵⁾.

Небіжчик В. В. Хвойка, дарма що він багато років провадив розкопи в обсягу трипільської культури у київській окрузі, все-ж не знайшов жадного фрагмента „хаток“. Так само не дали їх досліди останніх років точків Трипільської культури, що їх перевів П. П. Курінний по інших місцях Гуманщини (крім ніжки від „хатки“, що він знайшов її у с. Ко-

¹⁾ Головні обміри „хатки“ з Попудні: платформа завдовжки — 42,5 снт.; завширшки — 36 снт. Загальна високість — 20,5 — 21,1 снт. Стіни завширшки — 6,5 — 7,5 снт. Піч — завширшки — 7,5 снт., завширшки 11 снт.

²⁾ Е. Маєвський. „Miniatura neolityczna siedziby przedhistorycznej z Popudni“ Swiatowit, t. XI — 1913, st. 77.

³⁾ Е. Маєвський. „Najstarsza zagroda — z końca neolitu, w plastycznej miniaturowej reprodukcji przedhistorycznej“ (odb. ze spraw z posiedz. tow. nauk. warsz. 1913, r. VI).

⁴⁾ В. Козловська. „Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки Уманського повіту на Київщині“. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві кн. XVII — 1918 р.

⁵⁾ Ці відомості подав мені ще р. 1917 П. П. Курінний.

чержинцях). 2 ніжки дуже близькі до ніжок великої „хатки“ (одна з частиною стінки) видав проф. Штерн у своїй праці: „Доисторическая греческая культура на югѣ Россіи“¹⁾. От чому можна чекати знахідок „хаток“ в окрузі поширення Трипільської культури в Басарабії.

Можливо, що на тлі Трипільської культури, в майбутньому, можна буде зазначити смугу поширення культу трошки відмінного характеру, що за одне з зовнішніх його виявлень було користування вотивними „хатками“.

Моделі глиняних ритуальних „хаток“ (т. зв. „урни-хатки“) цілком иншого характеру знайдено в Західній Європі, а саме в Данії, Німеччині, Італії, Болгарії і південній Моравії. Вони являють собою примітивні житла з їх зовнішнього боку, всі вони порожні усередині й деякі на ніжках. Німецькі вчені йменують їх „hausurnen“, французькі — „urnes cabanes“. З них найпримітивніші знайшов Р. Попов підчас його розкопів в Коджа-Дермені, в Болгарії (рр. 1906 і 1912). Модельки ці завдовжки — 13,8 — 17,2 снт., заввишки 8,9 — 11 снт. Це довгі чотирикутні шабатурки, що мають дах з переломом і дірку замість дверей, чому вони подібні до довгастої собачої халабудки. Вироблено їх грубо²⁾.

Аналогічні модельки тоншого виробу зо всіма зовнішніми деталями примітивного житла знайдено у 1-й половині XIX віку в Італії в Альба-Лонга. Переховуються вони в Етрусському Музеї в Ватикані. Їх описав ще р. 1817 Олександр Віконті. Форму вони мають циліндричну або овальну; на двохсхилому даху положено парки; вхід чотирикутний, що замикають такі самі двері, які мають засуви, зроблені з бронзової шпильки³⁾. Останній факт безперечно вказує на часи повного розквіту бронзової доби. В Німеччині „урни-хати“ датують кінцем бронзової доби, ба навіть початком залізної⁴⁾. З цього ясно, що найдавніші західньо-європейські модельки жител молодші за наші „хатки“. Ще пізніші гробові модельки жител відомі в Китаї, де вони належать до доби Ган, тоб-то часів од р. 206 до р. 221 після нашої ери⁵⁾. Це кубасті житла з чотирисхилим дахом, уміщені або в круглomu дворі з високою стінкою, або дві такі хати з'єднані стіною; до дверей одної з них проведено довгу стежку, що закінчується східцями⁶⁾. Досі ці „урни-хати“ мали за виображення хат. На це вказує й сама назва речі. Тільки-ж недавно проф. Шульц подав цікаву думку, що тут замість житла могли бути виображені комори. Особливо стоїть він на цьому що-до урн на ніжках. Свій висновок він обґрунтовує на філологічних даних, а саме: слово

¹⁾ Тр. XIII А. С., т. I табл. V, мал. 1, 2.

²⁾ Р. Попов. „Прѣдисторическата Денева могила при село Салманово“ Извѣстия на Българското Археологическо Дружество IV, 1914. София 1915, ст. 197, обр. 180.

³⁾ D-r Adrien Guebhard. „Sur l'Ansel Funiculaire“ 1913 р. 18, 9, 10, 11 ст. 149.

⁴⁾ D-r Walther Schulz. „Das Germanische Haus in vorgeschichtlicher Zeit“ Leipzig 1923 (Mannus-bibliothek, № 11), ст. 58.

⁵⁾ Oskar Münsterberg „Chinesische Kunstgeschichte“ 1912.

⁶⁾ У р. 1924 вийшла спеціальна робота Fr. Behn'a про „урни-хати“ — „Hausurner“, що її видав M. Ebert Berlin, 1924 вид. Walter de Grayter u Co' VIII+120 S. 39 Taf.

„пенати“ — ушановані божественно предки римських фамілій, походить од слова *penus* — „Vorratzkammer“ (кімната запасів — комора). Через те він припускає первісне перебування пенатів в коморах ¹⁾. Далі, на довід своєї думки він наводить етнографічні дані.

З цього ясно, що „урни-хати“ являють собою речі цілком одмінні від наших „хаток“. Схожість їх цілком позверхова й полягає тільки в тому, що й ці й другі являють собою модельки житла, одні — зовнішній вигляд його, другі — внутрішній.

Такий розподіл цих модельок викликано різним призначенням їх. А саме — західньо-європейські „урни-хати“ були пристосовані, щоб переховувати перепалені кістки небіжчика, наші „хатки“ відграли не зовсім ще ясну для нас роллю у якомусь великому культі. До цього треба додати, що „урни-хати“ хронологічно пізніші за наші й зв'язані з іншими культурами (крім Коджа-Дерменської). Аналогію для наших „хаток“ треба шукати в іншому місці й часі. А саме, в давньому Єгипті. Відомі гробові дари давнього Єгипту, цілі побутові сцени, вироблені з дерева. Напр., в Берлінському кол. Королівському Музеї переховується група (12 снт. завв.) з гробниці Хенуї (біля 2.100 р. перед Х.), що являє собою поварню, без даху, що в ній представлено, як служниці мелють борошно, замішують тісто, печуть хліб. До поварні притулено комору (хлібницю), а на її даху уміщено 2 фігури — писаря, що записує кількість мішків, і слуги, який тримає у руках 2 мішки, щоб висипати хліб через люк у комору. Ліворуч — стіл з глеками. Виріб грубий ²⁾. Тут мимоволі постає питання — чи не були таким самим гробовим даром наші „хатки“ зо всіма деталями внутрішнього приміщення, з низкою посуду й господаринею, що меле борошно на зернотерці.

„Хатку“ з точка I-го зроблено так: передусім вироблено глиняну платформу з „жертovníком“, до неї приліплено глиняні ніжки; стінки разом з підвищенням, піччю і припічком, вироблено окремо й приліплено до платформи. Фігурочку, зернотерку й посудки приставлено останніми. Випалювали все разом.

Табл. мал. 3. „Хатка“ глиняна 2-го типу. Заховалася половина з піччю. Знайдено її було серед череп'я різноманітного посуду під шматками печини у точку II-му.

Обміри „хатки“

„Хатка“ завдовжки	10,2 снт.
„ заввишки	4,5 „
Сіни завширшки	2,5 „
Пічка (з запічком) завширшки	3 „
„	3×3 „

¹⁾ Walther Schulz „Über Hausurnen“ *Mannus Zeitschrift für Vorgeschichte* 17, Band, Leipzig, 1925, ст. 86, 87.

²⁾ І. Гунгеръ и Г. Ламеръ „Культура древняго Востока въ картинахъ“. Москва. 1913, мал. 54, текст, ст. 25.

Обміри „хатки“.

Челюсти	1,2×1,5 „
Припічок завширшки	1,4 „
„ завдовжки	2,5 „
Запічок завширшки	1,2 „
Ніжки	1,1 „

„Хатку“ цю було побито за старих часів (другу половину не знайдено). Ця річ нагадує собою маленьку мисочку на 4-х ніжках, з краєм, що з одного боку виступає наперед і утворює „сіни“. „Хатка“ нагадує землянку з двома приміщеннями. З них внутрішнє з піччю заглиблене, як це спостерегаємо ми у житлах-землянках. Основний план її цілком повторює план „хаток“ 1-го типу. Тут так само сіни не мають стін, праворуч входу стоїть піч з припічком, так само горішня частина печи витягнута ніби вказує на димар. Відміна в тому, що внутрішнє приміщення заглиблене й бракує „жертovníка“. Не маючи другої половини, не можна знати, чи була ліворуч входу фігурочка й посудки. У поламі стінки й біля нього не видно слідів вікна. Його й не повинно було бути, якщо це справді зображення землянки. Скоро-но факт цей ствердять майбутні знахідки цілих „хаток“ цього типу, моя гіпотеза про зв'язок вікна „хатки“ з „жертovníком“ матиме реальний ґрунт. Що-ж до того, що в згаданій модельці немає жертovníка, то цей факт вказує на те, що хатній жертovníк мали не всі житла, отже не можна цілком пристати до думки Вадима Щербаківського (він має його за зачаток „покуття“ української хати). В одній з своїх останніх праць в обсягу Трипільської культури В. Щербаківський, рівняючи план „хатки“ з планом сучасної української хати, знаходить між ними схожість¹⁾.

Призначення „хаток“ цього типу мусіло бути те-ж саме, що й „хаток“ 1-го типу.

Всі досить численні фрагменти „хаток“, що їх знайдено біля с. Сушківки, належать „хаткам“ 1-го типу. Тому ця „хатка“, будиши ще до цього часу єдиним примірником старовинних моделей жител-землянок, являє собою унікал.

Таблиця мал. 4. Глиняні фігурочки тварин. Разом з фрагментами їх знайдено 28. Така кількість при невеликому масштабі наших розкопів досить значна. Пригадаймо, що в точках кол. київського повіту глиняні фігурочки звірів трапляються дуже рідко, тому кількість їх можна вважати разом з хатками за характерну відміну сушківських точків. Досить кинути оком на ці фігурочки, щоб пізнати серед них — биків (мал., 1 рядок, фіг. 5; 2 ряд. фіг. 2 і 4; 3 ряд. — фіг. 2 і 4)²⁾, баранів (1-й ряд, фіг. 4; 2-й ряд, фіг. 1), цапів (1-й ряд, фіг. 2; 2-й ряд фіг. 3), корову (1-й ряд, фіг. 3), коня (3-й ряд, ф. 3).

¹⁾ V adim Š erbakivsky. „Ukrainské neolithické „plošcadke“ a obřad spalování“ Obzor Praehistoricky. Ročník. II sešit 2. v Praze 1923, str. 113.

²⁾ Рахувати зліва.

Кожній з цих фігурочок тварин надано їхні характерні риси. Фігурочки більшого розміру старанніше вироблено — на них зазначено деталі, напр., на деяких вовна в вигляді коротеньких рисок (3-й рядок, фіг. 2). Маленькі фігурочки вироблені на швидку руч, на них залишилися сліди від пучок майстра (напр. бички й цап з ями з точка III-го — 1-й ряд. фіг. 5; 2-й ряд ф. 2, 3, 4). Розміри цих фігурочок такі — завдовжки 3,5 до 4,5 снт.; заввишки у голови від 2,5 до 3,5 снт., у хвоста від 1,5 до 2,5 снт. Роги геть-чисто у всіх фігурочок відбиті, у деяких бракує голови, або половини тулубу. Мальованих фігурочок не знайдено. З сушківських фігурочок найцікавіші такі: 1) фіг. корови (мал., 1-й ряд ф. 3) завдовжки — 5 снт., заввишки у голови — 4 снт., у хвоста 3 снт. Серед глиняних звірячих фігурочок Трипільської культури мені не відома 2-а фіг. корови. Знайдено її в ямі точка 1-го. 2) фіг баранчика (2-й ряд, ф. 1). Завд. 6 снт., завв. з головою 4,8, у хвоста 3 снт. Збереглася непогано. Ніздрі й очі зазначено 4-ма дрібненькими дірочками. Лівий бік опалений на чорне. З ями точка III-го. 3) Голова коня (відбита) (3-й ряд ф. 3). Завд. — 2,5 снт., кінець морди 2×2 снт., вуха — завд. 2,5 снт.; рот прорізаний, очі й ніздрі в вигляді 4-х дрібних дірочок, гриву зазначено коротенькими рисками на шиї (біля поламу). Знайдено її у точку 1-му, біля ями. Разом з побитим тулубом глиняного коника (з точка 1-го) являє собою рідкі фігурочки Трипільської культури. Зазначений тулуб глиняного коня весь вкритий дрібними дірочками. Такі самі дірочки вкривають гриву глиняної фігурочки лева з Шипеницьких точків у Буковині. Як гадає проф. Байер, у ці дірочки вправляли щитинку або соломинку. Відомі глиняні фігурочки собаки (з Кошилівки), що їхні тулуби так само вкриті дрібними дірочками¹⁾.

Глиняні фігурочки коней знайшов р. 1906 також Гадачек, підчас розкопів точків Трипільської культури в с. Кошилівці пов. Залещики,²⁾ фіг. бика, що її підібрано на місці розораного точка на краю взгір'я (3-й ряд, ф. 4), завд. — 9 снт., завв. з головою — 5,5, у хвоста — 4,2. По тулубу від шиї до хвоста проведено 2 рівнобіжні пружки. Можливо, пружки ці являють собою запону з лиштвою, перекинута через спину бика.

Уламки глиняних бичачих рогів величенькі на розмір (1-й ряд, ф. 1 і 6), знайдені підчас наших розкопів, дозволяють припустити, що існували великі фігурки биків.

Усі ці фігурочки свідчать про те, що носіям Трипільської культури взагалі й будівничим сушківських точків зокрема було відомо скотарство в як-найрозвиненішій формі. Думка ця підпирається ще й тим, що тут знайдено кістки свійських биків дуже великого розміру з могутніми рогами, дрібною худоби та свиней³⁾.

¹⁾ Відомості ці було взято з праці Гордона Чайльда про знахідки в с. Шипениці в Буковині (в англ. журн. Кол. Антропол. Інституті Т. LIII, липень-грудень 23 р. ст. 281).

²⁾ Bohdan Janusz. „Zabytki Przedhistoryczne Galicyi Wschodniej“. Львів, 1918, ст. 265.

³⁾ Див. додаток наприкінці статті. Звірячі кістки сушківських точків визначила співроб. Ленінгр. Інстит. Археол. Технології В. І. Громова.

Залишаю питання про коня невирішеним, чи маємо ми тут зображення дикого коня, чи свійського — певних кісток коня в сушківських точках не знайдено. Перевага, що полягає на боці бичачих кісток, значна кількість глиняних фігурочок бичків, знов-же й окраса посуду у вигляді більше-менше стилізованих рогів та голів цих тварин мимохіть викликає думку про те, що бик міг бути тут найголовнішою жертвовною, тому й священною твариною. Фігурочка з запоною (мал. 7, 3-й ряд, ф. 4), можливо, мусіла зображати такого бика спеціально прибраного. Звичай прибирати жертвонних і священних тварин (надто биків) відомий у стародавній Греції¹⁾. За наших часів священних биків старанно прибирають запонами й різними металевими окрасами та дзвіночками в Ост-Індії²⁾.

Глиняні фігурочки тварин здебільшого знайдено в ямах точків I-го й III-го.

Табл. мал. 5. Глиняні фігурочки людей. Цілих фігурочок не трапилося, фрагментів їх знайдено 29. Фігурочки ці цілком подібні до тих, що їх знайшов небіжчик В. Хвойка у точках околиць м. Трипілля. Можна навіть констатувати ті самі типи, окрім 2-х фрагментів, що про них скажу далі. Всі сушківські фігурочки являють собою жінку. Типи їх такі: А. привісні, що мають дірочки біля пліч та клубів. Руки у них зазначено опуклостями (див. мал.). Б. Сидячі (мал., інвентарний № 20219). Цілі фігурочки на глиняних стільцях, або без стільців знайшли пок. проф. В. Антонович на Поділлі³⁾ і В. Хвойка у кол. київському повіті⁴⁾. В. фігурочки з злитими докупи ногами, що закінчуються вістрям. Можливо, їх у щось встромляли (спідні частини цих фіг. див. мал.). Г. Стоячі, що визначаються більшими від попередніх розмірами, ноги їх з'єднані й являють собою тривкий п'єдестал (мал. 6-й, ряд 1-й, фіг. 3 і 5). Всі фігурочки вироблені схематично з невеликими припухлостями замість рук. Ніс великий, роблений ушипком глини, рот не одмічений, очі у вигляді 2-х дірочок. Але є фігурочка, що має на місці очей 4 дірочки, уміщені по парі одна під одною (мал. 5, середня, угорі). Фігурку з головою такого самого типу знайдено на Кипрі (переховується в Національному Музеї севрської порцеляни)⁵⁾. Через обидві дірочки в її голові протягнуто глиняні кільця, що нагадують серезки та окраси до волосся. Отже ця знахідка дає

¹⁾ Зображення прикрас на жертвонних тваринах класичного світу відомі з античних барельєфів. А також — Ф. Велишський, „Быть Грековъ и Римлянъ“. Прага, 1878, стор. 46—422, 425—437.

²⁾ Г. Шурц, „История первобытной культуры“ вып. 2-й, Москва 1923, ст. 664.

³⁾ Відомості ці ласкаво подала мені К. М. Антоновичева-Мельник. Відомі також сидячі фігурки музик з гарфою з Критських знахідок. Bossert. Aitkreta. Berlin 1923, ст. 6, 7, мал. 16—20.

⁴⁾ В. В. Хвойка „Раскопки 1901 г. въ области Трипольской культуры“. СПб. 1904 (Зап. Руск. Отд. Р. Арх. Общ. т. V вып. 2, окр. відб. ст. 25).

⁵⁾ D - r A d r. Guébh ar d. „Sur l'anse Funiculaire“. Seint-Vallier de-Fhieg. (Alpes Maritimes). 1913, ст. 157.

можливість не всі дірки на голівках людських фігурок з точків вважати за очі, але деякі (двійчасті й більше, а також широко розставлені) за дірки на вухах і вище (місце причіски), що в ню, можливо, застромлювали кільця або інші окраси.

Фігурочки були різного розміру, деякі з них помальовані.

Менш звичайні для української Трипільської культури два фрагменти фігурочок, що їх знайдено у I-му і IV-му точках. Один з них — голівка круглої форми з волоссям, розчісаним на проділ з очима, виробленими заглибленням, ротом і носом з ніздриями (мал. 5, 2 ряд, фіг. 3). Голівку цю трохи попсовано підчас розкопів. Другий являє собою тулуб з піднесеною рукою (голова, спідня частина тіла та рука — відбиті за давніх часів) (мал. 5, 3 ряд, фіг. 2-а). Маючи на увазі напрямок плеча відбитої руки можна припустити, що рука ця була протягнена уперед. Обидва фрагменти наближаються до типу глиняних людських фігурочок неолітичної культури характеру знайденої у Бутмирі (в Босніі ¹).

Різні типи людських фігурочок з сушківських точків вказують на різне призначення їх. А саме — одні були встромлені у щось, другі поставлені на щось, 3-ті підвищені до чогось, 4 — сиділи на глиняних стільцях. В звязку з цим і роля їхня могла бути різна, одні мали ритуальне призначення, другі — побутове.

Безперечно, що деякі з них колись належали до якихось груп, що, можливо, зображали якісь священні дії. Відома теракотова громада з Сітїї (Крит), що належить до пізньо-мінойської доби (XIV—XIII вв. перед нашою ерою). Тут навкруги середньої жіночої фігури, що грає на китару, кружляться, побравшиися за руки, 4 жіночі фігури (тепер одної бракує). Між ними, долі, знаходиться глиняне коло, що ніби підкреслює коловорітний рух. Фігурки заввишки 10 снт., помальовані. Руки трьох широко розставлені. Всі фігурки одягнені у широкі спідниці, подібні до кренолінів ²).

Табл. мал. 6 і 7. Зразки помальованого й простого посуду. Сушківський посуд поділяється на дві виглядом цілком відмінні громади — громаду мальованої кераміки й громаду простої, що через грубшу техніку виробу здається архаїчніша. 1-ша громада кількістю значно переважає 2-гу (приблизно складає 70—75% усієї кераміки) й містить у собі посуд як-найрізноманітніших форм. До неї належать: 1) глечики з окремо виліпленим і потім приробленим до вичеревка вушком, прикрашеним поперечними помальованими пружками. Шийка глечиків широка (завв. — 13 снт.; вичер. навколо — 52 снт. Мал. 6, 1 ряд, фіг. 6-а; мал. 7, 2 ряд, ф. 3). Вичеревок виразно кутковий. 2) Посудки з гострими кутковими вичеревками (мал. 7). Це звичайна форма посуду сушківських точків. Деякі з них прикрашені плескуватими вушками,

¹) Die neolithische station von Butmir II Theil. Wien. 1898, мал. 13 і т. II.

²) Б. Л. Богаевскій. „Новое минойское кольцо съ изображеніемъ культового танца“. Зап. Клас. Отд. Р. А. О-ва Т. VII СПб 1913, стор. 62, а також мал. 4. Bossert. Altkreta. Berlin. 1923, ст. 80, мал. 113.

розміщеними по одному в двох протилежних місцях у горішній частині (ряд 1-й ф. 4-а; р. 2-й, ф. 7-а) і виробленими з товщі стінок посуду. Поміж ними є й витягнутої догори форми. Трапляються й без вушок, ніби придушеної форми, з відкинутим вінцем і з мало визначеною шийкою (р. 1-й, ф. 1-а) — завв. — 16,5 снт., навколо 82 снт. Є того самого типу з визначеною шийкою і цей тип найбільш поширений. Посудинки ці трапляються різного розміру до як-наймінъятурніших — 4—5,5 снт. завв. Як гадає проф. Штерн, посуд з кутковим вичеревком виробляли так ¹⁾: окремо виліплювали спідню й горішню частини й перед тим, як опалювати, з'єднували їх. Обидві половини сходилися під гострим кутом. У деяких посудках горішня половина вища за спідню, тоді лінія куткового з'єднання припадає нижче від середньої частини, у других навпаки, переважає висотою спідня половина, тоді куткове з'єднання вище від середньої частини. 3) Посуд, що звужується до дещу й в горішній частині заокруглюється до ледві наміченої шийки (р. 1, ф. 7-а) — завв. — 17 снт., навколо 71 снт.

Цікаві фрагменти помальованого посуду оздоблені парними опуклинами й голівками тварин (мал. 6, р. 2, ф. 1, 2, 3, 4). До них належить також фрагмент мальованої мисочки на ніжках з великою бичачою головою (мал. 6, р. 3, ф. 3). Більшість мінъятурних посудок також належить до мальованої кераміки. Глина цієї громади посуду без домішки, чудово одмулена й випалена, чому черепки дзвінкі.

Аналіза черепка мальованої громади сушківського посуду дала такий склад глини:

Втрата від огню	2,20 ⁰ / ₀
Кремніюкислота (S і O ₂)	61,81 ⁰ / ₀
Окису алюм. й заліза (Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃)	30,71 ⁰ / ₀
Окису кальція (CaO)	4,23 ⁰ / ₀
Сірн. ангідрит (SO ₃)	1,23 ⁰ / ₀
Окису магнія (MgO)	сліди
Лугів (K ₂ O + Na ₂ O)	—
Разом	100,18 ⁰ / ₀

Посуд вироблено з звичайної легкотопкої глини. Незначна втрата від огню (2,20⁰/₀) вказує на добре випалювання глини.

Орнамент цієї громади посуду завсіди нанесений на горішню половину його й виконаний чорною або темно-бронзовою фарбою. Елементи розпису такі: спіралі, паралельні тонкі пружки, досить часто оточені двома грубшими; зубчасті риси, орнаментовані ґратками; крапки; плями різних форм. Всі вони в'яжуться в різні комбінації. Напр., на посудинці з плескуватими вухами, між ними поставлено дві круглі плями, розділені трикутником, разом вони складають фігуру, що нагадує обличчя. Од-

¹⁾ Э. Штернъ. „Доисторическая Греческая культура на югѣ Россіи“, відб. з 1-го Т. XIII А. С. стор. 15.

значу навмисне розроблення плескуватих вушок на деяких великих посудинах. Вушки дуже часто окреслюються овалом, виконаним фарбою, прикрашені трикутниками, ґратками. Треба згадати про фрагменти ніжок з мальованих мисочок. Друга громада посуду досить одноманітної форми. До неї належать: посудинки більшого та меншого розміру, що нагадують сучасні макітри (мал. 6, р. 1, ф. 7, ф. 4; мал., 7 р. 2, ф. 5); розмір посудинки з мал. 7-го завв. — 13 снт., навколо 61,5 снт. Посудки ці мережені дрібними рисками й всередині й зовні, причому шийка посуду мережена прямовісно, вичеревок — поземо. Там, де шийка з'єднується з вичеревком, посудинки цього типу здебільшого оздоблені низкою ямочок, або рисок під гострим кутом. В цих самих місцях посудинки прикрашено або парними півкульками, що уміщені здебільшого по 4-х місцях, або рельєфами, що скидаються на місяць, або нагадують літеру X, або бичачими голівками. Вінчик здебільшого насічений дрібними рисками, або ямками. Техніка виробу цієї групи кераміки гірша від помальованої. Глина з помітною домішкою піску, зерен кварцу, зрідка товчених черепашок.

Аналіза сушківського черепка з посуду цієї громади дала такі дані:

Втрата від огню	4,78 ⁰ / ₁₀₀
Кремнекислота (Si O ₂)	61,07 ⁰ / ₁₀₀
Окису алюм. і заліза (Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃)	27,86 ⁰ / ₁₀₀
Окису кальція (CaO)	5,06 ⁰ / ₁₀₀
Сірн. ангідрит (SO ₃)	1,55 ⁰ / ₁₀₀
Окису магнія (MgO)	—
Лугів (K ₂ O + Na ₂ O)	—
Разом	100,32 ⁰ / ₁₀₀

Посуд вироблено також з звичайної горшкової легкотопкої глини. Невелика втрата від огню вказує, що глину добре випалено.

Поверхня посуду цього типу природнього кольору глини, що з неї його вироблено. Трапляються фрагменти ніжок й посуду з вушками.

Треба згадати за декілька фрагментів посуду простого типу, але іншого характеру. Поверхню таких черепків нічим не прикрашено, оздоблені вони — під вінцем низкою грубих ямок, або на шийці рельєфним пружком, придавленим ямками.

Обидві групі посуду знайдено в одному культурному шарі, часто фрагменти посуду обох громад змішані. 1-ша й 2-га громади типові для Трипільської культури літ. В.

Серед керамічних виробів і численних фрагментів їх з сушківських точків трапляються речі незрозумілого для нас призначення. Напр., до їх належить — фрагмент глиняної помальованої речі, що являє собою паличку з опуклим кінцем, де є поперечна дірка (завд. — 6,5 снт., завгр. — 2,3 снт.) побита по дірці (мал. 4, р. 3, ф. 1), та маленькі глиняні конусики (мал. 4, р. 2, ф. 5 і 6). Усього підчас наших розкопів конусиків знайдено 4 (2 у точку I і 2 у точку III). З них один на вершку має заглиблення. Жадних слідів того, що їх було раніш до

чогось прироблено, немає. Цілком можливо, що конусики ці належать до серії мін'ятурних вотивних речей, з якими доводиться мати справу досліджуючи Трипільську культуру.

Грунтуючися на матеріялах, що дали сушківські розкопи, можна припустити, що речі псувалися підчас природньої руйнації точків, після їхнього занепаду, а також можливо, що деякі з них навмисне попсовано ще підчас розцвіту Трипільської культури. Це спостереження базується на таких даних: глиняні вироби, що являють собою речі дуже міцні, чудово опалені, напр., глиняні людські фігурки величенькі на розмір, що їхні ноги утворюють тривкий п'єдестал, „хатки“ обох типів, то-що, знайшли ми побиті навпіл, вдовж, поперек або на дрібніші частини. Неможливо, щоб такі цупкі речі отак-о побито підчас руйнації будови.

Мою думку підпирає ще й те, що розкопуючи точки, під печиною, ми знаходили тонкостінні посудинки делікатного виробу зовсім цілісінькі, що лежали тільки перекинуті на бік або догори денцем. Те-ж саме спостеріг підчас розкопів гуманських точків і дослідник їх П. П. Курінний ¹⁾. Явище це, на мою думку, можна пояснити яким-небудь обрядом, що в основі його лежав психологічний момент, напр., навмисне руйнування речей, як виявлення гострого болю з приводу смерті, а разом з тим і бажання знецінити коштовні речі, що їх віддавали мерцеві. Жадоба руйнувати, нищити все, що є поблизу, в моменти гострих переживань це загально-людське психологічне явище, відоме на відповідному щабелі розвитку. Згадаймо за людські жертви, вигублення людей, нищення речей у сьогочасних дикунів підчас похорону ²⁾.

Наприкінці дозволю собі відповісти прихильникам думки про мін'ятурні глиняні вироби Трипільської культури (у тому й „хатки“), як про дитячі забавки. Припустімо, що ця думка цілком правдива, тоді повстає низка неясностей. А саме: сушківські точки, як констатували розкопи, дуже багаті на фрагменти „хаток“, а також і на фігурочки тварин (див. попереду). Точкам коло київського повіту цілком невідомі „хатки“; фігурочки звірів становлять у них спорадичне явище. Невже-ж батьки київських точків менш дбали про забавки для своїх дітей, як батьки гуманських?! Далі, невеличке взір'я, де ми були переводили розкопи, як-би сконцентрувало в собі фрагменти „хаток“, цілу „хатку“ й звірячі фігурочки (див. попереду). Вважаючи мін'ятурні глиняні вироби трипільської культури за дитячі забавки ми мусимо констатувати тут за часів енеоліту цілу дитячу колонію. Але не зрозуміло, чом люблячі батьки, дбаючи про розваги для своїх дітей, дозволяли їм гратися такою небезпечною забавкою, як вогонь. Наша „хатка“ 1-го типу має ясні сліди вогню на підвищенні — жертovníку й в пічці; баранчик з ями точка III-го опалений з одного боку на чорне. До того, треба зауважити, що обставини, за яких знайдено обидві ці речі, не дозволяють навіть припу-

¹⁾ Розкопи П. Курінного у сс. Косенівці, Томашівці та инш. місцях Гуманщини.

²⁾ Генрих Шурцъ, „Исторія Первобытної Культури“, вып. 1-й, ст. 84, 85, 184.

стити думку про пожежу, коли-б вони могли опалитися; нарешті, підчас пожежі речі так не опалюються. Далі, коли візьмемо культурні шари городищ, місць несумнівного оселення, то побачимо, що вони ніколи не містять у собі таку силу дитячих забавок, як сушківські точки. Взагалі знаходять їх досить рідко. Найбільша кількість справжніх дитячих забавок в слов'янських городищах припадає на городища, що колись відіграли були ролю політичного або торговельного осередку, напр., стародавній Київ. Нарешті, коли ми звернемось до сучасної етнології, то побачимо, що по селах, де життя вимагає невсипущої фізичної праці (умови життя за трипільську добу, гадаю, були не кращі) на дітей не звертають великої уваги. Діти здебільшого сами дбають про свої забавки — вирізують з кори коники, ліплять з глини посуд, „хатки“, але не опалюють і не фарбують їх ¹⁾. Тільки для немовлят, щоб вони не звязували руки матері й разом з тим скорше вчилися тримати в'язи та ходити, роблять спеціальне приладдя ²⁾. От чому я й уважаю, що думка про те, ніби-то за часів трипільської культури вироблювано різні дитячі забавки, цілком не обґрунтована, вона базується не на фактах, а на ґрунті сучасної психології.

ДОДАТОК.

СПИСОК

кісток з Сушківських точків, що їх визначила наукова співробітниця Ленінградського Інституту Археологічної Технології В. І. Громова.

ТОЧОК I.

№ інвент.

Муз.

1) *Bos Taurus* (бик свійський).

20082 Metacarpale, права дистальна частина.

20012 Id. уламок дистальної частини.

20297 2-а фаланга пальця.

20286 }
20429 } Ліві астрагали.

20296 М. — лівий уламок.

20049 Спідній епіфіз лівої лучевої кістки.

20079 Metacarpale, лівий молодий, спідній епіфіз.

20047 Id. права латеральна частина проксимального відділу.

20087 Атлант неповний, дуже велика форма.

20027 Основа остистого окосту 7-ої шийної в'язової кістки.

2) Дрібна худоба.

20013 Правий горішній М.

20039 Те-ж саме.

20300 Лівий спідній М.

20278 Права лопатка, спідній відділ.

¹⁾ Етнологічний Музей при Кабінеті Антропології й Етнології ім. проф. Вовка Української Академії Наук. Матеріали зібрано на Чернігівщині.

²⁾ Там-таки. Матеріали з Чернігівщини.

№ інвент.

Муз.

- 20294 Заднє ребро.
20295 Ліва ліктьова, горішній відділ.

3) *Sus scrofa domestica* (свиня свійська).

- 20276 Детальна частина правої плечової кістки.
20340 Ліва плечова молодої тварини, уламок.
20388 Права ліктьова молодої тварини без епіфіза.
20293) 2 половини спідньої щелепи з одної молодої тварини. Задні частини.
20294)
20011 Уламок правої половини з М₁, з.
20298 М₂ — правий.
20571 Ліва половина горішньої щелепи з р. 4 т₁, з, доросла тварина.
20280 Права велика гомілка, уламок.
20292 Права плечова середня частина, дуже молода тварина.

4) *Cervus elaphus* (благородний олень).

- 20285 Ліва п'яточна кістка, неповна.
20290 Права велика гомілка, дистальний відділ.

5) *Alces machlis* (Лось).

- 20283 Права metacarsale медіальна частина дистального відділу.

ТОЧОК II.

1) *Bos taurus* L.

- 20397 2-га фаланга пальця.
20491 Голівка лівої кульші.
20489 Ліва велика гомілка, уламок дистальної частини.
20577 Уламок лівого рога.
20407 Уламок проксимальної частини лівого.
20498 Права лопатка, уламок.

2) Дрібна худоба.

- 20570 Уламок лівої половини спідньої щелепи, молода тварина з молочними зубами.
20500 Права велика гомілка молодої тварини, середній відділ.

3) *Equus caballus*? (кінь) під сумнівом.

- 20279 Уламок ангулярної частини спідньої щелепи, молода тварина.

ТОЧОК III.

1) *Bos taurus* L.

- 20569 Правий астрагал.
20558 Права велика гомілка, проксимальна частина.
20605 Права велика гомілка, дистальна частина.
20608 Правий астрагал.
20603 Уламок правої половини спідньої щелепи, дуже старої й великої тварини.
20567 Поперекова кістка, неповна.

2) *Sus scrofa domestica* (свійська свиня).

- 20575 Права плечова молодої тварини, уламок.

№ інвент.
Муз.

3) *Cervus elaphus* (благородний олень).

20578 Уламок рога.

ТОЧОК IV.

1) *Bos taurus* L.

- 20597 Дистальний кінець лівої кульші.
 20599 Ліва метакарзальна, горішня частина.
 20600 Ліва велика гомілка, спідня частина.
 20604 Ліва лучева, спідня частина.
 20633 Уламок лівої половини крижі.
 20636 Уламок горішньої частини орбіти (очної).
 20598 Човникувата кубаста кістка, права.
 20666 Правий горішний М.
 20556 Ліва лопатка, уламок.

2) Дрібна порода худоби.

- 20669 Ліва половина спідньої щелепи з молочними зубами.
 20668 Уламок рогового стрижня біля основи.
 20664 Ліва велика гомілка, середній відділ.
 — Правий горішний М.

3) *Sus scrofa domestica* (свійська свиня).

20555 Ліва велика гомілка, уламок.

МОНУМЕНТАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ¹⁾.

Розуміння Трипільської культури протягом 25 років, одколи відкрито її, у нас на Україні значно розвинулося і збагатилося конкретним змістом. Коли перед 25 роками воно охоплювало деа тільки культурних комплекси, що безпосередньо виступали в околицях с. Трипілья: комплекс культури А — з'єднання примітивної місцевої кераміки з багатою спіральною різьбленою керамікою і мальованим червоним по білому посудом та комплекс культури В — сполучення простих форм місцевої кераміки з мальованим посудом кутового типу спірально-меандрового стилю розмалювання, то протягом ХХ в. в це розуміння поступінно просякли нові риси, що домальовували її величезний розмах. По-за першими двома виявами ясно обмалювалося нове коло чистої мальованої кераміки (Бог, Дністро), зловлено вияв відрубного типу різьбленої трипільської кераміки з домішкою канелюрного стилю посуду (Борисівка), виявлено пункт кераміки геометричного типу (Усатово), мальовану кераміку курганного типу (Слобідка), виявлено форми варваризованого, що завмирає, Трипілья (Євминка, Лукаші).

¹⁾ За матеріал для цієї статті були літературні перводжерела:

В. В. Хвойка. Каменный вѣкъ средняго приднѣпровья. Тр. XI Арх. съѣзда. Т. I. (Окр. відб.).

В. В. Хвойка. Раскопки 1901 года въ области трипольской культуры. Окр. відб. з Зап. Р. Отд. Р. Арх. Об-ва, т. 5, вип. 2.

В. В. Хвойка. Изъ области трипольской культуры (по поводу рецензії Н. Бѣляшевскаго). Журн. Археол. Лѣтоп. Южн. Россіи. 1904 г.

В. В. Хвойка. Обрядъ погребенія сожженіемъ и его древность. Кієвъ 1906.

„ По вопросу о раскопкахъ. Тр. XIV Арх. С. т. III.

„ Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ. Лет. у. Под. губ. Окр. відб. з Древностей. труд. Моск. Арх. Об-ва, т. 21, в. 2, 1909 г.

В. В. Хвойка. Древніе обитатели средняго приднѣпровья и ихъ культура в до-историческіе времена (по раскопкам). Кієвъ, 1913 г.

В. В. Хвойка. Раскопки В. В. Хвойки возлѣ Стретовки, Кієвск. у. Зап. Од. Об. Ист. и Древн. в. XXIII, 68.

В. В. Хвойка. Сосуды со знаками изъ находокъ на площадкахъ Трипольской Культуры. З. И. О. О. И. и Др. XXIII, 169.

Проф. Э. Р. Штернъ. Предварительное сообщеніе о раскопкахъ въ имѣніи Петрены въ Бѣлецк. уѣздѣ Бес. губ. З. О. О. И. Др. XXV, 69 (прот.).

Проф. Э. Р. Штернъ. Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи. Тр. XIII Арх. С., т. I.

Всі ці надбання поширили початкове розуміння Трипільської культури, розшарували цей термін, відповідно до варіантів виявлених комплексів.

Значно поглибилося і покращало що-до методичності розроблення керамічного інвентаря знахідок, хронологічне та порівняльне вивчення здобутих матеріалів. Тільки-ж є напрямки, де дослід залишивсь сливе в непорушному стані. Найперше це питання про систематизацію здобутих матеріалів що-до форми та устрою монументальних пам'яток трипільської культури. Що-до них думки вчених розкололися і в поглядах на деталі і по суті в визначенні характеру самих пам'яток. В. В. Хвойка, що перший дав кілька монографій, присвячених пам'яткам монументального Трипілля, проф. Е. Штерн, Г. Осозський, А. Спіцин, проф. В. Данилевич (року 1913), В. Козловська, В. Щербаківський, Кайндль прийшли до висновку, що „точки“ — то пам'ятки похоронного ритуалу трипільців, ясніш рештки звичаю спалювати небіжчика. Проф. В. Б. Антонович, К. М. Мельник-Антоновичева, В. А. Городцов, М. Т. Біляшівський, С. С. Гамченко, Є. Маєвський, Гадачек К., Косина Г., Й. Айліо, Шухгардт Ц., Чайльд Гордон, рішуче відкидали ритуальне призначення цих будов і натомість висували житлове їхнє значіння. Питання їх устрою, можливої класифікації залишилося мало освітлене. Було висловлено думки про те, що точки — ганчарські оселі, печі (проф. Антонович, Е. Маєвський). Деякі дослідники вважали точки за будови підземні, інші за наземні, треті за надземні (Е. Маєвський), ба навіть припускали, що можлива двохповерхова їх конструкція (В. Хвойка. Кам. В. ст. 69). Тут по-старому, як у XIX в., всі монументальні пам'ятки трипільської культури групуються на два розділи: землянки і точки, по-старому йде суперечка за те, щоб відгадати справжнє призначення точків, як пам'ятки єдиного призначення. Тимчасом, досліді трипільської культури навіть на терені самої наддніпрянської України набрали певну кількість матеріалів, що

Якимовичъ. Раскопки въ с. Старой Будѣ. Отч. И. Арх. Ком., 1906 и 1907 гг.
Козловська В. Є. Раскопки в с. Сушківці, Уман. пов. Зап. Київськ. Науков. Товариства. 1916.

Доманицкій В. Н. Раскопки на мѣстѣ поселенія съ керамикой домикенскаго типа у с. Колодистаго, Звенигор. уѣзда (Арх. лѣт. Ю. Россіи 1901 г.).

Спицынъ — Доманицкій. Раскопки глинныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго Киев. губерніи. Изв. Имп. Арх. Комисіи, в. 12.

М. Бѣляшевскій. Раскопки на мѣстѣ неолитическаго поселенія съ керамикой домикенскаго типа у с. Колодистаго Звен. у. Арх. лѣт. Ю. Р. 1900.

Щербаківський В. М. „Ukrainské neolithické „plošadky“, a obrad spalování“. Obzor praehistorický, ч. 2, 1923 р.

Щербаківський В. М. „Раскопки коло с. Лукашів на Полтавщині“. Прага, 1923.

Болтенко М. Ф. Раскопки Усаговско-Большекуляницкаго поля культурныхъ остатков. Одесса, 1925.

G. Ossowski. Zbiór wiadomości do antropolog. krajowej 1891, XV, 1892, XVI.

Коперницький В. Poszukiwania archeolog. w Horodnicy. Zb. wiad. 1878, II.

Przybysławski. Wl. Ustęp z poszukiwań archeolog. w Horodnicy nad Dniestrem. Zb. wiad. 1879, II.

Kopernicki Iz. a Przybysławski. Dalsze poszukiwania archeolog. w Horodnicy nad Dn. w latach 1878—1882. Zb. wiad. 1884, VIII.

виразно промовляють за різноманітність монументальних пам'яток Трипідля і їх конструкції в низці випадків, отже-ж і за те, що можливе різноманітне їх призначення.

Виявити цю різноманітність, в зв'язку з властивим їй інвентарним вмістом, і мають всі нариси, що нижче їх подаємо, починаючи від матеріалів будівництва через всі форми споруджень трипільської людности від найпростіших до найбільш складних, від жител природніх (печер) через спорудження підземні до тимчасових і постійних збудувань наземного типу.

БУДІВЕЛЬНИЙ МАТЕРІЯЛ.

Переглядаючи матеріяли, що з них утворено руїни будівель, які відкривають тепер розкопи, виявляємо такі матеріяли, що з них робилися трипільські спорудження.

1. Звичайна неперепалена глина. Вживано, як підстілку під будови. При цьому її сильно трамбували.

2. Помазка. Різні сорти глинок, вживані, щоб кольорувати глиняні площини. Вживали глинки: білу, жовту, червону — різних відтінків.

3. Не товсті додаткові нашпарування глини на великих і міцних поверхнях глини. Табл. II, мал. 7.

4. Сирець, глиняні вальки, можливо висушені на сонці, не випалені.

5. Глиняні шари — накладка на обмазку, одноманітної різнокольорової в випалі глини (жовта, червонява). В сьогочасному своєму вигляді ці шари являють собою поверхню неначе полусканого льоду, окремі шматочки шару виглядають, як плитки рівнесенькі з одного, або двох боків. Найб. груб.: 5 снт., найм.: 1,8 снт.

6. Обмазка — глина, що нею були вкриті різні дерев'яні рештовання, плоти, підстілки. Має на собі відбитки дерева. Обмазку випалювано

G. Ossowski. *Zb. wiad. do antropol. krajowej* 1890, XIV.

W. Demetrykiewicz. *Materyaly antrop.-archeol.* t. II, IV.

Ф. Волковъ. По поводу нашихъ неолитическихъ находокъ съ керамикой домикенскаго типа. *Арх. лѣт. южн. Руси.* 1900, VII—VIII.

Ф. Вовк. Вироби передмікенського типу на Україні. *Мат. до Укр.-Рус. етнолог.* Львів, 1905 р., т. VI.

Bohdan Janusz. *Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej.* Lwów, 1918 р.

Всеукр. Археолог. Комітет. *Коротке звітання за археолог. досліди 1925 року.* Київ, 1926.

Записки Науков. Т-ва у Львові, т. 80, р. 1907, ст. 231, 232 (Кошилівці).

З матеріалів недрукованих використано: персональні спостереження автора цих рядків на розкопах трипільських становищ в с. Кочержинцях, Косенівці, Сушківці, Томашівці та ин. місцях, рукописні щоденники В. В. Хвойки (Кирилівські шпилі, Берем'я), чертежі, малюнки, фотографії і польові нариси його. За дозвіл користуватися невиданими матеріялами В. В. Хвойки, висловлюємо як-найщирішу подяку В. Є. Козловській.

Розвідка не охоплює, однак, таких дуже важливих і документальних матеріялів, як дослід подільських точків С. С. Гамченка, що знаходиться невиданий на протязі 20 років в архіві кол. Імператорської Археологічної Комісії в Ленінграді і нині недоступний навіть самому авторові досліді. Не використано в цій розвідці і деякі праці галицьких дослідників, оскільки цих праць немає в Київі.

мало не завсіди з боку протилежного відбиткам, і тільки зрідка з боку відбитків. Часом обмазка залишилася недопалена (Колодисте), або навпаки перегоріла (Колодисте), але постійно до червона випалена. До обмазки завсіди домішувано полови з різних рослин. Тому вага її порівнюючи менша, як плиток. Табл. II, мал. 7.

7. Печина — червона, або рожева в випалі глина, що кладено її грубим шаром (до 15 снт.) просто на землю. Через це вона одержувала нерівну площу знизу, хвилясту поверхню і не завсіди рівно випалювалася. В печині домішки і вкраплення полови, сторонніх речей (камінців, листя, то-що). Вага її ще менша за обмазку.

8. Грудяк — форма розпадання 5 і 6 варіантів глини. Вигляд аформних та окатаних уламків випаленої глини.

9. Шлак — шлакоподібна трансформація глини підо впливом вогню, що характеризується тим, що глина скипала до осклеєння її поверхні. У всіх дослідників нотується назвою шлак — назва явно помилкова.

10. Обмазка п'єдесталів. Обмазка зовнішніх частин т. зв. п'єдесталів характеризується тим, що була складена з кількох тонких шарів глини, різноманітної, делікатної консистенції випалу, кольору, по зовнішній поверхні пофарбованої в червоний колір.

Для будівель вживали такий дерев'яний матеріал, що його можна спостерегти в відбитках на поверхні глиняної обмазки:

1. Кругляки — оцупки дерева, невідомої довжини. Кора з них не здіймалася. Найб. діаметр кругляків — 15 снт. Способу зняти стовбура з пня до цього часу знайти не пощастило. Способу нищити гілляки ясно не видно. Дрібні уламани.

2. Плахи. Розколоті надвое повздовж кругляки. Найб. діаметр 23 снт. Найм. — 15 снт.

3. Дранки — здерки з якогось дрібноволокнового дерева. Найб. широчінь дранки 3 снт., найм. — 1,5 снт. Грубина відбитка — 0,6. Кінці дранки стесані під гострий кут дуже гострим приладдям і певне шляхом удару.

4. Ліса і пруття.

5. Площаки. Плоскуваті з двох боків відколоті плахи, часом не зовсім навіть рівнобіжними площинами. Найгрубший площак 2,8 снт., найтонший 1,6 снт. Сліду стругання поверхні відколу — немає. Маємо зразок площака відколотого з трьох боків.

6. Відколи. Різноманітні формою і кількістю гранів відколи дерев'яних полін. Здебільшого вони бувають гострореберні.

7. Кілки. Поки-що знайдено більш як десяток кілків (Сушківка, Кононча, Київ, Ржищів). Розмір найбільшого з їх заввишки 15 снт., діам. 12 снт.

Дерев'яний матеріал оброблювали розколюючи його та тещучи. Використовувався способом рядової укладки повздовжньої та поперечної накладки один на один. Способа з'єднувати матеріал помітити не пощастило, хоч систему кутових з'єднань та існування якихось клинчиків (б. м. перев'язів) на обмазці констатовано (Томашівка).

Камінь, як будівельний матеріал у спорудженнях трипільської культури київського та гуманського районів вживається рідко. Взагалі є тільки три способи його використовувати. В масовому вигляді, як матеріал до долькоподібного точка на усатівському передісторичному полі (вапнякові субстракції), як матеріал для черінця печи (кирилівські шпилі) та у ватрищах (борисівські розкопи акад. М. Біляшівського). У всіх трьох випадках обробок використовувано його однаково: відколюванням. Форма до використання: плитки, груз, відбиви. Спосіб закріплювати — для плиток щільне положення на пухкий ґрунт (суглинок), для грузу — трамбування в суглинисту підстилку, для відбивів — просте положення, або вмашення в глиняну стіну спорудження.

Інші матеріали, окрім згаданих: солома, листя, полова, трава, пісок, зерно, черепки, мають не однакове будівельне значіння. Їх треба що-до їхнього значіння розподілити на дві групи матеріалів: краплини і домішки. До перших належать: листя, трава, зерно, черепки; до домішок навмисних солома і полова. Домішки вживали тільки до обмазок і печини.

З оцих-о матеріалів, через різноманітне їх сполучення робили приміщення, що їх використовувала трипільська людність, щоб задовольвати свої потреби.

ПАМ'ЯТКА ТИП І.

ПЕЧЕРИ.

Оглядати пам'ятки будівництва Трипільської культури найзручніш почати з найпростішої форми житла, що в ньому мешкала українська людність за часу мальованої кераміки — природніх печер. Природні печери це не пам'ятки конструктивних досягнень трипільців. У них трипільська людність тільки мешкала, але й вони являють певний інтерес для дослідника конструкцій. Адже людність, пристосовуючи їх до життя свого, застосовувала до них свої конструктивні набуття по-різному, у межах природньої житлової площі вирішувала різні конструктивні завдання і пристосовувала вироблені форми матеріального побуту до окремих умов буття.

Передісторичні печерні оселі трипільської людности відомі нам поки-що тільки з Галичини, з Більча Златого (над Серетом). І хоч відомі вони ще від року 1822, проте, ще й досі не вивчено їх, як суцільну пам'ятку з стратиграфічними спостереженнями. Тож пам'ятка ця потрібує до себе як-найпильнішої уваги.

Природніх печер дуже багато на Поділлію і Покутті, а надто навколо Більча й Озерян. Ці печери утворилися в шарах вапняку шляхом промивання їх ґрунтовими водами. Обвалювання шарів, що вище лежать, збільшують обшир печер і перетворюють вузькі гіллясті ходи в камери, з'єднані вузькими сполученнями. В окремих місцях, де гілки ходів випадково зустрічаються, утворюється своєрідна вапняна колонка, що підтримує склепіння печери. Площа камери в таких випадках бува досягає розміру великої залі. Вхід до печери був од річки. Це невелика діра, що до неї зроблено приступки. Загальну довжину Більче-Злотянської печери

не досліджено, але найбільше досягнення в цьому напрямкові зробили Г. Осовський і Л. Сапіга, що в 1890—1891 роках досягли 838 метр. її довжини, не досягнувши кінця. Способи досліду Більче-Злотянської печери, що різними часами провадили Хмілецький Ян (1822 року), А. Кіркор (1876—1878), Г. Осовський (1890—1892) та д-р Вол. Деметришкевич (1898—1904, 1907 рр.) не мали закінченого вигляду. Їх треба вважати за попередні. З них виявляється, що людність трипільської культури в Більче-Злотянській печері мешкала гніздами, що містилися по камерах печери. Найбільше-ж гніздо знайдено перед самим ввійстям до печери, просто на відкритому ґрунті. Гнізда—то багаття, що навкруги його мешкала більша чи менша група людей і залишила рештки свого перебування в вигляді речей, приладдя і значної кількості керамічних останків.

Багаття—велике перед печерою місце, де на рівному ґрунті, 2 мтр. нижче од ввійстя до печери, знайдено рештки великого кострища. Оточено воно було кістками оленя, волів, кабанів і бурих ведмедів. Тут-таки цілий і побитий глиняний мальований посуд, кремінне приладдя, численні молотки і долота з оленього рогу. Трапляються спорадичні знахідки черепків та речей і в хідниках, що з'єднують камери поміж собою.

Як протягом життя трипільської людности, так особливо протягом тисячолітнього свого існування, як людність уже зникла, печери поступінно змінювалися. Розросталася їх сітка, провалювалися склепіння, утворювалися де-далі нові і нові камери, могла зовсім навіть зникнути передісторична поверхня стін їх, рештки минулого життя вкривалися новими шарами вапняку, замулювалися наносами ґрунтових вод, вкривалися і порушувалися новими культурними шарами пізніших людських осель. До пізніших часів певне належать кілька тих похоронів, що їх знайшли (випростано руки повздовж тіла) А. Кіркор, Хмілецький та Осовський в різних хідниках печери, що коло них зібрано „дві величенькі купи“ черепків мальованого посуду.

Огже, з конструктивних пристосувань печерних просторів до житла людність виявила себе (оскільки це можна вивести з сучасних матеріалів про Більчевські знахідки) тільки тим, що встаткувала вхід (сходи) та, можливо, розрівняла площини, щоб розкласти багаття. Вогнища використовувала в як-найпримітивніших формах (багаття). Устрій димової витяжки невідомий.

Сучасний археолог знає не один факт, що людність культури з мальованою керамікою трипільського типу мешкала в печері. До цього типу пам'яток належить печера в околицях Та Куо Тунь, що її чудово дослідив і видав інжен. Андерсон в працях Геологічного Т-ва в Китаї.

Недалеко Більче-Злотівської печери, на зламі взгір'я, а далі й на шпалі в околицях палацу кн. Л. Сапіги, Є. Павлович (року 1884) та Г. Осовський дослідили і точки з випаленої глини звичайного трипільського типу.

ПАМ'ЯТКА ТИП II.

ЖИТЛОВІ ЯМИ.

На зламі гори, або на її площині, на рівні землі викопували яму, план по поземій лінії та глибина їхня були різноманітні. Найчастіш форма була продовгаста або чотирикутна. Яму згори накривали деревом або хмизом і присипали землею (Хвойка, Каменный В'єкъ, ст. 64). Глибше заналізувавши замітки В. В. Хвойки, маємо ось які дані для реконструкції цих споруджень.

На давній поверхні землі, що залежно від височини лежання пункту нині вкрита шаром культурних ошадків і чорноземлі в 90 снт. (яма I), 65—70 снт. (яма IV), 0 снт. (яма V), 0,45 снт. (яма X), 0,35 (яма XXI) — видовбувано яму. Форма розкопчного вияву її еліпсоїд (яма I) або чотирикутник.

Розмір ям округлих: найбільший діаметр — 2,34 мтр. \times 3 мтр. (№ 25); найменший — 1,50 мтр.

Найбільша глибина: 1,50 мтр. (яма 18); найменша — 0,75 мтр. (№ 25).

Розмір чотирикутних ям, коли його брати за ямою № 2 = 2,10 мтр. \times 2,5 \times 2,20 снт., хоч у Хвойки трапляється звістка і про квадратову яму завдовжки 4 мтр. (яма 11). Куди відкидали глину, вийняту з ями, це невідомо. Її, як то можна здогадуватися з описів В. В. Хвойки, не було навкруги ям, не занотовано і прошарків на рівні давнього ґрунту в околиці землянок, не відзначено в складі засипки ям.

Виготовлена таким способом яма мала такі конструктивні частини: стіни, долівка, вогнище.

Стіни звичайно не оброблювано. Дослідники не помітили ні шпарування, ні обкладання стін будь-яким матеріалом. Табл. I, мал. 1.

Дно ями теж залишалось в своєму природньому вигляді, без допоміжного покриття. Тільки в частині, призначеній до вогнища, робили пристосування різного типу, що мали на меті полегшити користуватися вогнем. До таких пристосувань належать:

Черінець — корж з вимішаної глини. Його клали в одному з кутів ями просто на материкове дно її. Завгрубшки черінець в ямі № 25 — 0,14 мтр. (Див. Хвойка. Кам. В'єкъ. Табл. XX, 25). По поземій лінії черінець мав форму кола. Діаметр його 89 снт. Поклавши черінця на дно ями, його випалювали, правда, можливо через довге його використання для розкладання багаття. В цьому будівельному засобі вогонь і глина, в їх сполученні вперше виступають в Трипілью, як будівельний чинник в найпростішій конструктивній формі.

Пічурка. Табл. I, мал. 1. Пічуркою ми звемо невелике дужне заглиблення у стіну ями, що була вирізане, щоб уміщувати там вогнища. Маючи завсіди дугоподібний простовісний контур в'їстя і такі самі челюсти, пічурки різняться поміж собою розміром, відношенням показників довжини і ширини. Так найбільша з відомих нам пічурок (Хв. К. В. яма 11) має такі розміри: заввишки в'їстя: 75 снт., завширшки 55 снт. Тимчасом,

як пічурка ями I має височінь в'їстя тільки 40 снт., завширшки воно — 65 снт., а завглибшки 55 снт. Часом черінь пічурки застелювано коржем глини, який ми звемо черінцем, що часом навіть виходив на дно ями. Від ужитку пічурки мають випалені і закопчені стіни.

Піч у ямах складалася власне з двох частин: пічурки й печи. Як улаштовано пічурку, ми описали вище. Перед нею, вщерть до неї доточувалася власне піч, що складалася з різних частин: черінця, челюстів, карнізу та в'їстя. Цілих споруджень цього типу не збереглося. Тим-то і обмірів їх зроблено мало. Найбільш збереглася така піч у ямі № 6 з Кирилівських шпилів, причому розмір її: височінь пічурки 40—45 снт., ширина — 65 снт., височ. в'їстя — 20 снт. Грубина стінки 13,5 снт. Стіни печи складено з каменя, грузу. Уламки їх мають на собі відбиток ліси і кілків. Треба гадати, що ці стіни мали каркасну основу, яка займала зовнішній бік стін і мала плотяну структуру. Піч стояла на черінцеві до 18 снт. завгрубшки.

Циліндроподібним житловим ямам, що їх ми оце описали, відповідали ще деякі конструктивні особливості, характерні, здається, тільки для цього типу будов. Це коридори, що сполучують ями поміж себе. Так, згідно з даними В. В. Хвойки, сполучені були такі ями з житловими ямами Кирилівських шпилів: № 3 з № 4 та з № 1. Глибина сполучення — 70 снт., що при загальній глибині житлової ями близько 2 мтр. повинно було з'єднуватися з ними уступом по-над 1 мтр. завглибшки. Здається, до цього типу споруджень належать і ями 41—42, №№ 11—12 садиби Святославського та, можливо, всі ями Кирилівських шпилів, що сполучені ровом.

ПАМ'ЯТКА ТИП III.

ЗЕМЛЯНКИ З ПЕРЕД'ЯМНИКАМИ.

На давньому рівні землі, що нині буває прикритий залежно від різних умов лежання, різноманітним завгрубшки шаром культурних ошадків і чорноземлі, викопував культуртрегер трипільської культури житлову яму.

Розкоповий вияв її — овал, або чотирикутник з заокругленими кутками. Куди покладено глину, що її вийнято з ям, щоденники дослідників відповіді не дають.

При одній із стін у найпростіших конструктивно ямах, а в складніших при трьох, — на самому дні ями уміщували черінець — вогнище, що робили з вимішаної й випаленої до червоного кольору глини. Табл. I, мал. 3.

Розмір відомих нам вогнищ у будовах III-ого типу = 80 снт. × 65 снт. або 90 снт. × 65 снт. Оскільки залишки від їжі передісторичний осельник викидав просто тут-же на дно ями, часом черінець доводилося класти новий, зробивши під нього підстілку з тих самих культурних решток, що були під руками. Таких поверхових черінців знайдено трое, причому місце їх з кожним новим нашаруванням змінювалося. Так, у землянці № 10 коло Ржищева перший уміщено було ліворуч входу, другий — просто входу, третій праворуч. В землянках з чотирикутною ямою тра-

диційного місця, щоб уміщувати піч, не було. Вона вміщається обов'язково коло одної з стін ями, але місце її, як і черінців, раз-у-раз міняється. Щоб пічки розташовували поверхами, цього не помічено, як зафіксовано в землянці № 10 коло Ржищева для черінців.

Як яму вже викопано, навкруги неї викопували прямокутну, плескувату, неглибоку яму, що утворювала неначе-б уступ поміж передісторичною поверхнею ґрунту та ямою. Він утворював неначе площину перед ямою. Тому ми його далі звемо перед'ямок. Найскладніший конструктивний тип землянки з перед'ямком — це, безперечно, той тип, що його знайшов В. В. Хвойка біля Ржищева. Він видав його в праці „Раскопки 1901 г. въ области Трипольской культуры“ (СПБ. 1904) за № 7 (ст. 15). Вона являє собою землянку з перед'ямком, що оточує її з трьох боків. Конструкція її ускладнюється тим, що вхід будували по-особливому, залишаючи серед ями льосове підвищення, знов-же й тим, що в ямі крім печі є ще й двоє черінців у бокових спеціальних обічних рукавах.

Землянки з перед'ямками мають такі конструктивні частини: яму, в ній стіни, дно, піч, черінець, вивід, спуск, підвищення, перед'ямок, у ньому стіни, уступ.

Яма. Найбільша яма з тих, що ми знаємо, має: 2,70 мтр. завширшки, 1,60, завглибшки 1,80; найменша яма: 1,60 мтр. × глибина 1,15 снт.

Стіни її або жадного оброблення не мали і зберегли свій природній вигляд поверхні, або, як у ями з с. Халепа (Хвойка. Кам. В'їкъ, ст. 37—38), були обмащені глиною і добре випалені.

Дно глиняне льосове або з слідами довгочасного притоптування, або теж старанно помащене глиною і добре випалене (Халепа).

Черінець — глиняний, випалений корж. Розміром 80 снт., або 80 × 65 снт. План — коло або овал. Завгрубшки 10 снт. Кладено його на рівні землі, або на субструкцію з кухняних решток. Вогнем пропечений на червоно. Табл. I, мал. 3.

Піч. Печі в землянках з перед'ямками бувають двох типів. Піч з пічуркою (заглибленням у стіну) і зовнішньою камерною частиною: черенем, челюстями, отвором, та, можливо, виводом (нпр. в с. Кононча) і печі повнокамерного типу без пічурок. Табл. I, мал. 2. Обидва типи пічок камерні частини мають з однакового матеріалу, хоч і різної каркасної структури.

Черінь кладено безпосередньо на глиняне дно ями і роблено з звичайної вимішаної місцевої глини. Форма череня прямокутна.

Розмір черенів — найбільшого з нам відомих: довжина 1 мтр., широчінь 1,40 мтр., грубина 0,12 мтр.; найменшого: довжина 0,90 мтр., широчінь 1,60 мтр. Поклавши черінь на дно, його закантовували, утворювалося невисоке прямокутне підвищення. Після цього черінь, можливо, навмисне випалювали. Черінь одною, двома або трьома сторонами торкався стін ями (Хв. Раск. 1901 г. 14—16, 182). Стіни часом мали каркасну основу, але, очевидно, тільки в вигляді кутових упорів. Про це свідчить зем-

лянка № 12 (Ржищева). Стіни робили з глини, завгрубшки 8—12 снт., далі в процесі палення печи вони обгоряли, випалювалися, задимлювалися і вкривалися сажею (вивід через стіну). У тих місцях, де стіна печи підходила до глиняної стіни ями, її примащувано до неї (Хв. Раск. 1901 г. № 12, 9, 8). Піч мала чотирикутну форму і часом займала менше місце, ніж черинь; через те він виступав по-за нею уступом (Хв. Раск. 1901 г. мал. 1). Жадна з пічок з землянок цього типу не збереглася до нас ціла, а тому ми позбавлені змоги говорити про устрій її горішніх частин, покриття і виводу, ґрунтуючися на реальних рештках. А втім, щаслива знахідка з гуманських степів, маленька хатка з розкопів Козловської в с. Сушківці, що копіює в мініятурі землянку саме цього типу, відповідає на це запитання цілком вичерпливо. Піч мала дугувате покриття й округлий вивід.

Війстя печи, в вигляді півкола, півовала, що-до частин світу буває зорієнтоване: на південь (земл. № 7), на північ (земл. №№ 10, 12). Всі печі повернуті війстям до спуску. Очевидячки саме з ним звязувано їхнє конструктивне орієнтування. Перед піччю землянки бувало викопано в дні неглибоке заглиблення. Інвентарний показчик печи: шар попелу (земл. №№ 3, 7, 8, 12), з вкраплинами кількох черепків (№№ 3, 8, 12), ракушок (№№ 3, 7, 8, 12), шматків сухої глини від стін (№ 3), сажа (№ 3), шматки випаленої глини від печи (№ 8). Засипка — чорноземля.

Спуск до землянки був врізаний, як і сама яма, в льос і мав вигляд недовгої, неширокої і неглибокої канави. Найбільша довжина такого спуску — 1,30 мтр.; ширина — 0,85 мтр.; найменша довжина — 0,80 мтр., ширина — 0,60 мтр. Було два типи спусків: просто похилий та спуск приступчатий. Приступка мала вигляд приступок наших льохів без слідів їх покриття чим-небудь. Табл. I, мал. 2. Найбільше приступок знайшов Хвойка — чотири (Халепа, Кирилівські шпилі).

Підвищення — чотирикутний вирізаний у льосові стовп. Розмір його: заввишки — 0,60 мтр., завдовжки — 1,15 мтр., завширшки — 0,5 мтр.; жадної обробки поверхні (шпарування) стовп не мав. (Інвентарного показчика — немає). Підвищення містилося було поміж спуском та піччю в середині ями. Підвищення знайдено поки-що лиш у землянці № 7 з-під Ржищева.

Перед'ямок звичайно мав такі розміри: найбільша довжина 6,30 мтр., найбільша широчінь — 3,40; глибина його, себ-то височінь стіни — 60 снт., широчінь уступу — 1,20. Найменший розмір: довжина перед'ямка 3,20; широчінь — 2,70; глибина його, себ-то височінь стіни 65 — 35 снт.; широчінь уступу 50 снт. Обробки стін (шпарування) немає. Типи перед'ямок див. табл. I, мал. 2 та 3.

Інвентарний показчик перед'ямка. Черепки мальованого посуду (денця, вушка) (земл. № 3), окремі ракушки (земл. №№ 3, 7, 8), цілі й побиті кістки тварини (земл. №№ 3, 7, 8, 10), вироби з каменю: скалки (земл. № 7), зернотерка (земл. № 8), т. з. „пращне каміння“ (земл. №№ 3, 7, 8), вироби з кістки і рогу: гачок (земл. №№ 9 та 14), долото з рогу (земл. № 8), кістяне вістря (земл. № 3), статуетки людини (земл. №№ 3, 7).

Засипку ям, таку важливу, щоб вирішити питання про конструкцію накриття, не досить вивчено свого часу на місці розкопів. Не підраховано решток од будівлі, не подано їхньої ваги, не зазначено характеру та комбінації будівельних матеріалів. Тільки-ж і з тих даних, що їх ми маємо, можна зробити деякі, правда загальні, висновки, що-до конструкції цього покриття. Ось який склад засипки занотували дослідники для споруджень цього типу в черзі їх лежання згори донизу. Черноземля (всі землянки). Черноземля з грудками печини, що мала відбитки ліси (земл. №№ 3, 8, 10, 12). Причому останні в земл. № 3 лежали шаром, що прикривав речі інвентаря. Отже, наші землянки з перед'ямками мали безперечно покриття з ліси. Конструкція цього покриття навряд чи могла бути складена з самих-но плотів, виплетених з ліси. Великий простір землянки — завдовжки 6,30 мтр. — безперечно потребував і упорів, що на них ці плоти спиралися. Будь-що-будь, уже сьогодні ми маємо вказівку на такі упори в вигляді двох стовпців, що повинні були стояти обабіч входу до землянки, як то зазначає, на нашу думку, модель землянки, знайдена в с. Сушківці на Гуманщині. За сучасного стану наших спостережень над культурними рештками землянок, не можна відповісти уґрунтовано на питання, чи був дах землянок цього типу плескуватий, чи дво- або багатогранний. За найпевнішу треба уважати безперечно думку В. В. Хвойки про те, що землянкам на зламі гори відповідав плескуватий дах, землянкам нарівні землі — двохсхильний дах, на зразок нашого куреня. Про покриття будівель цього (III) типу жадних матеріалів немає.

Нам залишається спинитися ще трохи на питанню про те, як припинили своє культурне обслуговування будови III типу.

Засипка ями, склад інвентаря і його заховання дають деяку відповідь на це.

Засипка трапляється двох типів: нашарування землі та нашарування випаленої печини, прикритої згори землею. Печина, за всіма ознаками, — рештка від якоїсь накладки на пліт, — свідчить, що перед останньою хвилиною життя спорудження до його горішніх глиняних шарів торкнувся вогонь. Але не пліт горів. Горіла певно якась накладка на глиняний шар, згори, бо при пожежі плота мусіло статися передчасне рушення спорудження, що під ним мусіли-б залишитися головешки, а поверх печини відповідні легкі, летючі попільясті недогари. Чи не були будови нашого передісторичного мешканця вкриті поверх каркасно-глиняної основи соломою, очеретом, то-що?

Остання хвилина життя споруджень III типу характеризується поступінним утворенням шару черноземлі і залишенням землянки разом з її досить численним інвентарем її господарем.

Що могло вивести господаря спорудження III з його господарства? Це не могла бути пожежна катастрофа, бо сліду пожежної руйни в будовах немає (крім випадку описаного в нас вище). Не могла до цього спричинитися завірюха несподіваного нападу, бо в землянках немає цілого непорушеного інвентаря, а самісінькі його рештки в спокійному

лежанню *in situ*. Єдина катастрофа, що правдоподібно припинила життя споруджень III, було, певне, те, що окремі осельники вмирили і родина покинула землянку після цього на поступінне руйнування. Це має свою аналогію в відповідних звичаях сьогочасних дикунів. Сліду невмисного засовування ями дослідники не відзначають. Окремі черепки у спокійно відкладеній землі — слід звалювань їх із вищих точок спорудження.

Зазначений тип будов трапляється поруч споруджень т. II на кирилівських шпильях у Києві, де він займає центральне порівнюючи з типом II місце.

ПАМ'ЯТКА ТИП IV-й.

ЧЕРЕНІ ПОХОРОННІ.

Найпростіша форма точка, що її досі здобули дослідники, це точок, що складається з одного шару печини, покладеного на поверхні давньої землі. Ця форма безперечно є наземне застосування будівельної сили вогню, що її ми вже раніше були бачили в глиняних черінцях землянок. Точки цього типу дослідники виявили в отаких пунктах: в с. Веремля: точок IX, X, XI, XII, XIV, XV; Трипілля XXXI, XXXII, XIX + 19 точків, Лукаші. Точок-черень I.

Конструктивні ознаки цього типу споруджень такі:

1. Розполог шару на О передісторичного поля по природньому рельєфу ґрунту. Розпологу точка на культурному шарі не відзначено ніде.
2. Підсіпок і трамбовок не помічено.
3. Шар глини кладеться коржем прямо на землю.
4. Поклавши шар глини на місце, його випалювали, обклавши його купою соломи, бур'янів і дрібного хмизу.
5. Жадних надбудов або слідів оббудування, слідів приточених стін дослідники не зазначають, та, певне, їх і не було.
6. Жадних конструктивних додатків, крім рівних шарів, на означених точках немає.
7. Наведений тут тип точків, існуючи в найменшому розмірі $1 \times 1,5$ мтр. типологічно ускладняється в двох напрямках.
 - а) Убік поширення їх площини: до найбільшого розміру — $8,8 \times 5$ мтр.
 - б) Убік збільшення кількості шарів повних або часткових.
8. Точкові описаного типу завсіди відповідають поблизу порожні на поверхні точки з сміттям навкруги.
9. На них або коло них зустрічається характерний інвентар. Кістки людини (черепи, то-що) і посуд. Останній часто ставлять по-за межами точка і обкладають печиною.
10. Форму точка не встановлено.
11. Точок часто фарбується.

Щоб зілюструвати вищенаведену характеристику споруджень т. IV зроблену вище, наведемо опис їх, беручи його з різних місць.

1. На 1 мтр. 10 снт. на W ми знайшли 3 посудини, що стояли на 0,30 мтр. одна від одної на невеликому старанно згладженому точку по-

фарбованому у білий колір. Посуд обкладений шматками печини в вигляді дугастих ніш (Хвойка Кам. в'єк. Ст. 46, Веремля точ. VIII).

2. Точок. На ньому — 4 посудини, полірувальник; навколо: мідяна сокира, шматки печини, людський череп, кремінна свердлена сокирка, мідяна сокирка, кремінний ніж, 3 посудини.

3. Точок. На ньому: 3 посудини, жорен, 2 ракушки. Навколо — шматки глини.

4. Точок. 6 кв. мтр. На ньому нічого (Хвойка ст. 48).

5. Точок. Завбільшки $7,5 \times 5$ мтр. На ньому: шліхтувальний камінь, черепки, попіл. Коло нього: шматки печини і серед них 9 розбитих, 5 цілих посудин з орнаментом ритим і 3—4 (у тому числі біноклеподібний) розмальовані по білому тлі червоним з чорним. В черепку — 3 ракушки. Черепок з орнаментом у вигляді лиця, 6 каменів (Хвойка ст. 49, XV).

6. На N од цього місця знайдено невеличкий простір укритий грудками випаленої глини; між ними знайдено горішні частини двох черепів, дві посудини та пращний камінь. Далі почавсь шар випаленої глини, близько 11 мтр. завдовжки, у тому місці, де він закінчується, між грудками печини, знайдено горішні частини людських черепів, втиснутих один в один, товкач од зернотерки, дві посудини, черепки розмальованого червоним по білому посуду, дві ракушки і 3 каменя (Хвойка ст. 59).

7. На глибині 20 снт. відкрито невеличкий ($5,5 \times 4$) точок з одного шару печини; коло неї з західнього боку стояла велика глиняна посудина, обкладена шматками печини. У ній — перепалені людські кістки, що наповнювали її до половини. Обабіч її дві цілі посудини, кілька черепків, на N зернотерка, на O — пращний камінь, кілька ракушок і щити черепак (Хвойка ст. 59).

8. При цьому треба зауважити, що деякі місця визначалися невеликими розмірами точків, що мали 2—3 мтр. завдовжки, та 1—2 завширшки. В них був часом один або два шари з шматків печини або аформних (не згладжених) шарів випаленої глини, речей у них знайдено обмаль: посудин звичайно знаходилося в них 1—5, іноді бували частини глиняних статуеток, кульки, зернотерки, кремінні ножі, скраблики, скойки (звичайно 3 примірники), розбиті кістки тварин (усе невелике на розмір). Подібні точки знаходяться поблизу сс. Гребенів, Юшків, Паникарчі, Ржищева і ин. (Хвойка 58).

9. Точок-черинь 1. На глибині 0,2 точок розміром біля $3 \times 4,5$ мтр., грубиною 0,1 мтр. Краї череня поламані, середина понівечена. На точку і біля нього кілька черепків од глиняного посуду (8 шматків). С. Лукаші на Полтавщині. (В. М. Щербаківський. Мальов. неоліт. к-ка ст. 18. Прага, р. 1923).

10. В околицях Трипілья над р. Красною проти Щербаківки з 20 розкопаних точків 19 було з одного шару і найбільший з них (один) з кількох шарів (4-х).

11. На просторі 8 мтр. \times 8,5 мтр. на гліб. 30 снт. від сучасної поверхні шар печини, зрівняної як згори, так і зісподу. На ньому в двох

місцях перепалені людські кістки і черепки посуду при них. Навколо його: посуд умовними групами, в великій кількості, а також перепалені людські кістки. (Хвойка В. Розкопи площадок в с. Крутобородинцях Под. губ. Москва 1900, стор. 3—4). Див. табл. II, мал. 6.

Отже, на підставі спостережень, що їх поробили були дослідники відносно цього типу споруджень, нам здається цілком можливо зробити висновок, що цей тип точків одношарних, завбільшки від 1 мтр. аж до 8×8, 5 мтр., з рештками перепалених і не перепалених людських кісток на поверхні і посудом обкладеним печиною навколо—це безперечна пам'ятка похоронного ритуалу трипільської людности¹⁾. Ритуал цей відбувався в іншому десь місці. Це безперечно рештки поодиноких поховань. Заслуговує на увагу те, що при цих безперечно похоронних спорудженнях є інвентар складений умовними групами навкруги жорна (жорно, миска, горщик, виріб з глини або каменя). Групування посуду навкруги жорна особливо рельєфно виступає в точкові, що малюнок його подано в праці В. В. Хвойки. Розкопи площадок в с. Крутобородинцях М. 1910 р. ст. 3, мал. 1. У нас: Табл. II, мал. 6

ПАМ'ЯТКА ТИП V.

ПОХОРОНИ КОЛЕКТИВНІ.

В розкоповому вияві: на О передісторичного ґрунту руїна овального плану з довгим виступом на захід. Поверхня її хвиляста від горбів печини, що вкривають дуже порунтаний точок з одного випаленого шару печини (Табл. I, мал. 8: Горон 7, 8, 9 і дрібні показані еліпсоїдами). Жадної закономірності в лежанні печини і плиток, що лежать горбами на точкові, немає. Складаються ці горби з печини всіх типів: плитки, печина, грудяк, шлак—усе це безперечно принесено на точок з іншого місця²⁾. В самому кліні, що виступає на захід—рештки чотирикутного п'єдесталу. Значний інвентар, що серед нього силу посуду зовсім цілого знайдено як поверх печини, так і під нею—в горбах її. Під горбами печини гніздами було поставлено цілі громади посуду. Посуд здебільшого подушений вагою печини, але лежав на місцях. Деяких посудин не можна було зібрати, а кілька було після розбиття деформовано вогнем. В окремих гніздах кидається у вічі, що є тільки поодинокі уламки від багатьох форм посуду. Решток кісток людських і попелу не виявлено, але посуд типу Петренських урн і покритки до нього є. В цілому розполог посуду по громадах дає таку картину.

¹⁾ Див. прекрасне уґрунтування призначення цього типу точків у В. М. Щербаківського в праці „Ukrainske Neolithicke „ploščadky“ a obřad spalování“ (Obzor Praehist. Прага 1923, річник 2, зшиток 2).

²⁾ Доказом того, що означена печина принесена з боку може бути: 1. Повне безладдя її лежання; 2. відсутність конструктивного зв'язку шматків окремих горбів поміж себе та з будовою; 3. знахідка жорна, великого і важкого на поверхні печини над посудом; 4. велика кількість шматків печини розкиданих навкруги будівлі.

Громада I¹⁾. Рештки великого горщика, фрагменти 2-х глечиків черепки 6 мисок, 1 ваза, 1 мін'ятюрова посудина, 1 вуглик, 1 звіряча кістка.

Громада II. Навкруги і під великим жорном, що лежав поверх печини і своєю вагою розчавив дві миски. Ваз 6, з них з лицьовим мотивом орнаменту — 3, глечиків різних на розмір — 23. Великих горщиків — 7, малих — 4. Мисок — 14, горщик з якимось перепалом — 1, грузків до рибальської сітки — 5.

Громада III (навколо п'єдесталу). Великих горщиків — 3, глечиків різних завбільшки — 7, мисок — 2. Крижі жіночої статуетки — 1.

Громада IV (недалеко п'єдесталу). Великого посуду фрагм. — 1, ваза — 1, глечиків — 5, мисок — 6, крижі статуетки жіночої — 1.

Громада V (під квадратним жорном, що лежав на печині). Мисочка — 1, глечик — 1, черепків од 2-х різних посудин — 2. Крижі статуетки — 1.

Громада VI. Миска на ніжках — 1. Черепків битих посудин — 4.

Громада VII. Кісток тварини — 6. Фрагментованих великих посудин — 2, гладущиків — 6, мисок — 2.

Дуже характерні для будови цього типу — купи посуду складеного стосами. Табл. II, мал. 5.

На печині в кількох місцях поодинокі речі, групи посуду та окремі черепки. Слідів гнізд од стовпів — немає. Під групою мисок — невеличка ямка, наповнена печиною. (Томашівка. Розкопи П. Курінного 1925 р. спорудж. 3). Табл. II мал. 5.

До типу V-го будов ми відносимо такі пам'ятки з минулих дослідів: точки з розкопів В. В. Хвойки в Жуковцях (т. I, т. III) можливо Жуковці т. II, IV. Козловської Сушківка № 1, 2, 3. Ссовського: Гроби цеглові і можливо з розкопів С. С. Гамченка, частина т. зв. будов циліндричних.

ПАМ'ЯТКИ ТИП VI.

Складніші конструктивно спорудження, що ми їх зазначаємо числом VI, спорудження з двох, трьох, а може і чотирьох шарів печини. Характерні їхні ознаки:

1. Розполог спіднього шару на О передісторичного поля по природньому рельєфу, але часом з трамбуванням ґрунту і підстелюванням першого спіднього шару печини попелом.

2. В плані — різні форми овалу і, можливо, чотирикутника.

3. Розмір точків найменш. 3,8 × 2,6 мтр., найбільш. 13 × 5—6 мтр.

4. Точки з добре випаленої глини, глибина шару її від 3,6 снт. до 13 снт. Поверхня часом сідлувата.

5. Навкруги їх — окремі місця з посудом, обкладеним грудками печини. Найвиразніш означене угруповання виступає коло с. Веремля.

Перед нами, як нам здається, типова картина кількох з'єднаних на одному точковій ритуальних чи похоронних груп, обкладених печиною, відповідно до звичок констатованих в розкопі споруджень IV. Припускати існування над спорудженнями цього типу стін, дахів підстав немає.

¹⁾ Розміщення громад посуду показано на мал. 8 Табл. I римськими цифрами.

6. На точкові або уламки печини і черепки, перепалені кістки, або ціла група посуду, як-от у Томашівському спорудженні 1—2, або окремі розкидані черепки, або нічого.

7. Жадних збудувань на точках немає.

В описах дослідників означені спорудження виглядають так:

Спорудження з двох шарів печини. Виявлені вони в чистій формі тільки в таких пунктах: Веремля точок XIV. Томашівка. Роск. II, спор. 1 та 2. Табл. I, мал. 8, Горб. 1; 2.

1. Веремля т. XIV складався з двох шарів випаленої глини. Спідній мав тільки один бік зрівняний, горішній — два. На ньому нічого. По-за ним на NW — зернотерка, коняча щелепа; далі грудки печини перемішані з черепками; між ними рештки біноклеподібного посуду; кулька, два кремінні скрабаки. Навкруги його — 5 окремих місць, де знайдено по одній мало не цілій посудині, обкладеній грудками печини. Тут-таки знайдено посудину з виліпленими людськими обличчями (Хвойка. Кам. в'єкь 47).

2. Томашівка. Спорудження I. Точок із двох шарів плескуватої, на обидва боки гладенької печини (плиток) ясно-жовтої на колір. Грубина обох шарів — 0,2 мтр. Грубина окремих місць шарів змінюється від 0,6 — 0,9 мтр. План — витягнутий овал. Завдовжки 2 мтр., завширшки 0,5 мтр. На точкові — два черепки мальованого посуду. Табл. I, мал. 8, Горб. 1.

3. Лукаші, точок 4. Розмір $3,8 \times 2,6$. Шарів 2. Грубина горішнього 6 снт., спіднього — 5 снт. Утрамбований. На черені знахідок немає. Тільки навколо кілька черепків. Спорудження з 3-х шарів.

У чистій формі виявлено їх у таких пунктах: Лукаші, точки II, VII, IV. Розмір точка менший од 6×7 метрів. Глибина лежання — 0,65 мтр. Шарів — 3. Горішній черень завгрубки 3,6 снт., середній — 4,1 снт., спідній — 6,2 снт. Підстелено точок — попелом (2 снт.); трамбовка — мішанина з глини й чорноземлі. Поверхня точка — сідлувата. На ньому: перепал кісток (через малий розмір не визнач.) та черепки. По-за ним горщикок з двома шийками.

Томашівка. Спорудження 2. Табл. I, мал. 8, Горб. 2. В руїнному стані — конічна купа дуже перемішаної печини з плиток двох типів. Печина дуже ніздрувата, червоно-рожева на колір, мінливої грубини коло 13 снт. Вага квадр. снт. площі при грубині 13 снт. — $\frac{5}{4}$ лота. Плитки — ясно-жовтого в випалі кольору. Товстіші завгрубки — 4,7 снт.; вага одного квадр. снт. поверхні при грубині $4,7 = \frac{1}{2}$ лота; найтонша завгрубки 4 снт. Вага одного квадр. снт. поверхні при грубині його 4 снт. — $\frac{1}{9}$ лота. Вага всього спорудження другого, себ-то всіх трьох сортів печини — 21 п. 30 хунт. Печиною могло бути вкрито площину 2,5 мтр. плитками товстими — 1,5 мтр., плитками тонкими — 2,5 мтр., через те що жадних гнізд од стовпів у ґрунті та відбитків дерева на печині немає, треба вважати, що це спорудження належало до типу споруджень багатостовпівих без дерев'яної основи, типу, що нині описуємо. Беручи на увагу звичайну структуру їх можемо сказати, що спорудження 2 з Томашівки — точок складається, з трьох шарів, спіднього — печини, і двох —

горішніх накладок тонкої глини. На поверхні точка: жорно з жорновим кругляком, черепки від великих розмальованих горщиків (2—3), глечиків малих, цїлих 3, покришок — 2, урн типу Штернівської похоронної урни. По-за ним з північного боку, на віддаленні одного метра, коло горба 3-го, просто на давньому ґрунті: жорно, кутових глечиків — 2, черепки від 6 мисок.

Спорудження з чотирьох шарів печини. Що існували спорудження з повних чотирьох шарів — це річ сумнівна, але за описом найбільш підходить до цього варіанту спорудження з с. Веремля ч. XXII. Лежить воно на 30 снт. завглибшки. План — чотирикутник з невеликим виступом у середині східного боку. Розмір 13×5 —6 мтр. Складався у більшій частині з 4-х шарів печини. Глубина 5—18 снт. згладжених то з обох боків, то з нерівними обома поверхнями. Під шарами завглибшки 1 метр., дно якоїсь, певне, ями. На точкові нічого не знайдено. По-за ним, з північного боку грудки печини та скількись черепків.

Висновки. Розглянувши три вищеописані типи точків та зваживши їхній інвентарний показник, робимо такий висновок. Потребу накладати шари один на один викликало те, що поверхня їх безперечно псувалася. На превеликий жаль, ми ще не маємо досить певних матеріалів, даних та метод, щоб викрити, через віщо вони справді порепалися. На порепаний точок, щоб повернути йому потрібний вигляд, накладали нові шари. На спідній поверхні горішніх накладок, у наслідок цієї операції залишилися „жилки“ — сліди щїлин попереднього точка. Ми не певні, що можна всі пам'ятки цієї групи вважати за пам'ятки одного призначення. А втім, частину їх, а саме ті, котрі знаходяться поруч спорудження ч. IV, можна вважати за справжні тілопальні черені. Коли так, то можна пояснити й те, чом нічого не знайдено на площі точка (площа могла бути виметена), фрагменти посуду і уламків печини навкруги їх — місце, куди виметено рештки, присутність поблизу точків IV типу. Нехай на що призначувано ці будівлі, все-ж припускати, що в них були стїни, стелі, немає ніякісіньких підстав. Це навіть суперечить даним, що нині ними ми розпоряджаємо.

До цього типу будов належать: Халепа — Точок II, Веремля — Точок I і II; IV, XIV, Трипїлля — точки, що описані в Хвойки: Кам. в. ст. 59—60, Щербанівка: точок розміром $3,5 \times 4,5$ мтр.

ПАМ'ЯТКА ТИП VII.

ЖИТЛА НАДЗЕМНІ.

Рештками найскладнішого типу будов є долівкоподібні нашарування, що мають на собі відбитки дерева — сліди від колишньої основи долівки, себ-то в буквальному розумінню слова підлоги під глиняну долівку. Цей тип будівель характеризується такими рисами.

1. Значними нашаруваннями печини на долівці.
2. Низкою невідомих попереднім типам конструктивних частин (печищ, карнізів, викружок, ям, кругів, то-що).
3. Рештками стїн.

Будови ці чи не найкраще обслідували різні дослідники, Хвойка, Доманицький, Спіцин, Біляшівський, Якимович.

Споруджували цього типу будови так.

На поверхні давнього ґрунту, часом навіть не відчищаючи його від культурних ошадків (Колодисте. Розкопи Доманицького), укладали рівним шаром поперек будози оцупки полін, розколотих повздож.

Питання-ж про те, чи існував дерев'яний підклад під усією площею точка, залишається одкрите. Жадному дослідникові до цього часу не пощастило побачити безперервне поширення „підлоги“ під усім точком. Навпаки, дослідники констатують у багатьох місцях площі заміну дерев'яної підкладки на різні інші типи підстілки: очерет та солому (на одному з коротких боків точка), хмиз, черепки... Знов-же, ніхто з дослідників не виявив жадної цілої плахи, що залишила-б суцільний слід через усеньку будівлю. Найдовший шматок зміряв А. А. Спіцин = 1,5 арш. (Колодисте).

Боки точка впиралися в повздожні плахи. На покладену „підлогу“ накидали глину, вимішану з половиною та соломою. Накидавши її, вирівнювали згори, примащували до стін. І так залишалася вона підсохнути.

Як долівка підсихала, її випалювано, навмисне, щоб надати їй міцності. Випалену долівку згори шпарували й білили. Таке шпарування й фарбування періодично підновлювано. Через деякий час, од руху, долівка псувалася і на її поверхню наклали де-далі нові і нові шари накладок. Вже коли наклали першу „обмазку“, починав будівничий закладати частини, що мусіли стати зовнішніми конструктивними частинами будови. Сюди належить влаштування, невідомо на віщо призначених, рівчачків. Вони йшли від поверху долівки під обмазку карнізів, що починалися від рівня давньої підлоги і розбивали помешкання на кілька частин.

З конструктивних частин, що характеризують будівлі цього типу, треба згадати за такі: долівка, печище, карнізи, жорна, круги, ямки, ями, стіни, вхід, стеля, вікна.

Накладка долівки. В сучасному вигляді, накладок на долівку буває від 1 до 7. Найчастіше буває 2—3 шари. Кількість накладок є наслідок багаторазової поправки зруйнованих накладок. При повторних накладках, усі попередні надбудови руйнувалися і на поверхню старої підлоги, навіть не відчищаючи її від попереднього сміття, наклалися нові шари долівки і знову випалювалися. Накладки робилися з перемішаної мало не відмученої глини, клалися шаром завгрубшки від 1,8 снт. до 5 снт., переважно коло 2-х снт., і завсіди бували чудово випалені. В сучасному їх стані вони являють собою уламки плиток. Траплялося, що в місцях випадин накладка замінялася на шпарування гіршого складу і гірше випалювалася. Поверхню накладки було добре вигладжено, а часом, як зазначають окремі автори, виглянцюзано до блиску. Коли деякі спостереження точні (Спіцин, Доманицький. Изв. в. 12 ст. 115), то маємо факт, що накладки долівки фарбовано в кольори білий, жовтий і червоний і навіть орнаментовано (Стара Буда). Найкраще спостерегли накладку

М. Т. Біляшівський та В. Хвойка. На долівці вповні випаленій, уміщалися різні додаткові надбудування. Табл. I, мал. 9.

Печища, себ-то рештки від пічок, мало не постійна ознака споруджень цього типу. Табл. I, мал. 9 на межі Ва і Вв.

От як описують печі на точках А. Спіцин та В. Доманицький.

„Більше-менше посередині точка (Колодисте III) виявлено залишки печи: карніз із глини, частину череня з двох шарів льосу завгрубшки до 4 вершк. та шар шлаку. Через одну сажень до півдня знайдено другий карніз, наліплений на долівку, заввишки 5 снт., несиметричний із першим (Изв. 12, 104). Поруч цього карнізу виявлено коло (круг) $1\frac{1}{2}$ арш. в діаметрі“.

„На точкові в середній його частині два 'печища' з карнізами. Перше складається з глиняної точка завширшки 2,85 снт., край його виліплено округло, як край короваю. Друге печище складалося, здається, з обмазки, що поверх неї була ще накладка (пол). В одному місці печища або коло нього виявлено шматки карнізу, що лежали поруч (Изв. 12, III).

„На просторі 10 розкопаних сажнів точка знайдено 2 або 3 печища. Перше в обводі 2,13 мтр. Чергування долівок: обмазка (завгруб. 3—4 снт.) з відбитками дерева, шар жовтої невипаленої глини в 6 снт., шар чорної збитої глини в 3 снт. та звичайна долівка в 4 снт. На печищі заглиблення з двома несиметричними ямками. Дно має сліди вогню і вкрито великими шматками обмазки завгрубшки до 7 снт. з відбитками дерева. Поверх знайдено щось у вигляді шийки з обмазки (жолобок, частина труби). На деякому віддаленні від описаного печища знайдено карніз завдовжки 2 арш., зігнутий під тупим кутом, що належав, може, до нього-таки. На карнізові дві долівки завгрубшки по 5 снт., згори 'сміття' з шматків обмазки з відбитками дерева. На протилежному боці виявлено два карнізи кутами, поміж них була чорноземля. На невеликому віддаленні від них також виявлено якусь обмазку округлої форми, але вигляд і призначення її для нас неясні. Поблизу цих споруджень знайдено зернотерку“ (Изв. 12, 108).

„Цікава частина точка п'ятого (Колодисте) — печища, що їх Доманицький нарахував до 8. Черінь пічок лежить на обмазці або на одній з долівок і складається з одного або двох спеціальних шарів глини. Печище одної з південних сажнів складалося з 8 шарів (три долівки, дві обмазки, дві тонкі долівки). Містилося воно на третій долівці. Коло нього знайдено довгий карніз з відбитками дерева в поперечному напрямкові. Черінь печища був із двох підлог. Печище сажени поруч лежало на долівці. У цьому печищі знайдено закапелок з обмашеною й побіленою долівкою, що в ній знайдено миску, горщик, черепки посуду“.

Розмір печи точка I — черінь — 71 снт.

Отже, треба вважати за цілком доведене, що в будовах типу VII-го були пічки. Ці печі в зв'язку з тим, що долівки в будівлях відновлювано, руйнувалися вкрай до череня, їхні рештки вкривалися новим шаром

долівки, випалювалися, а самі печі відновлювалися на нових місцях, на новому рівні поверхні. Піч, окрім підчеріння, складалася ще з отаких частин: череня, челюстів, припічків (що в щоденниках звуться карнізами), кільцевого виводу, закапелків. У своїй основі піч мала і дерев'яні частини. Місце пічок у точкові — різне.

Питання про те, як виглядали пічки на цих спорудженнях, треба вважати за цілком ясне, завдяки тим важливим знахідкам, що ними вславилися розкопи Козловської в с. Сушківці, Гемнера поблизу с. Попудні, та випадковим знахідкам, що зберігаються в Соц.-Істор. Музеї Гуманщини. Конструктивні особливості пічок у знайдених там „хатках“ остільки однакові і відповідають решткам їх у точкові, що його розкопав В. Доманицький коло м. Тального, що не може бути жадного сумніву що-до їхньої тотожності. Малюнок печи з сушківської більшої хатки подано на табл. II, мал. 10.

Знаходячи печища, мало не раз-у-раз знаходили одночасно й „карнізи“. А втім те, що дослідники досі звали були карнізами, міркуючи на підставі їх описів, — це, треба гадати, пам'ятка-рештка цілком різних конструктивною стороною частин будівлі. Частина їх, саме та частина, що завсіди трапляється поблизу череня, як то показують хатки (табл. II, мал. 10), це припічки цих самих пічок або кантовка їхніх черенів.

Окрім того, за назвою карнізу ховаються ще такі частини будови: уступи, перетинки, кінцівки. Всі вони описані дуже погано, бо дуже погано збереглися.

Уступи — це східчаста будова долівки, що часом трапляється на точках. Найповніше списали цю подробицю будови акад. М. Біляшівський (з Колодистого) та В. Хвойка (в с. Крутобородинцях та Халепі т. VI).

Перетинки — це простовісні шматки печини, що трапляються обабіч жолобків і які, певне, колись упиралися на дерев'яні, простовісні частини будови типу VII. Сюди належить карніз, що його постерегав А. Спідин у с. Колодистому.

Кінцівки — це кутові закінчення печини, що справляють вражіння гзимса. Розглядаючи їх ближче, переконуємося, що це закінчення глиняного шару, що накладався на долівці або землі. Залежно від місця, куди торкався такий шар, він мав той чи інший вигляд: гострої кінцівки, тупої, округлої. Коли немає конкретних слідів глиняних стін, говорити про карнізи передчасно.

Окружки. Надзвичайно важливий документ про існування округок, себ-то обмащених колоподібних дірок поземого характеру, — це будівельна подробиця з розкопів В. Хвойки, що зберігається у Всеукр. Істор. Музеї у Києві. Це цілком закінчене й вимашчене заглиблення долівки, що впирається в дерев'яну підстілку спорудження і прилягало до його легера.

До частин конструктивних у будовах VII типу треба застосувати і жорна. Жорна в спорудженнях цього типу трапляються в двох виглядах: у вигляді закріплених, умащених у підлогу споруджень та в вигляді зірваних із свого місця, в жадному разі не закріплених на по-

верхні точка, речей інвентаря. Ось як описує положення й устрій жорна на місці його непорушного лежання В. Хвойка.

З східнього боку (точка) під шаром випаленої глини містивсь чотирикутний глиняний стовп, що стоїть на долівці. Середина його була випалена, а зовнішня поверхня помальована в білий колір. Горішню його частину було зроблено в вигляді закругленого карнізу в формі миски і пофарбовано в ясно-червоний колір. Посередині лежав вимашений глиною плескуватий круглий камінь, заглиблений посередині. (Халепа, Хв. К. В., ст. 39). Жорна, знайдені на місці їх випадкового лежання: з лівого боку печі, два — по лінії північного карнізу, в північному кінці точка, коло „круга“, за краєм точка, в правому південному куті точка.

Згідно з деталями хаток, що їх знайшли В. Є. Козловська в с. Сушківці (біляша) та Гемнер в околиці с. Попудні на Гуманщині в будовах VII типу повинні-б виявитися такі конструктивні частини будови: стіни хатки, відмежування передсінка, поріг, пристінковий припічок, окружка вікна та якесь, невідомо на віщо призначене, підвищення проти вікна в вигляді плескуватого черінця, хрестового або квітчастого плану.

Крім перерахованих попереду частин будівлі типу VII, є ще такі деталі їх, спостережувані в різних дослідників:

Заглиблення в шарах. Є кілька типів штучних заглиблень в точках VII типу: заглиблення щоб уміщувати дрібний та великий посуд, та заглиблення в вигляді якихось резервуарів.

Заглиблення першого роду сконстатовано м. и. у розкопах В. М. Доманицького та Спіцина в с. Колодистому, ілюструється моделями хатки з розкопів Козловської та Гемнера і посудом вик. з сьогорічних розкопів у с. Томашівці.

Найправдоподібніш, що зазначені заглиблення і посуд умащений і поверхню точка були пристосуванням для збереження продуктів.

За типовий зразок заглиблення резервуарного вигляду може бути „миса“, що її описує В. Хвойка, з розкопів коло с. Халепа, біля Трипілья. Тут він у будові уступчатого типу на спідньому уступі знайшов штучне заглиблення на зразок великої миски, або резервуару. Діаметр її 1 мтр. 65 снт. Стіни завгрушки 0,30 мтр. Поруч неї — яма в глиняному ґрунті до 2,5 мтр. завглибки.

Не постійною, але частою подобицею точків є ями. Трапляються вони в різних місцях точків: у півд. част. (Дом.), у середині (як № 3,1).

Ями. Знайдено їх у таких спорудженнях: с. Колодисте, розкопи В. Доманицького. Точок II-й, точок III-й (Изв. 101—102). Стара Буда (точок I, III).

Ями викопувано в льосові і мали вони такий устрій.

Колодисте. Точок II. Яма лійкоподібної форми на південному краю точка. Конструкція її для А. А. Спіцина залишилася неясна. Розміри ями: горішній діаметр—0,98 мтр.; дно завширшки—2,84 мтр. Викопано її в льосові. Стіни зміцнені обмазкою у 5 шарів (загальною глибин. 25—30 снт.). 1) Знизу обмазку (з відбитками дерева), 5 снт. завгрушки випалено згори до

фіялкового кольору; далі йшов шар перепаленої землі (золи) завгрубшки 2—3 снт., що в ньому знайдено черепки великого посуду. 2) Далі — грубий шар (6—10 снт.) збитої жовтої глини, зашпарованої згори, 3) далі ще грубший шар перепаленої на порошок тої самої глини 9—10 снт. завгрубшки і, нарешті, 4) згори шар такої самої глини, збитої завгрубшки 1—1,5 снт. Глиняне днище ями мало ту-ж глибину, але складалося з інших шарів: 1) Зісподу шар збитої жовтої глини, змішаної з половиною, завгрубшки 2 снт., 2) далі шар білої глини 6 снт., 3) шар збитої червонуватої глини (3 снт.), 4) шар попелу з черепками (5—6 снт.), 5) шар збитої й перепаленої жовтої глини (7 снт.) і, нарешті, 6) шар збитої глини завгрубшки 2 снт. Як цілком слушно гадає А. Спіцин, це (вищезгадане дно) утворене не одночасно з стінками. Дно відповідне стінам знаходилося глибше. Під горішнім дном знайдено шар попелу завгрубшки 45 снт. Попіл зовсім чистий, неначе-б допіру з печи. В цьому шарі — велика посудина, що розпалася, наповнена кістками людини. Кістки з слідом пофарбування (жовта вохра), що була на дні посуду. На дні ями обмазка, що (в вигляді карнізів) притикалася просто до льосових стін ями (завгруб. 5—6 снт.), а до них приторкався жолоб з ясної випаленої глини, перемішаної з половиною (завдовжки $\frac{1}{2}$ арш., завгрубшки 3 снт.).

Жолоб лежав догори вигнутою частиною. До жолоба доторкався посуд. В ямі знайдено спідні частини 5 статуеток, поблизу ями — 3 статуетки.

Яма точка IV. Місце положення — південний край точка. Форма — китлувата. Діаметр — 2,13 м. Глибина — нерівномірна. (В північ. частині 0,98 снт.; в сх. — 0,71; в півд. — 0,53 снт.). Всі виміри від поверхні точка.

Стіни: зісподу обмазка 5 снт. завгрубшки з відбитками дерева. Далі шар — 6 снт. у вигляді долівки, далі обмазка в 2 снт. сильно прикипіла, з карнізами, що дуже прикипіли до горішньої долівки. Відбитки — в напрямкові згори до низу і тільки насподі — в поземому напрямкові.

Дно особливого устрою: зісподу обмазка (до 0,35 мтр.), що обернулася від дужого вогню на червоне порошок, наче-б товчена цегла (у цьому шарі — 2 круглих грузки гарної роботи). Далі — долівка, що обернулася в шлак. Ще вище — шар (6 снт.) з відб. дерева знизу. Шар має закруглені краї там, де торкається стінки. Далі збитий шар у 3 снт., аж нарешті сірий шар з глини в 6 снт. завгрубшки перепалений до червона (Изв. 12, ст. 106—107).

В ямі черепки посуду: розписного, пофарбованого та посуду покритого штрихами й ямочками. Ціла посудина, половина другої низ статуетки (конічної), зігнута в коліні нога, уламок кремінного ножа, сміття (?), земля.

Околиці ями: фрагменти трьох статуеток: таз статуетки для насаджування, торс з грудьми і спідня половина чоловічої статуетки з конусним закінченням. Посуд звичайного типу, денце посуду.

Зміст і спосіб будови ям у точках (постійне змащування їх глиною і випалювання) свідчать про те, що цим ямам мешканці точків надавали великого значіння і віддавали постійну увагу. Інвентар (численний посуд, статуетки, посуд з паленими людськими кістками) натякає на ритуальне їх значіння, але точне призначення їх через те, що немає детальних щоденників Доманицького, Якимовича, Гамченка, як і процес накупчування їх інвентаря нині ще не можна розгадати.

Нарешті, останній деталь споруджень т. VII це кола, невідомого призначення, що трапляються на поверхні точків, але знаходяться за всіди в остільки зруйнованому стані, що встановити їх повний вигляд досі неможливо. Нпр., табл. I, мал. 9 на межі квадратів D та Db.

Кола (круги) — це штучні шари глини і землі, накладені один на одного, що мали підвищити певний шмат території, або його відмежувати від іншої поверхні:

1) Розмір: діам. — 1 мтр.

Складено з 5 шарів; зісподу шар перепалений до червона завгр. 2 снт., шар випаленої жовтої глини завгр. 2 снт., шар чорної землі, сірої, змащеної і опаленої завгр. 3—5 снт. Далі звичайний шар обмазки з відбитками дерева і нарешті шар червоних плиток завгр. 3 снт. Під кругом кілька *Unio pictorum* і 2 кісточки. Можна гадати, що він був упущений у землю, коли тільки його поверхня відповідала поверхні горішньої долівки (Изв. 12, 97) (?! Авт.).

2) Точок III — є коло (круг). Розм. діам. — $1\frac{1}{2}$ арш. Краї його закруглені й обмазані шаром обмазки в 1—2 снт. завгрубки. Під обмазкою круга один цілий грузок і половина другого. Коло круга — зернотерка.

3) Точок IV. По середині долівки на віддалі 2,85 мтр. один од одного, але не цілком симетрично з окресами долівки виявлено двоє однакових кругів. В обводі вони були оточені карнізом або обмазкою, а осторонь знаходилася купа шлаку.

Ці кола що-до їхнього призначення нині визначити не можна. Можливо, що це саме вони підкреслені на моделях великих хаток з Сушківки та Попудні в вигляді хрещатих і квітчастих підвищень. Тільки-ж те, що ці частини „хаток“ попсовано, а найголовніше — немає відомостів про повний інвентарний показчик цих місць, примушує чекати, щоб попризбірувалися факти з майбутніх дослідів.

Питання про існування стін навколо будівель, що оце описуємо, за всіди цікавило дослідників. А втім, звідомлення найменше мають фактичного матеріалу, щоб обґрунтувати їхнє існування, ще менше — їхню конструкцію. З відомих нам фактів про стіни можемо навести такі.

Рештки стін зазначає Хвойка в Довжку: точок XXI (К. В. ст. 54).

„Четвертая часть упомянутой площадки состояла изъ сплошного слоя пластовъ глины разной толщины, лежавшихъ четырьмя рядами одинъ на другомъ; поверхность ихъ была иногда сглажена съ одной стороны или съ обѣихъ сторонъ, иногда шероховатая, часто также встрѣчались

пласти съ глибокими отпечатками прутьевъ и обтесанныхъ или круглыхъ кольевъ; такіе пласти, имѣвшіе видъ толстой обмазки стѣны, отличались отъ другихъ крѣпостію и составомъ глины“.

„Поверхность (обмазки) не подвергалась тщательному сглаживанію, такъ что на ней видны глибокіе отпечатки пальцевъ (всегда небольшой руки), особенно вдоль края, гдѣ обмазку приходилось подгонять рукой къ стѣнкѣ. Края обмазки примыкають къ продольнымъ плахамъ, — въ такомъ случаѣ они или тупы, или прямы, — или къ легкой выемкѣ земли съ покатою стѣнкою и тогда край обмазки имѣеть видъ клина съ ровною, горизонтальною верхнею поверхностью и округлою нижнею“.

(Изв. ст. 114).

„Какъ высоко поднимались стѣны надъ поверхностью земли, едва ли можно опредѣлить съ приблизительной точностью; но что они дѣйствительно поднимались, это, кажется мнѣ, по массѣ и формѣ наслоенія глиняныхъ глыбъ, покрывающихъ нынѣ мѣста погребенія, вѣ всякаго сомнѣнія“.

(Ф. Штернъ).

Отже, стін, дарма що їх пильно шукали, не бачили В. Хвойка, Чайльд, Зомбаті...

Натяк на них почуввають Спіцин, Доманицький.

З певністю про них говорить Ф. Штерн.

Нам здається, що, щоб розв'язати це питання, нам треба зважити такі дані: 1) Чи є сліди закріплення стін у ґрунті, 2) чи є рештки від поруйнованих стін, на місцях, де вони стояли, 3) чи є рештки від обмазки стін, 4) чи є рештки від сторчових площин (одвисання глини, потьоки шлаку), 5) чи не спостерегаємо ми слідовід окреслюючих поверхнів. Коли все це не спостережено, то необхідно відповісти, 6) якого походження те будівельне сміття, що трапляється поверх долівки та 7) звідки ті пливучі контури, що мають будівлі в плані (овал та ін.) свого виявлення, чи є рештки стовпчиків.

Студіюючи замітки різних дослідників підчас дослідів, виявляємо, що питання це стоїть так:

1. Слідів закріплення стін у ґрунті (заглиблень від стовпів, кілків, підвалин) ніхто з дослідників не помітив. Зазначені сліди, як про це свідчать замітки дослідників, узагалі кажучи, могли зберегтися, як збереглися ямки невеликого діаметру (Напр. під мискою 129 і инш. в розкопі 11 біля с. Томашівки на Гуманщині).

2. Решток від зруйнованих стін (бази їх, купи) будівель цього типу — не знайдено.

3. Рештки від обмазки стін безперечно є. Сюди належать: 1) Заокруглена обережна примазка коло зустрічної площини з розкопів Доманицького. 2) Частина підлоги з початком стіни з розкопів В. Хвойки Зб. Всеукр. Істор. Муз.

4. На деяких шматках обмазки помітно деформацію відбитків дерева від одвисання обмазки, що перебувала в стані бокового наліплення. Трапляються простовісні потьоки шлаку.

5. Точки Побожжя наближаються до форми чотирикутника, овалу. В районі Трипілля переважають форми чотирикутника. На повздовжних і поперечних краях точків помітно поперечні і повздовжні бальки, що окреслювали точок.

6. Будівельне сміття, що ним часом прикривається поверхня точка, складається з таких частин: 1) сміття (Спіцин 95), 2) горішня частина завалена брилами білої глини, без випалу, але з відбитками дерева. Деякі шматки склалися з льосу. Часом шматки йшли в два шари, 3) шматки якогось карнізу, якісь уламки стіни або стелі (?) з відбитками дерева.

Отже, зважаючи абсолютно всі відомості про матеріал стін у будовах типу VII, ми мусимо зазначити, що немає жадної підстави говорити, наче-б у цих будовах, як і в попередніх, були глиняні стіни. Не можна також говорити і про стіни з плоту, каменю, а тим більш про „карнізи“.

Але стіни у будов типу VII були. Довід на те — моделі хаток з Сушківки, Попудні. Де-ж їхній слід?

Нам здається, що ці стіни були дерев'яні. Оточували точок або по краю (відбитки з боків), або на самому точку, залишаючи частину точка в закраїні (як то можна бачити на моделях). Найбільш можлива технічна форма збудування такої стіни могла бути система, коли бруси клали поземо, скріплюючи їх м. б. навіть за допомогою зруба. Точок № 1 з с. Колодистого дає вказівки на те, що існували всередині самої будівлі перетинки. За слід їх уважаємо жолоби, „карнізи“ та стіночки з точка Спіцина в Колодистому (ст. 92).

Пам'ятки цього VII типу: Точок Біляшівського, точки Доманицького №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7, Спіцина № 1, Хвойки (Халепа VI), Довжок XXII, XXIII, XXIV; Таборище XXV—XXVI.

ПАМ'ЯТКА ТИП VIII.

ДОМІВКА МЕРТВИХ.

На рівні давнього ґрунту викопувано чотирикутну яму завбільшки від 14 кв. мтр.—112 кв. мтр. завглибшки до 2 мтр. Дно цієї ями добре утрамбовувано й вишпаровувано глиною. Часом навіть його фарбували червоною вохрою. Стіни оброблювано так само. Щоб надати їм міцності, їх також злегка випалювали. Дуже можливо, за Штерном, що стіни виводили над поверхнею. Верх будови скріплювали підпірками з стовпів, лісою. Покриття було з кругляків міцно прикладених один до одного, що були накріті товстим шаром глини. Як було зроблено дах, чи плескувато, чи спадисто, сказати не можна. Можливо, що спад дахові надавали, накладаючи грубший шар на гребені даху; через те вода могла спадати. Звичайно з одного боку глиняної будівлі був вхід (двері), що могли зачинятися кам'яною плитою, а навпроти його віконечко, щоб виходив дим. Спаливши небіжчика (акт цей відбувався десь в іншому місці), рештки попелу і кісток збирали в урну і ставили в цій будові

мерців. Згодом у певні дні тут-таки відбувалися палення жертв і поливання. Це підтверджується і тим, що є сила чашок та мисок, згрупованих навкруги великої урни з попелом, у помешканні є обгорілі кістки, зчов-же й там, що деякі з посудин мають на собі слід від вогню — будову було призначено на те, щоб зберегати кілька урн (Штернь Дожстор. греческая культура на Югъ Росіи ст. 19). Оскільки ми не маємо жадних підстав вважатися, що спостереження Штернові що-до устрою точків певні, цей тип споруджень треба вважати за характерний для виявлень трипільських знахідок у Петренах.

Сюди належать такі пам'ятки: Халепа V, (розмір 18 × 8 мтр.), Халепа I, — Веремля XXVI (розмір 13,5 × 10 мтр.).

СПОРУДЖЕННЯ НЕВИРАЗНОГО ТИПУ І ПРИЗНАЧЕННЯ.

1. Ганчарська піч і майстерня. Табл. II, мал. 4. У Києві на кирилівських шпелях В. В. Хвойка виявив житлову яму завдовжки 2,5 мтр., завширшки 1,5 мтр., завглибшки 1 мтр. На дні її піч, камерного типу в вигляді плетеної з ліси скриньки завдовжки 66,5 смт., завширшки 52 смт., заввишки 44,5 смт. Грубина черінця — 18 смт. Збудована вона на зразок пічок звичайних з кілковими упорами по кутах, але просторіше. В ній знайдено багато посуду, різноманітних розмірів, з орнаментом і без нього. Цілі з них збереглися тільки мисочка і горщикок. Посуд досить доброго випалу. Перед піччю у дні ями невелике заглиблення. На дні ями: 3 кістяні сокирки, 3 шила, оброблений оленячий ріг та прясличка. Тут-таки кілька розмальованих черепків „ялинкою“. Ракушок обмаль, але кісток риб, звірини та птиць багато. Яма звичайного житлового типу, але великий розмір печи, значна кількість посуду в ньому (35 прим.) роблять її виїмковою серед пам'яток близького їй роду. В. М. Щербаківський уважає її за ганчарську піч і порівнює її з ганчарськими печами, що їх виявив Гадачек в Кошилівцях у Галичині.

2. Рештки будови невідомого призначення в однакових зо всіма іншими Трипільськими спорудженнями стратиграфічних умовах. В. В. Хвойка знайшов точок розміром 25 × 6—12 мтр. По краях його шарів від 2—4 з рівною поверхнею, коло 20 мтр. у квадраті. Як на самому точкові, так і навкруги його не знайдено нічого, окрім кількох розбитих і розламаних кісток тварини (Хвойка К. В. ст. 37) Жуковці.

3. На глибині 70 смт. знайдено 3 стіни (завдовжки 4,5 мтр., завгрубшки 1,5 мтр., заввишки 55 ст. 32 смт.). Стіни лежать по одній лінії в напрямкові SO-NW, між ними інтервали в 5 мтр. Склад стін — плитки і печина в 3—4 шари. На W від ст. стін шар печини (плитки). Грубина 7 смт., довжина 17 мтр., ширина 6 мтр. Далі шар печини звузивсь до 7 мтр., а ще далі перейшов у точок, обмежений 2 стінами в напрямкові SW. Завдовжки ці стіни 6 і 3,5 мтр., завгрубшки 1,5 мтр. Інвентар точка: жорно, кругляк, 2 кремінні ножі, кістки тварини (побиті), кілька черепків. В інтервалах стін знаходилося: в першому — обмазка з відбитками кілків,

ліси, черепки, кругляк, жорно, ракушки, кістки, 2 прясел; у другому — обмазка. Між стінами — кілька черепків, обмазка. Оточення похоронні точки і кілька невиразних. Веремля (Хвойка. К. В. ст. 47).

ОТОЧЕННЯ СПОРУДЖЕНЬ.

Спорудження всіх типів, трапляючися на близьких територіях, ба навіть у безпосередньому сусідстві, не вичерпують собою тих видів пам'яток, що оточували життя передісторичної людини доби мальованої кераміки на Україні і завдовольняли її різноманітні потреби. Низка знайдених решток од різних додаткових споруджень дає змогу уявити їхній устрій. До таких додаткових споруджень треба віднести:

1. Багатища. Сліди кострищ, що залишили на рівні давнього ґрунту слід у вигляді випалених точків, що складаються не з печини, а з перегару землі, нерівномірної глибини і веселкового вигляду обпалу. Багатища занотовано у Більчі Злотому та на кирилівських шпильях (яма 7а; 8а).

2. Смітникові купи. Купи мушлів, що залишилися поруч житлових будівель у наслідок викидання скойок на давній поверхні навкруги жител. Знайшов такі купи В. Хвойка на кирилівських шпильях (яма 9) і в ході поміж ям 1, 2, 3, 4.

3. Робочі черінці, себ-то невеличкі до 2-х метрів точки з одного або кількох шарів випаленої глини, що на них уміщалися жорна. Зразок: Халепа (Хв. К. В. ст. 38).

4. Смітникові ями. Невеличкі і неглибокі ямки округло закінчені, різного діаметру, завглибшки 1,25 мтр., заповнені скойками до самої поверхні землі. Важко припустити, що ями ці утворено спеціально, щоб викидати сміття. Певніші, що початкове призначення їхнє було инакше, і тільки після їх повернуто на смітники. Інвентарний їхній показчик скойки, черепки, попіл, кілька кісток, зуби тварини. Зразки: Київ, Кошилівці (Хв. К. В. яма 5 та дві ямки коло ями 3-ої і 4-ої кирилівських шпилів, Шипениця).

Закінчуючи на цьому нашого нариса, присвяченого тпології та конструкції пам'яток монументального Трипілля, ми хочемо резюмувати наші думки що-до тих конкретних висновків, які, на нашу думку, дає перегляд минулих розкопових здобутків.

Людність-культуртрегер мальованої кераміки трипільського типу на Україні, що виробила для задоволення своїх значних і різноманітних потреб багатий культурний комплекс господарчого приладдя, керамічних форм та ілюструвала височінь і силу свого інтелектуального запиту надзвичайним багатством форм і орнаментальною досконалістю, керамічним асортиментом виробів, — і в галузі будівельних форм свого культурного існування виявила таку саму різноманітність і подиференційованість.

Вона використовувала для задоволення своїх потреб такі типи споруджень: печери, житлові ями, землянки з перед'ямками, похоронні

і тілопальні черені, домівки мерців, наземні будівлі житлового призначення, різні будівлі невідомого, але певне господарського вжитку. При цих будовах вона утворювала різні господарчі пристосування (кухняні купи, кухняні ями, багаття, робочі черінці, ганчарські печі. Ці будівлі відрізняються одна від одної залежно від культурного комплексу, до якого належать, заможности мешканців та природніх багатств краю. В сучасному своєму вияві ці будови мають поміж себе більш спільного (матеріал, долівки), ніж різного (план, будівельні деталі, інвентар). Це й привело дослідників до об'єднання їх у спільні групи і до охоплення цих різноманітних пам'яток спільними не диференційованими назвами: „площадки“ і „землянки“, що збудовані тільки на формальному зазначенню їх підземного, чи наземного розпологу відносно давнього передісторичного ґрунту. З бігом часу, утруднена відсутністю індивідуальних описів окремих пам'яток, можливість виявити їх різноманітність ускладнилася суперечкою про те, що є точки: житла чи спорудження похоронного, або ритуального призначення. Терміни „землянка“ і „площадка“ віднині повинні бути залишені, як мало подиференційовані, а суперечка про житловість і ритуальність точків повернуто до нормального свого струменя, а саме на виявлення того, які саме точки з відкритих споруджень і за якими ознаками можуть і повинні бути застосовані до пам'яток похоронних, ритуальних узагалі, житлових, то-що.

Треба, здається, також цілком залишити припущення про масовий випал точків пожежею або ритуальними діями. Перегляд конструкції пам'яток монументального Трипілля свідчить, що використання корисного сполучення глини і вогню, як будівельного засобу, характерне і розповсюджене в Трипіллі. Ми зустрічаємо його в таких конструктивних деталях монументальних його пам'яток, ідучи від найпростіших форм їх до найскладніших. 1. Черінець у житлових ямах (спор. 2). 2. Черінці та печі в житлових ямах і землянках з перед'ямками (спор. 3). 3. Долівки й стіни в домітках мертвих (спор. 8). 4. Робочі і похоронні точки. 5. Стіни та долівка в землянках з перед'ямком (рідко). 6. Точки житлові, з печищами, поверховими долівками, ямами, багаторазовим випалюванням. На чому можна сперти думку про пожеже, ритуальне або ганчарське випалювання долівок, коли долівки після випалу мають пофарбування, коли крім кількарязового шпарування і помазки, вони мають також у найбільш просторих і складних примірниках багатосторонню (до 7 верстов) кожен раз окремо пропалену поверхню долівки, на порушеному попередньому шарі. Отже, нехай-би як ми розшифрували призначення наземних споруджень окремих типів, ми повинні визнати, що їхній випал — не випадок, не часткове з'явище (як при ритуалі, або тілопаленні), а навмисна, уважна і обережна операція багатого на ганчарські спостереження народу, що їх прикладав і до будування своїх пам'яток монументального характеру. Трапляються в точках сліди і повторного впливу вогню переважно на інвентар, деякі частини будов (деформація посуду, перепал зв'язаних і людських кісток, скипання фарбованої поверхні). Отже тільки це з'явище

можна віднести до пожеж і ритуалу, однак тільки не на рахунок ганчарського використання цих будов для випалу посуду, оскільки знайдені рештки ганчарських пічок своїм розміром і конструкцією не відповідають в конструкції тут описаних споруджень.

Не є обережною постановка питання і про існування дахів, стін навколо всіх типів споруджень наземного типу. Навіть при сучасних наших матеріалах, їх присутність можлива тільки при дуже нечисленних групах пам'яток (3, 7, 8), себ-то житлових, господарчих і басарабському типові похоронних споруджень.

Нарешті, останнім спостереженням, що може мати певне значіння для розв'язування багатьох питань у конструкції трипільських монументальних пам'яток, є спостереження над місцем і значінням окремих будівельних матеріалів у трипільському будівництві. Матеріалів цих 4 сорти: глина, дерево, камінь і солома. Однак використання їх по території України начеб-то не рівне. На півдні, в Усатові, на будівництво йде виключно вапняк, на півдні Київщини і Поділля могутні шари глини з деревом, в околицях Трипілья, а особливо на Полтавщині, глини порівнюючи мало. Напрошується мимоволі порівняння: чи не відповідає комбінація будівельних матеріалів передісторичних часів нашій сучасній мапі селянського будівництва? (Хв. Вовк: Етногр. особен. Укр. народа. Табл. ст. 520 „Укр. Народъ“. СПб. 1916 г., т. II). В ньому солома і дерево в лісостеповій частині окреслюють вигляд будівлі і утворюють головну частину її реманенту. А коли це так, то печинне питання і печинні плани споруджень — це тільки невеличка частина питання конструкції будов, що розв'язати його мають майбутні планові студії українських археологів і етнологів.

У Києві.

ПОЯСНІННЯ ДО МАЛЮНКІВ.

ТАБЛИЦЯ I.

Мал. 2. Землянка з перед'ямком. План еліптичний. Конструктивні деталі: яма, перед'ямок, уступ, сходи, пічурка оброблена в вигляді печи з черінцем, вивід. Креслено з фотографії знайденої в матеріалах В. Хвойки, що зроблена з його кресленика. Видано: В. Хвойка: „Камен. В'єкъ середняго Приднѣпровья“, окр. відб. ст. 24, мал. 11.

Мал. 3. Землянка з перед'ямком. План чотирикутний. Конструктивні деталі: яма, перед'ямок, уступ, пічурка, черінець. Креслено з фотографії знайденої в матеріалах В. Хвойки, що зроблена з його кресленика. Видано: В. Хвойка: Камен. в'єкъ средн. Приднѣпровья. Окр. відб. ст. 23, мал. 9.

Мал. 8. План розкопу 2-го в с. Томашівці на Гуманщині. Спорудження 1, 2, 3. Конструктивні деталі: долівка з одного шару, горби печини. Римські цифри — групи посуду, арабські — окремі горби печини, *ис* — жорна поверх печини; *п* — п'єдестал; *а-а-а* — місце знахідки групи посуду, разом з розділеною на двоє посудинкою (поверх печини). Розкопи П. П. Курінного 1925 року. Коротке Звід. Арх. Комітету за 1925 р.

Мал. 9. План спорудження з розкопів В. М. Доманицького в с. Колодистому. Конструктивні деталі: долівка, карнізи, печище, жорно, коло, кінцівки. Видано: Извѣстія Имп. Арх. К. в. 12, та Археологическія раскопки Спицына А. ст. 96.

ТАБЛИЦЯ II.

Мал. 1. Житлова яма. Київ. Кирилівські шпилі № 15. Видано: В. Хвойка: „Камен. В'єкъ середняго Приднѣпровья“. Табл. XX. Взято з кольорового малюнку оригінала В. Хвойки.

Мал. 5. Деталь розкопу 2-го в с. Томашівці. Конструктивні деталі: ямка, долівка, посуд стосом, грудяк, плитки, обмазка. Розкопи П. Курінного 1925 року.

Мал. 6. Точок. Конструктивні ознаки: шар печини, перепалені кістки, посуд групами навкруги жорна. Крутобородинці на Поділлі. Видано в праці В. В. Хвойки: Розкопи в с. Крутобородинцях. Под. губ. Мал. I.

Мал. 7. Фрагмент підлоги з обмазки і глиняних нашпарувань на ню. Зб. Всеукр. Істор. Музею Розкопи В. Хвойки.

ТАБЛИЦЯ III.

Мал. 4. Піч з землянки кирилівських шпилів. Конструктивні деталі: черінь, челюсти, отвір, каркасна основа. З власноручного акварельного малюнка В. В. Хвойки.

Мал. 10. Піч з модельки передісторичної хатки Трипільської культури з с. Сушківки (більшої). Конструктивні деталі: черінь, челюсти, камера кутового типу, вивід у вигляді викружки, горбком (чи не зазначення каркасної основи?), припічок. Малюнок з натури. Оригінал — власність Всеукр. Істор. Музею в Києві.

За ласкавий дозвіл використати матеріали В. В. Хвойки та видаті малюнок печи від хатки з с. Сушківки висловляю найщирішу подяку В. Є. Козловській. Малюнки для цього видання виготовив художник Ю. Ю. Павлович.

ПИТАННЯ ПОБУТУ НА ПІДСТАВІ ЗАЛИШКІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

Питання, що я їх порушив у цій невеличкій статті, досі ще не об'єднувано в праці виключно їм присвяченій, дарма що дослідники, вивчаючи Трипільську культуру, подавали відомості та висновки щодо побуту Трипільської людности, освітлюючи деякі моменти, а часом охоплюючи певний тип культури. Я спробую підбити підсумки щодо найголовніших побутових явищ і, оскільки можливо, зробити загальні висновки. Мені довелося порушити складні питання, зв'язані з залишками Трипільської культури, і оскільки ця справа надто відповідальна, треба було виявити обережність, часом навіть не висловлювати деяких думок, щоб у процесі дальшої в цьому напрямкові праці краще перевірити матеріал.

У цій статті я торкнувся тільки зайняттів та промислів, що вони відгравали не аби-яку ролю в економічному житті Трипільської людности і були за найголовніші засоби для її життя.

Маю за лобу для себе повинність одзначити, що дослідники запропонували мені використати невиданий ще матеріал з їхніх розкопів, а фахівці з інших галузів науки допомогли в справі аналізу та перевірки матеріалу; за це я щиро дякую таким шановним особам: В. Є. Козловській, проф. М. О. Макаренкові, П. П. Курінному, проф. Є. О. Белінгові, А. І. Онищукові, Л. С. Шульгіній, А. М. Окснерові та співробітникам Геологічного Кабінету Української Академії Наук.

Простір, що його посідала Трипільська людність, перерізаний системами річок. Такі географічні умови сприяли тому, що між людністю окремих місцевостей розвинулися стосунки, та об'єднували її. Отже, залишки Трипільської культури різних місцевостей, не вважаючи на певні територіяльні особливості, мають багато спільних рис, властивих усім типам цієї культури. А тому, освітлюючи побут, я використав відомості, що їх подають дослідники, описуючи різні типи Трипільської культури.

Повинен одзначити, що опрацьовуючи цю тему, я мав на увазі досліди, переведені на терені України (без Галичини) та в північній Басарабії. Трипільську культуру хронологічно поділяють на доби. Як гадають В. В. Хвойка та проф. В. Ю. Данилевич, перший ступінь у розвитку цієї культури характеризується посудом з простеньким мальованим червоною фарбою орнаментом, що, очевидно, відбиває в фарбі поглиб-

лені неолітичні орнаменти ¹⁾. Пристаючи на цю думку, пристосовуватимемо такий ступінь до найдавнішої Трипільської доби. Вже в цю першу добу можемо спостережати ті самі побутові явища, що й в пізніші, тільки-ж схарактеризувати побут певної доби детальними рисами, чи простежити поступінне удосконалення в побуті немає спромоги, бо бракує фактичного матеріалу.

Сами топографічні умови, де знаходяться залишки Трипільської культури, підказують думку, що там жила осіла мирна людність. В. В. Хвойка був зауважив, що землянки та точки спостерегаються тільки в місцевостях укритих пагірками, перерізними в різних напрямках ярами, якими біжать струмки. Над ними звичайно тягнуться взгір'я у вигляді безперервного ланцюга горбів ²⁾. Це підтвердили й інші дослідники. Та бувають винятки. Отож топографічні умови, в яких були точки в селі Лукаші на Переяславщині, що їх досліджував В. М. Щербаківський, інші: там „Точки були в долині майже на самім краю болота, а звичайно вони бувають високо на горбах, хоча, правда, трохи на схилі, в захисті від північного холодного вітру“ ³⁾. П. П. Курінний, досліджуючи року 1925 в с. Томашівка на Гуманщині, спостеріг точки на різних рівнях і між иншим в долині коло самісінької річки Ятрані ⁴⁾.

Житла Трипільської людности і собі свідчать про те, що це був народ осілий. В. В. Хвойка подає відомості зокрема що-до топографічних умов, в яких були землянки, тоб-то один із типів житла цієї людности. Руїни землянок здебільшого скупчені в значній кількості на невеликому віддаленні одна від одної, по краях схилів, а часом і на самому плато взгір'їв, ба, навіть, цілої низки їх, як наприклад, київські, що були завсіди розміщені в горішній частині схилу ⁵⁾.

Розкопуючи землянки, точки, житлові ями та інші пам'ятки, що стосуються до трипільської культури, знаходять багато побутових речей. Коли придивитися уважно до всіх цих залишків і познайомитися з умовами, за яких їх знайдено, то можна постерегти, що головні заняття та засоби для життя у трипільської людности були такі: хліборобство, годівля свійських тварин, мисливство, рибальство та збирання споживних м'якунів.

В звязку з тим, що трипільську культуру поширено на великому просторі, і завдяки географічним та иншим умовам, в побуті людности

¹⁾ Проф. Василь Данилевич. „Археологічна минувшина Київщини. Київ. 1925, стор. 50.

²⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки 1901 года въ области Трипольской культуры“. Окр. відбит. з „Записокъ Русскаго Отдѣленія Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества“. Т. V, в. 2; стор. 9.

³⁾ Вадим Щербаківський. „Мальована неолітична кераміка на Полтавщині“. Наклад Укр. Універс-ту в Празі. 1923 рік. Стор. 9.

⁴⁾ Я брав участь у Томашівських розкопах, і П. П. Курінний звернув мою увагу на цю особливість. С. М.

⁵⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки 1901 года въ области Трипольской культуры“. Окр. відб. з „Записокъ Русск. Отд. Импер. Русск. Археолог. Об-ва“. Т. V, в. 2; стор. 2.

різних місцевостей могли бути відмінні риси. Через те, в деяких місцях, особливо велику економічну вагу могло мати хліборобство, в інших годівля свійських тварин і т. д. Але виразність побутових явищ треба ставити в хронологічну залежність од загального культурного рівня відповідної доби.

ХЛІБОРОБСТВО.

В. В. Хвойка підчас своїх дослідів викопав багато залишків, що свідчать за те, що трипільська людність розводила всякі культурні рослини. Він знаходив часто залишки рослинної їжі в посудинах, що були викопані в землянках¹⁾. В землянках садиби Святославського у Києві також знайдено пампушки, що їми годувалися колишні мешканці землянок²⁾. Ці пампушки виглядали наче шишки. В. В. Хвойка зазначає, що в шарах зруйнованих глинобитних стінок трипільських будов легко виявити значну кількість домішки полови і, навіть, цілих зерен хлібних рослин — пшениці, ячменю, проса, жита³⁾. Про це подають відомості й інші дослідники. Отож, приміром, з витягу із звітлення В. Доманицького про його розкопи коло с. Колодистого кол. Звиногородського повіту на Київщині, видно, що в печині, яка була викопана в одному точку, можна було постерегти найбільшу домішку полови (пшеничної)⁴⁾. Далі там-таки ми читаємо, що розглядаючи шматок печини (його забрано до колекції), можна було бачити в переломі цілком виразно лушпайки дрібних зерен, що виглядали неначе просо⁵⁾. В. Доманицький спробував був виготовляти перепалену глину (печину) подібну до знайденої в точку, і встановив, що в печині є домішка солсми не тільки пшеничної, ба й просяної⁶⁾. В точку коло с. Халепа, коло сс. Черняхів, Новоселки, Стайки на Київщині, В. В. Хвойка відкопав грубі шари підсмажених зерен пшениці й попіл, що від них лишився⁷⁾. Знов-же в точках коло містечка Трипілля та коло с. Щербанівки на Київщині, знайдено посудини, що були наповнені зернами підсмаженої пшениці⁸⁾. В точку коло с. Крутобородинці кол. Летичівського повіту на Поділля, також знайдено роздушену землю посудину з підсмаженими зернами пшениці⁹⁾. Біля села

¹⁾ Ibidem стор. 24.

²⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 767.

³⁾ В. В. Хвойка. „Начало земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ Среднемъ Приднѣпровьѣ“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 1.

⁴⁾ А. А. Спицинь. „Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго Кіевской губерні“. „Изв. Имп. Арх. Ком.“. Вып. 12; стор. 94.

⁵⁾ Ibidem стор. 95.

⁶⁾ Ibidem стор. 105.

⁷⁾ В. В. Хвойка. „Начало земледѣлія и бронзовый вѣкъ въ Среднемъ Приднѣпровьѣ“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; 1—2.

⁸⁾ Ibidem, стор. 2.

⁹⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ“. Окр. відбит. з „Древностей“ (Тр. Имп. Моск. Арх. Общ.). Т. 21, в. 2; стор. 10.

Халепи В. В. Хвойка викопав чимало підсмажених зерен якоїсь рослини схожої до гануса або до кропу „вродъ аниса или укропа“) ¹⁾. Проф. Фон-Штерн, провадячи розкопи в селі Петренах в північній Басарабії, в одній побитій посудині знайшов купку зерен, що наповнювали посудину до половини. Хімічна аналіза показала, що ці зерна остільки були інкрустовані вуглекислим вапном, що органічне надіб'я в них остаточно окиснилося. Цілком певно встановити вид рослини було несила, але, як гадають фахівці, це — просо (*Panicum*) або сорго (*Sorghum*) ²⁾.

С. С. Гамченко підчас дослідів на Поділлі знайшов залишки зерен пшениці, ячменю й проса ³⁾.

У Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Т. Шевченка переховуються обвуглені зерна пшениці й проса, що їх викопав був В. В. Хвойка з пам'ятками Трипільської культури. Я передав трохи цих зерен ботаникам для аналізу, і А. М. Окснер, консерватор Київського Ботанічного Садка, був ласкавий зробити аналізу й визначив, що це справді зерна пшениці (*Triticum vulgare* L.) та проса (*Panicum miliaceum* L.). Залишки проса дуже подібні до пшона, але під мікроскопом добре помітні лущайки зерен, очевидножки, просо набуло такого вигляду підо впливом високої температури.

Всі допіру згадані знахідки доводять, що трипільська людність сіяла ті самі хлібні рослини, які й тепер у хліборобстві мають найбільшу вагу.

Які були способи обробляти землю, сказати не можна, оскільки досліді не дали ще відповідного матеріялу, щоб з'ясувати це питання. Дозріле збіжжя могли жати кременними відщепками, що їх В. В. Хвойка мав за серпи.

В точках поблизу с. Халепи він викопав багато таких кременних серпів ⁴⁾. В Київському Історичному Музеї ім. Т. Шевченка переховується 22 примірники кременних серпів з його розкопів. Ці серпи дуже добре вироблені з каламутно-прозорого кременя рудувато-сірого кольору й гострі на обидва боки, леза мають без ніякої ретуші. Всі вони криві, але вигнуті не по лезу, як сьогочасні металеві серпи, а в профіль по спинці. Найбільший з них (інв. № 4742) завдовжки 18,4 сант., завширшки 3,4 сант., завгрубшки 0,5 сант. (таб. рис. 1-а, 1-б). Найменший примірник (інв. № 4730) завдовжки 12,9 сант., завширшки 2,6 сант.; завгрубшки 0,5 сант.

Завширшки серпи не однакові; незалежно від довжини є ширші та вужчі примірники.

¹⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ Средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 777.

²⁾ Э. Р. Фон-Штернъ. „Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 32.

³⁾ „Отчетъ Имп. Арх. Ком. за 1909 и 1910 годы“. Стор. 178.

⁴⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ Средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 774—775.

Мололи зерна на ручних жорнах. Розкопуючи пам'ятники трипільської культури, дослідники знаходили жорна, тоб-то кам'яні плити-спідняки та верхняки до них. В. Хвойка зазначає, що особливо часто ці жорна траплялись йому в землянках ¹⁾. Складаються вони з двох частин: долішньої та горішньої, далеко меншої. Спідняки, тоб-то долішні плити від жорен збірки Історичного Музею ім. Т. Шевченка можна поділити на типи. До першого типу я застосовую спідняки, що мають довгасту форму і горішня поверхня у них без заглиблення, але трохи угинається від кінців до середини. Спідняк першого типу з розкопів В. В. Хвойки (інв. № 4597) найбільший за всі інші плити збірки і добре зберігся (таб. рис. 2). Зроблено його з дуже твердого біляво-сірого пісковика; завдовжки він 57 см., завширшки — 34 см., заввишки — 15,5 см. Спідняк першого типу (інв. № 20673) з Сушківських дослідів В. Є. Козловської має горішню поверхню, що угинається більше, ніж у всіх інших спідняків цього типу. Завдовжки він 42 см., завширшки — 22,5 см., заввишки — 14 см. Зроблений з червоного граніту. Зісподу та з одного боку має значні ушкодження. До другого типу застосовую спідняк, що має на горішній поверхні округле заглиблення. В збірці Історичного Музею ім. Т. Шевченка зберігається один такий спідняк з розкопів В. В. Хвойки (інв. № 4573). Горішня поверхня його похила і формою наближається до трикутника (таб. рис. 3). Завдовжки він 40 см., завширшки 33 см., заввишки з одного кінця 16,5 см., з протилежного кінця 4 см. Зроблено його з пісковика, кольору біляво-сірого з жовтим відтінком. В цій-же збірці є невеличкі плити, що мають на горішній поверхні заглиблення. Ці плити дуже невиразні і з їх зовнішнього вигляду легко визначити, що це — уламки від спідняків, можливо, ще відмінного типу, що мали заглиблену горішню поверхню. Тут є ще невеличкі плити різної форми, що у них поверхня з одної сторони цілком рівна; можливо, що це верхняки чи уламки від спідняків.

Характер горішньої поверхні у спідняків треба пояснювати способом користуватися з них. Очевидячки, для спідняків першого типу вживано великі верхняки, що вони впоперек вкривали всенюку поверхню спідняка. Підчас роботи верхняк пересувався від одного кінця спідняка до другого і завдяки таким рухам, поверхня спідняка стиралась та угиналася до середини, не заглиблюючись тільки тому, що верхняк уживався чималенький завбільшки. Округле заглиблення у спідняка другого типу утворилось, очевидно, через те, що верхняка до нього вживано невеличкого і підчас роботи він пересувався по поверхні плити обкружним рухом руки.

За матеріалами Історичного Музею ім. Т. Шевченка не можна дати також вичерпливих відомостей про верхняки. Як вже згадувано, в збірці є невеличкі плити різної форми з цілком рівною поверхнею

¹⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки 1901 года в области Трипольской культуры“. Окр. відб. з „Записокъ Русск. Отд. Имп. Русск. Арх. Об-ва“. Т. V, в. 2; стор. 24.

з одної сторони, але не можна сказати напевне, чи це верхняки, чи уламки від спідняків. Є тут ще невеличкі кам'яні вироби, що наближаються формою до півкулі; очевидно, їх треба вважати за один з типів верхняків. Одна така півкуля не цілком правильної форми цієї збірки з розкопів В. В. Хвойки (інв. № 4591) має такі розміри: діаметр 7,5 снт., заввишки 4,5 снт., зроблена з червоного граніту (таб. рис. 4-а, 4-в).

ГОДІВЛЯ СВІЙСЬКИХ ТВАРИН.

Треба вважати, що велику в господарстві трипільської людности вагу мала годівля свійських тварин. Розкопи показали, що тоді були відомі і розводилися ті самісінькі свійські тварини, що й тепер, а саме: корови, свині, вівці, кози й коні. В. В. Хвойка викопав силу-силенну кісток свійських тварин. В. Доманицький викопав у точках коло с. Колодистого, як визначив зоолог Пфіценмайер, кістки таких свійських тварин: бика, свині, кози ¹⁾. Проф. Фон-Штерн знайшов в точках коло с. Петрени досить багато кісток. Фахівці визнали, що більшість з них то — кістки свійських тварин, а саме: вівці, кози, свині та вола. Овечих кісток в Петренах знайдено обмаль. З відомостей, що їх подає проф. Фон-Штерн, бачимо, що волов'ячі кістки належать представникам великої породи *Bos taurus* L. Він гадає, що цю рогату худобу можна вважати за свійську породу *Bos primigenius* і між иншим покликується на те, що в селищу аналогічної культури в Шипениці в Буковині знайдено черепа *Bos primigenius* ²⁾. З цими висновками проф. Фон-Штерна можна погодитися, маючи на увазі вказівки проф. К. Келлера. Той каже, що тур, тоб-то *Bos primigenius* це один з родоначальників європейської рогатої худоби ³⁾, і вже в добу будов на палях, тоб-то в неолітичну добу з'являється порода з показними відзнаками бика *Primigenius* ⁴⁾. На півдні Європи за Дюрстом він трапляється вже в раніших нашаруваннях ⁵⁾. Тура мають, найбільше, за європейську дику рогату худобу ⁶⁾. Він існував в Європі в зовсім незміненому вигляді в історичну добу, і тільки на початку XVII віку вимерли останні його представники ⁷⁾. На двох кубках, знайдених у могилі Мікенської культури в Вафіо є барельєф прекрасної роботи, де зображено постаті рогатої худоби. На одному кубкові змальовано полювання з сіткою на дику худобу, що в ній можна спостерегти всі від-

¹⁾ А. А. Спицынъ. „Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго Кіевской губерніи“. „Изв. Имп. Арх. Ком.“. „Вып. 12“. Стор. 100, 103, 108, 109, 112.

²⁾ Э. Р. Ф о н њ - Ш т е р н њ. „Донисторическая Греческая Культура на Югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 32, 33, 34.

³⁾ К. Келлеръ. „Естественная исторія домашнихъ животныхъ“. Перев. Э. К. Тентъ подъ редакціей Н. Кулагина. Стор. 140.

⁴⁾ Ibidem. Стор. 127.

⁵⁾ Проф. Е. А. Богдановъ. „Происхождение домашнихъ животныхъ“. Москва. 1913. Стор. 175.

⁶⁾ Ibidem. Стор. 182.

⁷⁾ Ibidem. Стор. 185.

знаки бика *Primitigenius*. На другому кубку зображено, як приручають тура і, нарешті, цілком свійську худобу з меншими рогами ¹⁾. Отже, за часів Мікенської культури приручення тура це було звичайне побутове явище.

Проф. Фон-Штерн гадає, що вівці, що їхні кістки він викопав, походять од місцевих пороблених свійськими дикими породами, покликуючися на те, що, як показала аналіза, ці кістки подібні до козячих. Далі він каже, що такий характер кісток властивий муфлонові та „гривистим вівцям“ ²⁾. „Гривистим вівцям“ хоч і властивий козячий характер кісток, але ці вівці (*Pseudoves*) не місцевого, тоб-то взагалі не європейського походження ³⁾. Кістки, такого характеру могли навіть належати так званій „торфяній вівці“ (*Ovis aries palustris Rüttimeyer*), що з'являється в Європі вже на початку доби будов на палях, як єдина порода овець ⁴⁾. Це маленька вівця ⁵⁾; своїм вузьким козеподібним черепом, ба навіть, характером рогів і іншими анатомічними особливостями вона в значній мірі подібна до африканської „гривистої вівці“ ⁶⁾. Дуже подібні до „торфяної вівці“ зображення можна бачити, як каже проф. Богданов, на деяких речах Мікенської культури ⁷⁾.

Аналіза кісток, що їх викопала В. Є. Козловська в Сушківці на Гуманщині р. 1916, показав, що це здебільшого кістки свійських тварин ⁸⁾, а саме: бика свійського *Bos taurus* ⁹⁾, свині свійської (*Sus scrofa domestica*) та кістки дрібної рогатої худоби. Найбільше викопано волячих кісток, а це свідчить, що велика рогата худоба розводилась в значній кількості. То-ж цілком зрозуміло, що вона надто багато важила в господарстві трипільської людности. Можна сказати, що цю худобу за тих часів дуже цінували, ба навіть поважали. На таку думку наводить той факт, що при розкопах точків (культури типу В) досить багато трапляється глиняних фігурок — зображень бика.

Велику економічну вагу мала й свиня Розкопуючи пам'ятники Трипільської культури, дослідники завсіди знаходять багато свинячих кісток. Це остаточно переконує в тому, що трипільська людність була осіла. Скільки відомо, мандрівні народи ніколи не розводили цієї тварини ¹⁰⁾.

¹⁾ Ibidem. Стор. 190—194.

²⁾ Э. Р. Ф о н ь - Ш т е р н ь. „Доисторическая Греческая Культура на Югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 33.

³⁾ П р о ф. Е. А. Б о г д а н о в ь. „Происхождение домашнихъ животных“. Москва. 1913. Стор. 219.

⁴⁾ Ibidem. Стор. 231.

⁵⁾ Ibidem. Стор. 231.

⁶⁾ Ibidem. Стор. 233.

⁷⁾ Ibidem. Стор. 233.

⁸⁾ Визначила наукова співробітниця Інституту Археологічної Технології в Ленінграді В. І. Г р о м о в а. С. М.

⁹⁾ В визначеннях тої частини сушківських кісток, які були надіслані для аналізу в першу чергу, зауважено, що кістки належать *Bos taurus* L. дуже великої породи. С. М.

¹⁰⁾ Э. Р. Ф о н ь - Ш т е р н ь. „Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 33.

Треба зазначити, що завсіди при дослідах цієї культури трапляються кістки дрібної рогатої худоби і частенько глиняні фігурки, що зображують барана (з культурою типу В). Знов-же часом знаходять посудини з намальованими зображеннями кози. На одному посуді, викопаному в точку поблизу с. Крутобородинці, намальовано зображення оленя, кози, цапа, а також ще якоїсь тварини подібної до вовка чи собаки ¹⁾. Проф. Фон-Штерн викопав у Петренах розмальовану миску, що на ній теж були зображення кози ²⁾.

Деякі дослідники не знаходили кінських кісток. В. Є. Козловська викопала в Сушківці р. 1916 одну кінську кістку (*Equus caballus* ?), та й та під сумнівом ³⁾.

Інші дослідники знаходили ці кістки. В. В. Хвойка, розкопуючи точки культури типу А і типу В та землянки, знаходив кінські зуби і кістки. С. С. Гамченко в точках на Поділліу знайшов кінські кістки ⁴⁾.

Проф. Фон-Штерн не знайшов у Петренах кінських кісток, але там він викопав два черепки і один посуд з зображеннями тварин, що спокійно стоять. Проф. Фон-Штерн припускає, що на одному з цих черепків зображено коня і каже: „Знахідки цілком встановили, що кінь ‚дрібної породи‘ належав в аналогічних культурних місцях до свійських тварин“ ⁵⁾.

В. В. Хвойка викопав у північній частині с. Верем'я череп та інші верблюдячі кістки ⁶⁾. Про верблюдячі кістки інші дослідники не згадують і, очевидно, трипільська людність верблюдів не розводила. Крім того, відомо, що верблюд вимагає сухого, бідного на опади підсоння ⁷⁾. Може цю, досить незрозумілу, знахідку треба пояснювати тим, що трипільська людність мала стосунки з країнами, де розводили верблюдів і використовували їх при зносінах. За таких умов, кістки окремих примірників цієї тварини могли-б траплятися серед трипільських залишків. Будь-що-будь, якимось обґрунтовано пояснити цю знахідку не можна.

При дослідах Борисівського типу культури теж викопано кістковий матеріал.

Щодо Усатівського типу, то М. Ф. Болтенко зробив цілком правдивий висновок, що в звязку з природними умовами життя в степу

¹⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ“. Окр. відбитка з „Древностей“ (Тр. Имп. Моск. Арх. Общ.). Т. 21, в. 2, стор. 17.

²⁾ Э. Р. Ф о н њ - Ш т е р н њ. „Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 33.

³⁾ Невеличку частину кісток з сушківських розкопів ще не визначено аналізою. С. М.

⁴⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1909 и 1910 годы“, стор. 178.

⁵⁾ Э. Р. Ф о н њ - Ш т е р н њ. „Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 29.

⁶⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 786.

⁷⁾ К. Келлеръ. „Естественная исторія домашнихъ животныхъ“. Перев. Э. К. Тентъ подъ редакціей Н. Кулагина. Стор. 211.

виробилися певні форми побуту і скотарства, а найбільше розведення овець чимало важило в житті тодішньої людности. Далі він подає такі висновки В. І. Крокоса про кістки, викопані поблизу Усатова: „Найбільше залишків належить *Ovis aries* (вівця), що виявляють цілковиту тотожність з відповідними частинами кістяка свійської вівці. Залишки належать переважно молодим тваринам“. М. Ф. Болтенко припускає, що у передісторичних попередників сучасних усатівців та куяльничан могли бути череди рогатої худоби і табуни коней, вважаючи на те, що розкопи дають чимало кісток цих тварин¹⁾.

На цих коротеньких відомостях про свійських тварин поки й доведеться обмежитись. Глибше це питання можна буде освітлити допіру тоді, коли ввесь кістковий матеріал, що його викопано підчас дослідів, визначить аналіза. На жаль, досі ми маємо дуже мало таких визначень.

МИСЛИВСТВО.

Дослідники підчас розкопів знаходять кістки, роги та зуби диких тварин, а також знаряддя для мисливства. Очевидячки, цей промисел був поширений і багато важив у житті трипільської людности. В. В. Хвойка при дослідах знайшов чимало оленячих та лосячих кісток і рогів, а також знаряддя з цих рогів. Він-таки знаходив кістки, ікли дикого кабана, а також роги скельниці (серни). В землянці поблизу с. Кононча на Черкащині він знайшов ще й ведмежого зуба²⁾.

Проф. Фон-Штерн викопав у Петренах багато кісток шляхетного оленя (*Cervus elaphus* L.), що належать молодим індивідам³⁾. В. Є. Козловська викопала в Сушківці р. 1916 кістки шляхетного оленя (*Cervus elaphus*) і лося (*Alces machlis*) та знаряддя, мабуть, з рога оленя чи лося. С. С. Гамченко знайшов кістки таких диких тварин: оленя, сарни, скельниці (серни), кабана, бобра, зайця, а також кістки гуски⁴⁾. М. К. Якимович викопав у с. Стара Буда вироби з оленячих рогів та посудину, що в ній було намисто з недорозвинених оленячих зубів, на яких були сліди від вогню⁵⁾.

Треба вважати, що з великих диких тварин трипільські мисливці дуже багато вбивали оленів та лосів. Очевидячки, що недалеко трипільських селищ були за тих часів великі ліси, бо шляхетний олень та лось — то лісові тварини.

¹⁾ М. Ф. Болтенко. „Раскопки Усатовско-Большекуяльничкого поля культурных остатков“. Окрем. відб. з „Вісника Одеської Комісії Кравзнавства“ № 2—3 1925 р. при Укр. Акад. Наук. Стор. 9.

²⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки 1901 г. въ области Трипольской культуры“. З „Записок Русск. Отд. Имп. Русск. Арх. Об-ва“. Т. V, в. 2, стор. 22.

³⁾ Э. Р. Фонъ-Штернъ. „Донсторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 34.

⁴⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1909 и 1910 годы“, стор. 178.

⁵⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1906 годъ“. Стор. 103. „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1907 годъ“. Стор. 100.

З Борисівським типом культури теж знайдено роги диких тварин. Що-до культури Усатівського типу, то М. Ф. Болтенко каже, що В. І. Крокос визначив серед кісток і незначні залишки кінцівок представників родини Bovidae, що їх визначити точніше не можна, та в сьогочасній фавні вони вже не існують. В. І. Крокос гадає, що колишні усатівські мисливці забивали цих тварин, а крім них ще й лисів, маючи на увазі те, що знайдено дві долішні щелепи лиса ¹⁾.

Для мисливства вживано таке знаряддя: спис, лук, а може, навіть, і пращу.

В. В. Хвойка знайшов у точках північної частини села Верем'я наконечника на стрілку, чи списик, гарно вироблений з опаленої кістки ²⁾. Він-таки викопав у землянках садиби Святославського кремінні наконечники на стріли дуже гарної роботи ³⁾. В садибі Святославського знайдено також прекрасної роботи кремінного наконечника на спис ⁴⁾. Проф. Фон-Штерн викопав у Петренах наконечники на стріли, зроблені з обсидіана ⁵⁾. В. Доманицький викопав частину невеликої кремінної стрілки з слідами повторної оббивки; ця стрілка була на вогні ⁶⁾, М. К. Якимович викопав у с. Стара Буда кремінну стрілку ⁷⁾. С. С. Гамченко знайшов у точках кістяні стріли ⁸⁾. Проф. М. О. Макаренко викопав поблизу с. Халепи р. 1925-го кремінного наконечника на стрілку дуже гарної, мало не ювелірної роботи. Отже, ми бачимо, що наконечники на стріли для лука вироблювано з кременю, обсидіана та кістки. Дослідники знаходять невеликі кам'яні кулі, що їх уважають за пращеві камені, хоч це й не доведено.

В збірці Історичного Музею ім. Т. Шевченка переходять такі камені. Найбільший примірник (інв. № 4584) в діаметрі 6 сант., зроблений з пісковика, його викопав В. В. Хвойка в околицях Трипілля (Таб. рис. 5). Найменший примірник (інв. № 4593) в діаметрі 4,6 сант., звідтіля-ж, зроблено його з граніта (Таб. рис. 6). Ці камені не цілком кулясті, і формою більшою чи меншою мірою наближаються до куба. Якщо ці камені від праща, то їх могли вживати для мисливства і пускати з праща в великого звіря. С. С. Гамченко викопав „боласи“, щоб полювати на

¹⁾ М. Ф. Болтенко. „Раскопки Усатовско-Большекуляницкого поля культурных остатков“. Окр. відб. з „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства“. № 2—3, 1925 р., при Укр. Акад. Наук. Стор. 9—12.

²⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 786.

³⁾ Ibidem. Стор. 765, 766, 767.

⁴⁾ Ibidem. Стор. 766.

⁵⁾ Э. Р. Фонъ-Штернъ. „Донсторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 20.

⁶⁾ А. А. Спицынъ. „Раскопки глиняныхъ площадокъ близъ с. Колодистаго, Кіевской губерніи“. „Изв. Имп. Арх. Ком.“. Вып. 12-й. Стор. 100.

⁷⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1906 годъ“. Стор. 108.

⁸⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи за 1909 и 1910 годы“. Стор. 178.

птахів¹⁾. Можливо, що трипільські мисливці користувались на полюванні собакою. Ми маємо дані, які промовляють за те, що трипільська людина знала собаку. Як вже згадувано, на одному посуді, викопаному в с. Крутобородинці були зображення різних тварин, і одна з них подібна до собаки, чи вовка²⁾. В. Доманицький викопав кістки собаки (горішня щелепа). Зоолог Пфіценмайер (він робив ці визначення) гадає, що цей собака належав до породи „лаек“, дуже поширеної, як він каже, за давніх часів по Європі³⁾. С. С. Гамченко викопав собачі кістки⁴⁾. Проф. Фон-Штерн викопав у Петренах посудину, що на ній зображено собаку і зафіксовано моменти, коли він біжить та скаче. Проф. Фон-Штерн гадає, що це „торфяний собака“ (*Canis palustris*)⁵⁾, який найраніше зустрічається в Європі в хатньому господарстві людини. Зовнішнім виглядом своїм *Canis palustris* нагадував шпіца, і проф. Богданов каже, що правильніш було-б його назвати „торфяним шпіцем“⁶⁾. Щодо Усатова, то там поки-що знайдено тільки один зовсім незначний слід од собаки (метаподіт)⁷⁾.

РИБАЛЬСТВО.

Серед залишків Трипільської культури бачимо багато риб'ячої луски та кісток. Вже сами географічні та топографічні умови сприяли розвиткові рибальства. Оселі трипільської людности розташовано поблизу річок, а в річках за тих часів водилося багато риби. Риб'ячі кістки та луску з розкопів проф. М. О. Макаренка коло с. Халепи я передав для аналізу проф. Д. О. Белінгові, і він був ласкавий, визначив, при загальному огляді, що кістки належать родам та видам риб, котрі й тепер живуть в наших річках. Виявилось, що серед кісток найручніші для визначення були так звані, *dentes pharyngeales*. Крім них є кістки щелепів, зяберної покришки, хреби (амфіцольного типу), то-що. Поки-що визначено кістки *Esox lucius* L. (щука), а також кістки риб рода *Rutilus* (плітка).

Трапляється також знаряддя, що свідчить про цей промисел. В. В. Хвойка викопав у землянках, поблизу м. Ржищева коло сс. Щучинка та Балики, двоє рибальських гачків, зроблених з кістки⁸⁾. Один

¹⁾ Ibidem. Стор. 178.

²⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ“. Окр. відбит. з „Древностей“ (Гр. Имп. Моск. Арх. Общ.). Т. 21, в. 2, стор. 17.

³⁾ А. А. Спицынъ. „Раскопки глиняныхъ площадокъ близь с. Колодистаго Кіевской губерніи“. „Изв. Имп. Арх. Ком.“. Вып. 12-й. Стор. 103.

⁴⁾ „Отчетъ Императорской Археологической Комиссии за 1909 и 1910 годы“ Стор. 178.

⁵⁾ Э. Р. Фонтъ-Штернъ. „Доисторическая Греческая Культура на югѣ Россіи“. „Тр. XIII Арх. Съѣзда“. Т. I; стор. 30.

⁶⁾ Проф. Е. А. Богдановъ. „Происхождение домашнихъ животныхъ“. Москва, 1913, стор. 97.

⁷⁾ М. Ф. Болтенко. „Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурныхъ остатковъ“. Окр. відб. з „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства“. № 2—3, 1925 р., при Укр. Акад. Наук. Стор. 9.

⁸⁾ В. В. Хвойка. „Раскопки 1901 г. въ области Трипольской культуры“. Окр. відб. з „Записокъ Русск. Отд. Имп. Русск. Арх. Об-ва“. Т. V, в. 2, стор. 19.

з них переховується в Історичному Музею ім. Т. Шевченка (таб. рис. 7). Заввишки цей гачок 5,4 сант.; горішня частина його потовщується і має ніби голівку; заввишки голівка 0,7 сант., завширшки — 0,8 сант., завгрубшки — 0,6 сант.; стовпчик гачка нижче від голівки округлий, в діаметрі 0,5 сант.; до голівки, очевидно, прив'язувано шворочку. В долішній частині стовпчик вигинається і поширюючися переходить в коліно, а за коліном знов потоншується і кінчається вістрям. Стовпчик колінної частини в сторчовому напрямкові має діаметр 0,9 сант., в поземному 0,7 сант., віддалення рівня кінчика гачка від рівня найнижчого пункту зовнішньої сторони коліна — 2,2 сант., віддалення кінчика гачка від стовпчика — 2,3 сант., гачок переламаний на дві частини на віддаленні 2,5 сант. від найвищого пункту голівки. Проф. М. О. Макаренко і собі викопав коло с. Халепа р. 1925 частину кістяного рибальського гачка. Дослідники знаходили в точках Трипільської культури типу В багато глиняних „грузил“. В. В. Хвойка, згадуючи в своїх працях про „грузила“, що він їх викопав, зазначає, що вони від ткацького варстата ¹⁾. Я переглянув уважно „грузила“, котрі переховуються в Історичному Музею ім. Т. Шевченка і побачив, що це речі різного призначення, а частина з них, неначе-б-то від рибальської сітки, деякі, очевидно, від варстата, а є й невідомо для чого призначені. Маючи на меті порівняти сучасні рибальські грузила та інші глиняні речі з Трипільськими, я удався до Музею Народознавства при академ. Кабінеті Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. А. І. Онищук та Л. С. Шульгина були ласкаві і дали цінні відомості щодо сучасних аналогічних виробів. Після різних міркувань „грузила“, що переховуються в Історичному Музеї ім. Т. Шевченка, можна поділити на три громади: 1) важки від ткацького варстата; 2) грузила від рибальської сітки; 3) „грузила“, що нагадують підставки (?) для якихось речей. До першої громади я застосовую вироби конічної форми, що їх викопав В. В. Хвойка. Важок під № 4618 (інв. книга Арх. від.) має виразні ознаки, і вони дозволяють визначити, що він від варстата (таб. рис. 8). Цей важок конічної форми з закругленим верхом, він трохи гранчастий і нагадує зрізану чотирихилу піраміду. Коло основи в декількох місцях відбито чималенькі шматки, але й в інших місцях поверхні є ушкодження. Очевидячки, він довгий час був в ужитку. В горішній частині є дірка наскрізь, випалений він нерівномірно. Заввишки цей важок 9,5 сант., діаметр основи 6,7 сант., діаметр горішньої частини 3,8 сант., дірка на віддаленні 4,5 сант. від основи; діаметр дірки 1 сант., стінки дірки та краї її з обох боків витерті, очевидно, шворкою. Від дірки по поверхні важка в декількох певних напрямках ідуть глибокі сліди від шворки. Важок (інв. № 4600) з розкопів Хвойки теж треба віднести до першої громади. Він конічної форми з верхом трішечки закругленим. В горішній частині має дві дірки наскрізь, зроблені навхрест одна над одною (таб. рис. 9а, 9в);

¹⁾ В. В. Хвойка. „Каменный бѣкъ средняго Приднѣпровья“. „Тр. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 774, 775.

стінки дірок та краї їхні витерті. Випалений він нерівномірно, горішня частина краще, долішня гірше; коло основи з одного боку глина ледві випалена. Заввишки цей важок 10,5 снт.; діаметр при основі 5,5 снт., долішня дірка на віддаленні 5 снт. від основи, горішня на віддаленні 7,3 снт. від основи; діаметр долішньої дірки 1 снт., діаметр горішньої дірки 1,2 снт. Дальших двоє конічної форми важка (1 громада) зроблено з тонкої, добре відмуленої глини жовтаво-сірого кольору. Важки ці справляють враження неначе-б вони зовсім погано випалені. Один з них (інв. № 4626) заввишки 7,4 снт., діаметр основи 5,7 снт. Дірочка на віддаленні 4,1 снт. від основи, діаметр дірочки 0,5 снт., краї дірочки трохи витерті (таб. рис. 10). Другий (інв. № 4627) заввишки 7 снт., діаметр основи 6 снт., дірочка на віддаленні 4,6 снт. від основи, діаметр дірочки 0,5 снт., краї дірки трохи витерті, один бік важка та горішня частина його міцно подряпані. Є ще один важок грушуватої форми, знайдений в с. Яблонівка кол. Канівського повіту (інв. № 16359), що його теж треба застосувати до 1-ої громади (таб. рис. 11). Заввишки він 6,7 снт., діаметр долішньої найширшої частини 5,2 снт., діаметр горішньої частини 3,7 снт., віддалення дірки від основи 3,5 снт., діаметр дірки 0,7 снт., краї дірки витерті, випалений поганенько. Цілком припустима річ, що трипільська людність уживала й іншої форми важка для ткацтва, але серед „грузил“ збірки Історичного Музею ім. Т. Шевченка таких, здається, немає¹⁾.

Друга громада — грузила від рибальської сітки. До цієї громади я застосовую, як типові, 10 примірників грузил з розкопів М. К. Якимовича в с. Стара Буда, що вони зберегаються в цьому-ж-таки Музеї (всі під № 11437). Формою своєю вони наближаються до кулі, але трохи стиснуті по краях дірки і поверхню мають не цілком рівну. Стінки та краї дірок витерті, очевидячки, шворкою; випалені досить добре, кольору вони жовтогарячого, завбільшки неоднакові, є більші та менші примірники. Найбільший примірник у діаметрі 5,6 снт.; заввишки 4,1 снт.; обрис дірки не цілком округлий в діаметрі коло 1,2 снт. (таб. рис. 12); найменший примірник у діаметрі 4,5 снт.; заввишки він 3,2 снт.; діаметр дірки 0,9 снт. (таб. рис. 13). Випалені ці два грузила, як і інші другої громади, непогано та рівномірно. Через зовнішній вигляд, випал, характер дірок ці вироби найскорше треба вважати за грузила від рибальської сітки.

О. А. Спицин у звідомленні про розкопи точків поблизу с. Колодистого на Київщині згадує про те, що місцеві селяни розказували, як вони знайшли на своїх садибах різні речі Трипільської культури, а також 84 примірники грузил, що лежали рядком неначе на неводі²⁾. На жаль,

¹⁾ Dr. Phil. Hugo Ephraim. Über die Entwicklung der Webetechnik und ihre Verbreitung ausserhalb Europas. Eine ethnographische Studie. Mitteilungen aus dem Städtischen Museum für Völkerkunde zu Leipzig. Band I. Heft I. Leipzig 1905. Стор. 11, 16, 19, 26.

²⁾ А. А. Спицынъ. „Раскопки глиняныхъ плошадокъ близъ села Колодистого Киевской губернии“. „Изв. Имп. Арх. Ком.“. Вип. 12-й. Стор. 93.

не зазначено, якої форми були ті грузила, але ми знаємо з того-ж-таки звідомлення, що підчас розкопів біля с. Колодистого траплялися грузила кулястої форми. У збірці музею Народнознавства при академічному Кабінеті Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка у Києві є сьогочасні глиняні грузила, що їх чіпляли до сітки українські рибалки. Деякі з цих грузил виглядають наче циліндр, а деякі нагадують барилочку. Таку форму грузил, очевидно, дається пояснити тим, що їх скопійовано з металевих речей цього-ж призначення. Розмірами сьогочасні глиняні грузила, звичайно, більші від металевих. Приклад що-до сьогочасних грузил доводить, що глина цілком придатний матеріал виробляти рибальські грузила. Трипільська людність стояла на такому високому культурному рівні, що, треба гадати, вміла робити рибальську сітку та користуватися з неї, чіпляючи для ваги глиняні грузила.

До третьої громади я застосовую плескуваті, круглі „грузила“, чималенькі завбільшки, що вони ніби пристосовані на те, щоб їх ставити на плоскій поверхні. Один бік у них, що його, мабуть, чи не треба вважати за долішній, більш плескуватий від другого — горішнього. В середині вони мають дірку, що її, очевидно, роблено пальцем. Мало не завсіди вихід дірки долішньої сторони менший ніж вихід горішньої. Слідів одужитку на стінках дірок цих „грузил“ немає жадних. Ці дірки далеко ширші від дірок, що їх бачимо у виробках першої та другої громади. „Грузила“ третьої громади мають такий зовнішній вигляд наче-б вони випалені аби-як. Найтипівіший примірник „грузил“ третьої громади (інв. № 4612) має в діаметрі 8 сант., заввишки 4,5 сант.; обрис горішньої дірки не цілком округлий; діаметр 1,7 та 2,3 сант.; діаметр долішньої дірки 1,5 та 1,9 сант. Долішня сторона плоска, горішня опукла, ця річ формою трішки подібна до низенького зрізаного конуса (таб. рис. 14-а, 14 в.); вона жовто-сірого кольору і погано випалена. Інші примірники не мають такої виразної опуклости на горішньому боці, але вони того самого типу. В діаметрі деякі трохи більші, а є й менші. Дірки не у всіх однакові; є трішки ширші та вужчі. Найбільший примірник цих речей (інв. № 4615) в діаметрі 9,2 сант., заввишки 3 сант., діаметр горішньої дірки 2,3 та 1,8 сант.; діаметр долішньої дірки 2 та 1,8 сант.; випалено кепсько; колір глини жовто-сірий; розбите на дві частині, з них одна більша (таб... рис. 15-а, 15-в). Найменший примірник (інв. № 4623) в діаметрі 6,1 сант., заввишки 2,2 сант.; діаметр горішньої дірки 1,3 сант., діаметр долішньої 1,5 та 0,9 сант.; випал досить кепський, колір жовто-сірий з рожевим відтінком (таб. рис. 16).

В музеї при академічному Кабінеті ім. Хв. Вовка у Києві переховуються, так звані, „бабки“, що їх привезено з с. Бубнівки на Поділлі. Це невипалені вироби з глини, що формою своєю нагадують „грузила“ третьої громади, але „бабки“ трохи більші, мають не одну, а дві дірки збоку, ці дірки зроблено пальцем. „Бабки“ вимашено білою глиною. Їх ставлено на опічку коло коміна, а в дірки встромлювано трісочку, щоб освітлювати хату. Можливо, що трипільські

„грузила“ третьої громади це теж якісь підставки, але навряд чи для тріски; адже-ж тріску для освітлення встромляти сторч не зручно. Коли це підставки, то для інших речей. На стінках дірок немає слідів ужитку, і в таку підставку могли встромляти річ такого призначення, що вона довгий час стояла нерухома. Можна звичайно припустити, що з цих речей ще не користувалися, але зовнішній їхній вигляд, про це, здається, не говорить. В збірці Історичного Музею ім. Т. Шевченка є фрагменти таких речей, що побиті в ті давні часи, тільки-ж у них стінки дірок не витерті. Треба-було-б висловити деякі гадки що-до речей, яких могли вставляти в такі підставки, але ґрунтовніше вивчення цього питання дозволить зробити в майбутньому певніші висновки.

В розділі про рибальство я зробив спробу освітлити питання що-до „грузил“ тільки тому, що серед них є рибальські грузила.

Отже можна гадати, що трипільська людність знала рибальську сітку. З волокон якої рослини її робили, того сказати не можна.

Треба гадати, що трипільські рибалки користувалися човном. Підчас дослідів у с. Кернички кол. Балтського повіту знайдено сидячу фігурку людини з відбитою головою; міститься вона в маленькій посудині овальної форми, що вона подібна до корита. В каталозі, де описано цю річ, заважено, що це мабуть зображено човника ¹⁾. Ця посудина на човен не скидається, а крім того пропорційно до фігурки занадто мала, щоб можна було мати її за човна. Коли трипільська людність уміла робити з дерева різні речі, то можна легко припустити, що з дерева виробляла вона також і човни. Культурний рівень тої людности промовляє за те, що вона повинна була знати човен.

ЗБИРАННЯ ПОЖИВНИХ М'ЯКУНІВ.

Дослідники знаходять з залишками Трипільської культури багато черепашок від м'якунів. Очевидячки, трипільська людність споживала силу м'якунів, збираючи для цього певні їх види. Солодководні черепашки належать *Unio pictorum* та *Anodonta cygnaea* ²⁾. Трапляються також черепашки наземних м'якунів. Проф. Д. О. Белінг визначив черепашки з Сушківських розкопів В. Є. Козловської р. 1916 і зауважив, що серед них є декілька примірників наземних, котрі належать *Helix pomatia* L. *Tachéa* sp.

В Усатові М. Ф. Болтенко знайшов велику силу черепашок *Mytilus galloprovincialis*, менше, але все-ж чимало *Cardium*; рідше траплялися *Venus* і *Nassa* та поодинокі *Unio* ³⁾.

¹⁾ „Каталогъ Выставки XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ“. Стор. 144.

²⁾ В. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья“. „Т. XI Археолог. Съѣзда“. Т. I; стор. 764.

³⁾ М. Ф. Болтенко. „Раскопки Усатовско-Большекуяльническаго поля культурныхъ остатков“. Окр. відб. з „Вісника Одеської Комісії Краєзнавства“. № 2—3, 1925 р., при Українській Академії Наук. Стор. 12.

З побутом тісно звязано різні гатунки виробництва, як от керамічне, ткацьке, виріб знаряддя та інших речей, тільки-ж через деякі причини торкнутися цих питань мені тут не довелося. Сподіваюся, що згодом матиму можливість глибше освітлити побутові явища і передусім порушити питання що-до трипільської кераміки, адже вона так яскраво характеризує цю культуру і свідчить про художні здібності та високий культурний рівень у трипільської людности.

НАРИС РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ.

II. БІЛЬЧЕ ЗОЛОТЕ ¹⁾.

Після Петрен на Басарабії, неолітичне селище при с. Більчі Золотому, в Галичині, мало, як здається, найбільше значіння в загальному розвою нашої мальованої кераміки. На жаль, і копано в ньому не систематично та й публікації про нього переведено занадто скупо, щоб можна було уявити собі розвиток цієї кераміки, хоч так, як це дозволяють зробити і розкопи і публікація проф. Фон-Штерна про Петрени. Проте, все-ж дещо можна простежити і тут, коли підійти до цієї справи з досвідом взятим з Петренського селища.

За вихідний етап у розвою Більчанської мальованої кераміки треба, як і для Петренської та мабуть і багатьох інших селищ, визнати спільну для цих селищ форму посуду; а саме моздіруватий (мошдіруватий?) горщик з мало не циліндричною шиєю хіба трошки ширшою в напрямкові до вінців (рис. 1).

Плечі такого горщика оздоблено орнаментом, що так само тут, як і в Петренах, треба звязувати з орнаментом якихось старших осель, як от Кукутені I ²⁾.

Полягає цей орнамент у тому, що на чорному паскові, що оббігає навколо цілої посудини, по плечах, по-над її вичеревком, виступають гадючкуваті фігурки — „верчики“, що захоплюють одна одну своїми загнутими кінцями. Рис. 2 показує уламок такого самого горщика, як той, що на рис. 1, але, все-ж, орнамент на рисункові 1 треба вважати за давніший, ніж орнамент рис. 2, бо він не звязаний так безпосередньо з усім дальшим розвитком Більчанського орнаменту, як форма, подана на рис. 2.

Між собою ці орнаментальні форми безперечно перебувають у безпосередньому звязкові та й застосовано їх обох на однакових формою

¹⁾ За основу для цієї студії послужили праці Г. Осовського публіковані в *Wiadomościach do Antrop. Krajowej. Kraków*, tt. XV, XVI та XVIII. Першу-ж частину цієї розвідки, нарис, присвячений кераміці селища в с. Петренах на Басарабії, видрукувано в журналі „*Obzor praehistoricky*“, sešit I, ročník, V, 1926 року у Празі Чеській.

²⁾ H. Schmidt. *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909/10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien)* Z. f. Ethn. 1911.

горщиках. Одміна поміж ними тільки в тому, що на орнаменті посудини рис. 2 „верчки“ мають не круглі кінці, як то було на рис. 1, а загострені і тому й чорна пляма тла, що між ними проглядає, на рис. 2 вже кругла цілком, а не довгаста чи еліпсувата, як то було на рис. 1.

Коли ми звернемося до інших керамічних зразків нашого селища, то побачимо, що найближчу форму орнаменту, а то й просто ідентичну, з поданого на рис. 2, ми знайдемо на посудині формою своєю значно вже відмінній від попередніх. Відрізняється вона (рис. 3) від попередніх тим, що шия її значно звузилася і різко відокремилася від цілої посудини, ліквувато виступаючи по-над горлом ¹⁾.

Такий самий процес у розвиткові форм посуду спостерегаємо ми і в Петренській кераміці. Отже маємо ми справу вже не з моздіруватим (мушір, моздір, мождір) горщиком, а з баняним (бокатым) глеком (?) з короткою шиєю на похилих плечах. Коли на посуді рис. 2 та рис. 3 орнамент був ідентичний, дарма що форми посуду були і різні, то, перейшовши до ближчого етапу в розвитку нашої кераміки, поданого на рис. 4, ми побачимо цілком протилежну картину. Мало не ідентичний своєю формою з попереднім глеком, цей наш новий глек, відмінний від попереднього хіба тим, що шия у нього ще коротша стала, має на собі вельми відмінний орнамент. Тут тіло наших верчиків так поширало чи потовщало, а кінчики їхні так потоншали і позакручувались один за один, що вже ледві-ледві можна розібрати, що цей орнамент повстав з того, що поданий був на рис. 1. Треба гадати, що майстер-ганчар, що робив цього глека, й згадки не мав про ті верчки, якими оздоблено було нашу першу посудину. Справді! Ми тут бачимо, що чорні лічки (колишне тло чорного паска, на якому були уложені яснобарвні верчки), що йдуть згори та знизу орнаментального паска назустріч одна одній своїми закрученими кінцями, наче втрачають, разом з чорними кружечками, в місці їх сполучення, своє колишне другорядне значіння тла, а набирають цілком самостійного першорядного значіння. Кожна пара лічок, з чорним кружечком у місці їхнього сполучення відходить на дальший простір одна від одної; тим-то й втрачають своє значіння наші колишні яснобарвні гадючкваті фігурки, наші „верчки“, так ще добре видні на рис. 1—3.

Те з'явище, що жовті фігурки розпливаються і їхнє тіло перетворюється в жовте тло, на якому яскраво виступають нові орнаментальні елементи — чорні лічки з чорним кружечком в місці їхнього з'єднання — рештки колишнього чорного тла — це з'явище нам відомо й з Петренської кераміки; і там жовтофігурний орнамент перетворюється, в процесі розвою, в орнамент чорнофігурний.

Найкращий довід на те, що справді сталася така зміна в поглядах на те, що є тло, а що є сама прикраса, показує орнамент посудини

¹⁾ „Горлом“ я називаю отвір у „плечах“ посудини, на який насаджується „шия“. Наша мальована кераміка знає форми, що мають „горло“, а „шиї“ не мають. Це так звані грушуваті вази чи по-нашому-б „баняки“.

з селища неолітичного в Костовцях (рис. 5), яка переходить в Асмонське в Британії¹).

Тут ми маємо цю новоповсталу форму остільки поважною, що її застосовують, як щось цілком самостійне, самоцільне і ці дві лічки з чорним кружечком у місці їх з'єднання вставлено в спеціальні рамці в оздобному паскові, що йде навколо посудини. З Більча Золотого розкопи нам не дали керамічного зразка цієї стадії розвитку, але, що вона там була, видно з дальших форм і посуду і орнаменту, відомих нам з цього селища. Таку дальшу форму в розвитку Більчанської кераміки показує посудина, подана на рис. 6. Ми зразу бачимо, що нехай розвій орнаменту в Більчі-Золотому і йде своїм власним шляхом, але форми посуду розвиваються цілком, як і в Петренах. І тут, і там, за формами посуду, показаними на рис. 4—5, ідуть форми типу, поданого на рис. 6.

Це є, знайома вже нам з Петрен, банята посудина, що на її вузьке горло насаджено низьку шию. Сама шия має тенденцію, з дальшим розвитком цих форм посуду, вгрузати в плечі посудини, утворюючи тим навколо себе неглибокий рівчак, що в нього увіходять своїми вінцями спеціальні мискуваті покривки²).

Ця наша посудина № 6 прикрашена все-ж значно відмінно від попередньої. Передусім ми бачимо, наскільки дозволяє це той образок, котрий ми маємо в своєму розпорядженні (розверненого орнаменту з Більча Золотого, на жаль, ніде ще не видано), що, як і в попередньому зразкові, наш суцільний орнаментальний пасок розпавсь на окремі, самостійні клаптики. В цих окремих клаптиках головну роль відіграє намальоване чорною барвою на жовтому тлі, знайоме вже нам сполучення двох лічок з кружечком між ними. В попередньому випадкові, рис. 5, ми бачимо цю форму відокремлену на тлі цілком відмінного, перехресними лініями закресленого, паска. В даному-ж зразкові цю саму орнаментальну форму повторено кілька разів (4?) навколо посудини на її плечах; один від одного малюнок відокремлено пасмами прямокутних ліній. Але в додаток зайшли ще й інші зміни. Чотирикутне ясне поле, що на ньому вміщено нашу пару лічок з кружечком посередині, заповнено по кутках чорною барвою так, що, в загальних схематичних рисах, цей орнаментальний елемент має мабуть так виглядати, як то показує реконструований образок рис. 7. В добі цих стадій розвитку свого орнаменту Більче Золоте мабуть являло собою дуже видатний культурний осередок і впливи його випромінювались у всі боки і добре можуть бути спостережені на кераміці і близьких і далеких селищ. Спостережали ми їх оце в Костовцях — рис. 5, знайдемо їх в Кошилівцях³), знай-

¹) Gordon Childe I. H. S. XLII (1922).

²) V. Gordon Childe: Chipenitz: a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina. Journal of the Royal Anthropological Institute vol. LIII, 1923 Plate XV fig. 1 та fig. 3.

³) Hadaczek. La colonie industrielle de Koszylowce: T. XV, 130 та T. XVI, 138.

демо й в Буковинських Шипенцях ¹⁾. Але від цієї доби Більче Золоте починає й само підлягати якимось чужим впливам.

Інакше, як цими чужими впливами, не можна, здається, з'ясувати, чом у кераміці Більча Золотого з'явилися такі орнаментальні форми, як ті, що ми їх бачимо на рисункові 8. На рисункові 8 бачимо ми баняту посудину, формою дуже подібну до попередньої, але в її орнаменті вбачаються такі відміни, що вже не легко навіть вказати у ньому спільні елементи з попереднім.

Ліечки, що спускалися згори орнаментованого паска, зникли зовсім. На горішній частині цього паска zostалися тільки чорні кружечки, що від них додолу відходять не ліечки вже, а тоненькі лінії, що з'єднують їх з похилими пасмами ліній. Ці пасма ліній незрозумілою нам кривулькою та закрутами розляглися по орнаментованій поверхні посудини, а до них на сполучення ідуть здолу, від краю паска, знайомі вже нам з попередніх орнаментальних форм, ліечки. Пояснення незрозумілих з'явищ у цьому орнаментові знайдемо ми, коли розглянемо ще одну посудину з Більча Золотого (рис. 9), що, не так загальною своєю формою, як співвідношенням окремих своїх частин, досить-таки відрізняється від форм попереду розглянутих. Ми тут маємо справу з посудиною значно присадкуватішою ніж попередня, завдяки слабше розвиненій долішній частині. Шия в цієї посудини не така стіжкувата, як у попередньої і сидить вона на значно більшому горлі, ніж то було в попередньому випадкові.

Загалом кажучи, цю посудину (рис. 9) треба вважати за щось чуже на тлі місцевої кераміки; як мені здається, треба тут визнати не то, що сторонні впливи, а просто факт імпорту з якогось іншого своєю культурою керамічного осередка. Дуже подібні форми посуду маємо ми і в близьких Васильківцях ²⁾ та й в далекій Київщині ³⁾. (Треба тут зауважити, що вказані, аналогічні нашій посудині, форми з Васильківців та Київщини сами між собою просто ідентичні).

Що-ж до орнаменту нашої посудини рис. 9, то він цілком чужий всьому, що ми досі були бачили в Більчі Золотому і тільки як-раз орнамент попередньої посудини має з ним дещо спільне. Тут, на орнаменті посудини рис. 9, маємо ми пасок, що на ньому, на чорному загальному тлі, виступають похилі пасма ясних стьожечок; між піднятим кінцем одного пасма та опущеним кінцем другого лежить коло, середину його заповнено закрученими кілька разів один за одного кінчиками двох стьожечок: одної горішньої з лівого пасма, а другої — другої від споду з пасма правого. На жаль, жадне з досліджених досі селищ з нашою мальованою керамікою, не дає повних аналогій такому орнаментові. Значно простішу орнаментальну форму і то досить далеку маємо ми в Кукутенях (В) ⁴⁾,

¹⁾ Gordon Childe. Op. cit, fig. 10, fig. 8, fig. 7.

²⁾ Zb. Wiadomości do Antr. Kr. T. XIV, табл. II, fig. 3 та 12.

³⁾ В. В. Хвойка. Труды XI Арх. С., табл. XXVIII, 7.

⁴⁾ H. Schmidt. Prähistorisches aus Ostasien. Ein Beitrag zur vorzeitlichen Kunst Europa-Asiens abb. 5/III. Zeit. f. Ethnologie. 1924, Heft 5/6.

дуже близьку форму, здається, передають незначні загалом фрагменти з Васильківців¹⁾, але, коли ми поглянемо на орнаmentaцію цілої посудини рис. 9, то примушені будемо звернути свій погляд на селища в Городниці. Тут ми знайдемо не тільки аналогію, хоч, правда, й досить далеку, цьому нашому, складному такому, орнаментальному елементові²⁾, але знайдемо, крім того, й такі деталі, які з очевидністю зраджують походження нашої посудини рис. 9. Передусім кидається в очі, як розглядати орнамент посудини рис. 9, що темна барва переважає над ясною, а це, як ми бачили, зовсім не характерне для Більчанського орнаменту. Друге — те, що ця посудина має оздоблену шию, чого не спостережувано ні на одній з молодших посудин у Більчі Золотому. Орнамент на шії ми бачили тут тільки на старших формах, як то рис. 1 та 2. Отже ці факти показують, що посудина рис. 9 не вкладається в розвойову лінію Більчанської кераміки.

Ці риси, а саме замилювання в темних барвах та оздоблювання шії посудини дуже характерні для селища в Городниці. Коли-ж ми звернемо увагу на оздобу шії таких форм посуду, як 7 та 9, поданих у *Zbiorze Wiadomości do Antrop. Kraj. Tom VIII, tabl. I*, надто-ж першої — у нас рис. 10, то примушені будемо застосувати посудину рис. 9 до цієї дуже мало дослідженої ще, але надзвичайно цікавої культури, що її репрезентують селища в Городниці, Васильківцях, Вигнанці (?), а почасти й деякі інші. Полишаючи осторонь, тимчасом, питання про цю своєрідну локальну культуру в нашій мальованій кераміці, що й формами своєї кераміки так і орнаментом, творить щось дуже відокремлене і особливе, вернімося на хвилинку до порівняння наших Більчанських форм, поданих на рис. 8 та 9. Здається, не може бути сумніву, що похиле пасмо ліній, що йде по посудині рис. 8 зліва направо і посередині орнаментованої поверхні упирається в своєрідно загнуте догори своїм лівим кінцем друге пасмо — відповідає аналогічному пасмові на посудині рис. 9. Загнутий догори кінець правого пасма на рис. 8, це очевидно не що інше, як наподоблювання нашого кола на рис. 9 з спіральними лініями всередині, що за нього була вже мова вище. Правда, це наподоблювання проведено дуже недоладно і замість надзвичайно дбайливо проведеного орнаменту на рис. 9, тут ми маємо якусь беззмістовну пляму, але, будь-що-будь, здається, не можна сумніватися, що орнамент посудини рис. 8 мав у певній частині за свого прототипа орнамент посудини рис. 9. Вона-ж, як ми то, здається, довели, була імпортована найшвидше з селища в Городниці.

Оглянувши таким чином декілька керамічних форм у звязку з орнаментом, що його розвій служив нам за провідну нитку, ми від найстарших дійшли таким чином до наймолодших форм відомих нам досі з селища в Більчі Золотому. Ми накреслили тут одну тільки стежку розвою цієї кераміки, але-ж розвій, цілком зрозуміло, не йшов в одному тільки напрямкові; кожна нова форма, кожне нове досягнення чи то у формі посуду

¹⁾ Zb. Wiadomości. T. XIV, tabl. II, fig. 9, 10.

²⁾ Zb. Wiadomości. T. VIII, tabl. I, fig. 13.

чи то в орнаменті, спричинилося до розгалуження розвоєвому шляху, і тому кераміка Більча Золотого дає надзвичайно різноманітні форми. А що багатьох посередніх форм не стає, то дуже тяжко звязати їх усі поміж собою та вкласти в певне розвоєве, генеалогічне дерево. Отож, не зупинятимемось тут над цією спробою, завдовольнившись з того, що нам намалюємо тільки одну таку лінію. Тим більш, що вона й сама, звязавши головніші керамічні зразки селища при Більчі Золотому, дає багато, щоб зрозуміти еволюцію, що відбулася протягом, очевидно, довгого дуже часу на цьому селищі. І цього нам, як побачимо, досить, щоб у дальших студіях показати, як кераміка Більча Золотого, разом з керамікою інших видатніших культурних осередків тої доби, впливала на кераміку дрібніших селищ, та як утворювала там, зустрічаючися з іншими впливами, от хоч-би й Петрен, мішані гібридні форми.

Вичерпавши цим своє завдання, мушу зазначити, що поблизу сел. Більча Золотого, в печері величезній Вертебою званій, знайдено теж оселя з мальованою керамікою. З кількох зразків, котрі опубліковано досі ¹⁾, все-ж видно, що оселя ця в печері не цілком сучасна тій, котру розкопував Г. Осовський, і матеріял з якої ліг оце в основу моєї розвідки. Оселя в печері належить до молодшої доби, коли до Галичини досягли культурні впливи з Петрен, і то в тій стадії розвою Петренської кераміки, коли там широко та буйно розцвів звіриний орнамент ²⁾.

У Празі, 20/VI 1926 року.

¹⁾ Karol Hadaczek: Osada przemysłowa w Koszylowcach. Львів, 1914. Т. VI, 17; Т. VII, 22, та інші.

²⁾ Див. мою розвідку про Петрени: Obzor Prähistorický; sešit I, ročník V, 1926 року у Празі.

ТІЛОПАЛЬНІ ТОЧКИ І МАЛЬОВАНА КЕРАМІКА.

В одній із своїх попередніх статтів¹⁾, я показав, що так звані трипільські неолітичні точки-черені ні в яким разі не могли бути долівками колишніх хат; я згоджувався з поглядами Штерна, Хвойки, Осовського та інших, що вважали, що ці археологічні забутки — це руїни будов, зв'язаних з обрядом тілопалення і зберегання тілопального попелу людського, рештки ніби якихось своєрідних колюмбаріїв. Я виходив з того, що ці точки з одного боку дуже великі, максимально 18×30 метрів, і не мають на такій великій простороні жадних слідів од стовпів або подовжних і поперечних стінок, що неможливо, коли-б це була долівка хати, бо й тепер не можуть перекрити такі великі простороні дерев'яними бальками, і вживають у таким випадку складні крокви, так звані ферми. До того-ж модельки хат з Сушківки, Попудні, Кождермен та інші дають приблизні розміри від 4×5 м. до 4×8 метрів максимально. Знов-же ці точки випалені, при тім верстви глини накладалося до сімох разів після зужиткування і псування спідніх верстов і при тім кожен раз були випалювані на всій цілій зайнятій ними простороні, а це знов-таки неможливо, коли-б це були долівки хат, бо при таким випалюванні були-б погоріли самі хати. Отже я вважав за неслухні погляди Шухгардта, Коссіні, Чайльда²⁾ і інших вчених, що вважали ці точки за рештки хат для життя.

Та моя стаття мала характер негативний, тоб-то тільки заперечувала можливість уважати точки за рештки хат.

Тепер я хочу підійти до питання з боку позитивного, в тім розумінні, що хочу показати аналогії між трипільськими точками та іншими забутками передісторичними, в котрих зв'язок із тілопаленням наочніший, конкретніший.

Одну важливу аналогію я знайшов у давній статті Роберта Кольдевея³⁾, недавно померлого німецького відомого археолога, що мало не всенький вік свій провадив розкопи у Вавилоні й його околицях.

Кольдевей розкопував некрополі Сургуль і Ель-Гіббу в 1887 році. Вони лежать у землі халдеїв між Тигром, Евфратом і Шаш-ель-Гаєм

¹⁾ *Obzor praehistorický. Praha, 1923, t. II, 2, стр. 108—119.*

²⁾ *Schuchhardt. Praehist. Zeitschrift, XIV, стр. 168 і ин. V. Gordon Childe The dawn of european civilization. London, 1925, стр. 162.*

³⁾ *K. Koldewey. Die altbabylonischen Gräber in Surgul und El Hibba. Zeitschrift für Assyriologie, II, 1887, p. 403—430.*

в 7 годинах на NO од Шатри. Це приблизно 46° східньої довготи і $30^{\circ}31'$ північної широти.

Сургуль (Surghul) мав форму горба заввишки 15 метрів і вкривав площу 66 десятин (гектарів).

Ель-Гібба (El-Hibba), що лежала на північ од нього приблизно на 10 кілометрів, була трішки нижча, але вкривала площу близько 480 десятин (гектарів). Вона завдовжки досягала до 4-х верстов.

Обидва ці горби правили виключно за некрополі для мільйонів похоронів.

Похоронний звичай був тут здебільшого тілопальний, але частенько траплялися кістяки умисне недопалені, а в пізнішу добу спостережувано і звичай тіловземлення (інгумація). Некропіль Сургуль був старший, Ель-Гібба — молодший.

В Ель-Гібба за попелові урни правили горщики спеціальної форми на зразок яйця з невисокою грубою шиєю (рис. 5. Е). Ставлено їх косо, так що шия їхня утворювала до позему кут близько 45° . В однім такім горщиківі були останки спаленої дитини. Діаметр горла становив усього 8 см.; з того одного вже ясно, що не спаливши покласти туди дитину не можна було. При гомілці була прив'язана проста бронзова каблучка, що не брала участі в спаленню.

Речі, що їх кладено разом з небіжчиком, були такі, котрі задовольняли потреби живого, тоб-то оздобу, їжа та питво.

Харчі ставлено в окремому горщиківі біля урни. Характерно, що деякі з таких харчових горщиків мали в дні дірку близько 8 см. діам.; ясно, що такі горщики не могли служити для живих людей і мабуть були спеціальним похоронним виробом (стор. 413).

Аналогічну макітру знайшов і Жек'є в Сузах; заввишки вона була 60 см., діам. дірки у дні = 8 см.

У Сургулі горщики, що повинні були стояти косо, згодом набули спеціальної форми: у них дно було зроблено косо до головної осі горщика, і при тім вони мали велике ухо вгорі. Ця форма збереглася до пізна і у греків ці горщики звалися „*ἄζκος*“. Біля урни ставлено ще різні інші горщики; форми їхні нагадували то кухлі до пиття, то очевидно служили для оливи, вина, то-що.

Щоб постачати воду мерцям, роблено спеціальні криниці, і кожен приблизно мрець мав свою криницю. Очевидячки, ці криниці мали важливе ритуальне значіння. Цебрини їхні роблено з глини в формі добре випалених циліндрів діаметром в $\frac{1}{2}$ метра. Одна така виміряна криниця мала завглибшки 4 метри і складалася з 13-и циліндрів глиняних, насаджених один на одного, а згори була накрита спеціальною покришкою.

Спалення тіла мало, очевидно, практичне значіння, а збирання і збереження перепалу — це вже був побічний акт піетету.

Часто попіл був згорнений у купку і накритий згори казанкової форми горщиком.

Часом разом з людським попелом клали в урну теж перепалені, як пожертви, кістки звірів і дактилі (фініки), затикали шийку очеретяною маткою і ставили горщик у землю або в попіл шийкою до низу.

Часом в урну мискової або макітрової форми зложено було останки кістяка, і в ню ще вставлено другий подібний горщик з останками жертв і усе це згори було накрито великим черепком (зозсім як у розкопах Осовського у Більчу Золотім; рис. 5 д.).

Самий процес спалювання, оскільки його висвітлив Кольдевей, проваджено приблизно так: спочатку вирівнювано точок для спалення, причому, коли на ньому були вже рештки від попереднього спалювання, то вони згорталися на бік. Труп обгортали плетеною очеретяною маткою, а часом і азбестовою, а вже тоді клали на точок і спалювали за допомогою дерева або очерета.

Але часом відбувався не процес спалювання, а процес спечення або недопалювання.

Тоді труп, обгорнений у матку очеретяну або азбестову, покривали згори грубо зформованою сировою цеглою, або обкладали шаром м'якої глини. Верства глини вгорі була тонка, насподі грубша. На цю глину накладувано очерет і запалювано. Щоб огонь дужчав, до очерету додавано асфальту, а щоб цей останній не розтікався широко, то на певнім невеличкім віддаленні від обложеного глиною тіла навколо його ставили з сирової цегли стінку не більш як метр заввишки, яка ще до того допомагала концентрувати вогонь, утворюючи собою наче піч відкриту вгорі (рис. 3а).

Часто можна було помітити, що процес горіння не доводили до кінця, а гасили умисне, бо попіл буває вкритий згори вугіллям.

Бронзові речі часто бували стоплені-злиті від жару.

Один приклад цього роду тілопечіння дуже добре зберігся в „Ель-Гібба“. Це був дитячий похорон. У такому глинянім випаленім, коли так можна назвати, саркофазі лежав скорчений кістяк дитини на правім боці. Причому в цій глиняній випаленій оболоні, саме проти голови було пробито дірку, замазану потім мокрою глиною зеленого кольору. Очевидячки, саркофаг пробіли, щоб подивитися, чи закінчивсь потрібний процес, і потім дірку замазали свіжою глиною (Koldewey, стор. 411). Потім цей випалений на червоно глиняний футляр обложено сировою цеглою (рис. 3).

Часом скількись таких домовин обношувано спільною стінкою. А часом поруч таких глиняних саркофагів, що в них були печені кістяки, стояли ще й урни з перепаленими людськими кістками всередині подібних спільних стінок, що й дало, очевидячки, привід Кольдевеєві назвати такі будови домівками мерців.

При дальших тілопаленнях попіл і урни та горщики з жертвами заповнювали геть-усі вільні місця і, нарешті, попіл зарівнював навіть стінки і тоді цілий такий цвинтар обносили стіною з сирової цегли, згори покривали глиною або сировою цеглою і на утвореній так платформі, або терасі, починавсь знову той самий процес тілопалення і утворювався другий поверх цвинтаря або друга верства і т. д. (рис. 1 і 2).

Між речами в спідніх верствах траплялися кам'яні і кремінні сокирки та інше начиння, а в горішніх верствах здебільшого були бронзові речі, і притому мало не всі перетоплені в огні.

Подібний звичай ховати недопалені кістяки, покриваючи їх сировою цеглою, постерегли і вчені Готьє та Лямпр¹⁾ (Gottier et Lampre) в могильнику або цвинтарі Алі-Абад, у Муссіяні недалеко Суз (біля Перської затоки). Там недопалені кістяки були обставлені мальованим посудом з жертвами та іншими речами, що не мали слідів огня й усе було вкрито сировою цеглою. Поруч могили було зроблено криницю прямокутну, виложену сировою цеглою. Завбільшки криниця була $0,8 \times 0,6$ метра.

Звичай тілопалення повного легко пояснити, але звичай тілопалення неповного визначити багато важче і його легко можна сплутати з тіловземленням або з похоронами в спеціальних глиняних добре випалених саркофагах, що за різних часів мали різні форми.

В берлінському музею є збірка мальованої кераміки з околиць Шамірамальті біля озера Ван, на кордоні турецької Вірменщини. Цю кераміку взято з гурба подібного до Сургульського, тільки в нім були кістякові похорони, що верствами лежали один над одним. Але друкованого докладного звідомлення, про Шамірамальті, здається, ще й досі немає, і я не знаю, чи спостережені там кістяки тільки недопалені, чи тут панував виключно обряд тіловземлення, хоч і з наверстуванням кістяків одних над одними догори.

Дальша аналогія веде нас на Балкани, а власне в Тракію, де існують могили-горби, що містять у собі цілий великий цвинтар з тілопальними домовинами.

Ці могили болгарські археологи звать „плоскими могилами“; французи їх звать „tumuli aplatis“; археолог Шкорпіл зве їх терасами. А французький археолог Сеуре²⁾, що копав ці могили у Тракії рр. 1899, 1900 і 1901, зве їх: „des tells“.

Tell — тель це назва малоазійська, що відповідає нашому слову могила = горб.

Такі телі в Азії бувають, як то показують розкопи, то рештками колишніх міст, то цвинтарів, як згадані вже вище tell Surghul і tell El-Hibba.

Таких могил некрополів Сеуре розкопав сім — 2 біля Дуная і 5 у східній Румелії, разом з іншим французом Деграндом (Degrand).

Між ними нашу увагу звертають на себе троє, а саме тель Мечкур, тель Ратчев і тель Костієво. Усі ці горби еліпсоїдальної форми і висота їхня не переходить за 10 метрів над рівнем материка.

¹⁾ I. Gottier et G. Lampre. Fouilles de Moussian. Mémoires de la delegation en Perse (de J. Morgan), vol. VIII, p. 76, fig. 102—105.

²⁾ Seure et Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace: Bulletin de Correspondence hellénique, 1906 pp. 359—432.

P. Jérôme. L'époque néolithique dans la vallée du Tonsus (Thrace). Revue archéologique. 1901 (juillet-août), p. 328, t. XXXIX.

Тель Мечкур лежить за 11 кілометрів на SW від Філіпополя і за 3 км. від сіл Мечкур і Златітрай. Він має форму горба з еліпсовою базою завдовжки 135 мтр., завширшки 90 мтр. Більша вісь іде в напрямкові NS. Висота 8,6 мтр. у центральній частині. Розкопи зроблені в 1900 і 1901 роках привели автора їх до висновку, що цей горб складався з чотирьох верстов тілопальних цвинтарів, намощених чи накладених одна на одну. Кожен цвинтар, що являв собою окрему верству, був обнесений невисоким валом з рінякового каменя, в середині його містилися глиняні добре випалені домовини, а в середині їх знаходивсь попіл, кістяний перепал людських трупів, перепалені кістки жертвних звірів, перепалені зерна, фрукти, жолуді, то-що, зібрані в урни, або різні горщики з гарно вимішаної глини, оздобленої мальованими орнаментами. Між цими домовинами просторінь була заповнена знову-ж-таки мішаниною попелу, вугілля, перепаленої землі і останками спалених звірячих кісток перемішаних з роздушеними черепками, а часом і з цілим глиняним, теж мальованим посудом, причому вона, ця мішанина, покривала усі домовини, заповнюючи вщерть усеньку просторінь у середині еліпсового кам'яного вала.

Уся така попелова тераса з кам'яним валом була вкрита згори і з боків грубою верствою глини. А поверх цієї глини йшла нова верства з подібним-же цвинтарем. Це досить добре представлено на рисункові перекрою могили Мечкур (див. рис. 6). На ньому видно, що Тель Мечкур складався з чотирьох цвинтарних верстов переложених глиняними шарами.

Зразки окремих глиняних випалених до червоного кольору домовин показано на рис. 7 і 8. Я подам отут опис деяких домовин, як його зроблено у Seur'a.

ДОМОВИНА ДРУГА (Рис. 8).

Орієнтована в напрямкові WO, ця домовина спочивала на самій землі (на споді). Завдовжки вона 2,10 мтр., завширшки 1,40 мтр., заввишки 0,65 мтр. Вона була виліплена з дуже грубої глини і слабо випалена. Згори по ній ішов потрійний пружок, а на східнім кінці був горбок із глини, у якому лежав камінь (ріняк) (див. рис. 8 к).

Всередині не було нічого, окрім попелу, уламків кісток та вугілля й звугленого дерева. Ця домовина була обставлена численними вазами, що в них було зерно, і все це було вкрито червоною (від перепау) землею.

Над цим шаром знайдено 2 чи 3 кремені, кілька прясличок (гудзиків) і багато черепків різного посуду. А в самім червонім шарі—багато різних предметів, що між ними звертають на себе увагу: сокирка з зеленого граніту (рис. 9), мисочка на високій ніжці (рис. 10), горщикочок з червоної глини з спіралевими білими орнаментами (рис. 11), мідяна лопаточка (шпатель) і ще мідяні уламки.

ДОМОВИНА ПЕРША (Рис. 7).

Ця домовина спочивала теж на самім споді, на землі. Завдовжки вона була 1,98 м., завширшки 1,20 м., заввишки 0,65 м. Згори по краю йшов грубий пруг (шир. 6 см., вис. 4 см.). Ця домовина складалася з двох шарів глини один в одному. Зовнішній завгрубшки в 3,5 см. слабше випалений; внутрішній завгрубшки 18 см., складався з глини вимішаної з соломною, був ліпше випалений.

Отже ці дві глиняні обгортки справляли вражіння покришки, що нею було прикрито отакі речі: на споді лежала глиняна випалена плитка, завбільшки 0,60 м. × 0,40 м. × 0,03 м. Далі, всеньку просторинь між цією плитою і покришкою було заповнено попелом змішаним із дрібними уламками кісток та вугілля і черепками.

Тут знайдено: шматок вази, чорний кремій завдовжки 6 см., завширшки 3,2 см. у формі різачка та інші уламки.

Навколо самого саркофагу знайдено дуже багато речей перемішаних з попелом, перепаленою землею, то-що.

Між иншим, там знайдено велику іклу кабана, шматок мідяної голки і багато цілого й побитого посуду, а саме: горщик з червоної глини з півкруглими нарізками в 4 ряди. Миска чорного блискучого кольору з сірими орнаментами (рис. 12a і b), а в цій мисці було зерно. Ваза оригінальної форми з тонкої червоної глини з білими рисунками. Ваза в формі „*αγκυς*“ (рис. 13) з червоної глини, ще „*αγκυς*“ у формі звірячої лапи з чорної глини оздобленої рівнобіжними лініями сірого блискучого кольору (рис. 14), і ще „*αγκυς*“ у формі чобота (рис. 15).

Решта домовин мала більш-менш ту саму форму, і обложена була подібними-ж речами.

Так само були побудовані і tell Katchev і tell Kostievo. І з них некрополі, і в них кількома верствами один над одним наслані тілопальні цвинтарі, що їх окремі домовини випалені з глини і містять у собі кістяний перепал, попіл і жертви. І для всіх цих горбів характерний мальований посуд, де окрім білої і різних тонів червоної барви виступають теж чорна і сріблясто-сіра барва, — це підкреслюють і інші дослідники інших болгарських телів, напр. Попов для Коджадерменської Могили ¹⁾ і Шухгардт ²⁾ для Чорноводи над Дунаєм.

Між інструментами тут виступають як зроблені з кременя і полірованого каменя, так і з міді.

А те самісіньке ми знаємо і про мальовану кераміку інших областей, тоб-то, що вона виступає поруч полірованого каменя і мідяних виробів.

Коли ми перейдемо до румунсько-басарабської області, то в Петренах Штерн ³⁾, дарма що не дав рисунків своїх розкопів, як і Коль-

¹⁾ Р. Поповъ. Коджадерменска та Могила при градъ Шуменъ. Извѣстія на Археол. Българска. Дружств. т. VI.

²⁾ Carl Schuchhardt. Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien. Praehistorische Zeitschrift. XV Band. 1924, p. 9—28.

³⁾ Штернъ. Доисторическая греческая культура на югѣ Россіи. Раскопки 1902 г. Труды XIII Археол. Съѣзда, 1905 г., том. I, 1907.

девей, проте приклав малюнки посуду, і говорить, що там він сконстатував тілопальний звичай і уявляє собі, що рештки помічених ним будов (хоч він у тім зовсім не розібрався і очевидячки не знав праць Кольдеевих) належали до домів мерців.

Осовський ¹⁾ при своїх розкопах у Більчу Золотім і в інших місцевостях ясно сконстатував тілопальний звичай, і дав перекрій окремих тілопальних похоронів у своїх розкопах (мал. 16). Тільки-ж, мені здається, він не звернув відповідної уваги на верстви глини або цегли, не поррахував їх і не визначив grubини їх, отож, не дав можливости тісніш звязати свої розкопи з Хвойчиними розкопами. (Мені здається, що треба в Більчу Золотім на тих самих місцях, де копав Осовський, прокопати ще раз залишки, щоб констатувати, як ішли верстви глини або цегли і які вони були, чи рівно одна над одною настелені, чи як-небудь инакше. Одне ясно, що Осовський каже про добре випалену глину, що йшла рядами на зразок цегли один над одним; тільки це не була цегла, бо шматки були нерівні, і ці шматки могли з'явитися, як результат порепаного випаленого глиняного шару, а саме це й сконстатував Хвойка в своїх розкопах і я в с. Лукасах). Серед цієї маси випаленої глини, що лежала верствами, Осовський сконстатував ямки, в яких стояли горщики з перепаленими кістками; часто горщики накрито горщиками, маленькі посудинки з перепаленими людськими кістками в більших посудинах, різні підставки і між иншим подібні до відкритих Хвойкою біноклі — подвійні підставки. Згори ці речі було закрито тією-ж цеглою, себ-то, очевидячки, шаром глини, що згодом був знову випалений. Щоб ясніш було видно спільність між знахідками Осовського й Хвойки, я наведу тут переклад того опису, який зробив Осовський для своїх розкопів у Васильківцях Гусятинського пов.

Коли знято було більш як на півметра заврубшки шар чорної землі, показавсь той твердий шар, об який спинявся щуп при зондуванні. То була верства до червона випаленої глини, що утворювала щось ніби поміст. На червонім тлі того помосту виступали чорні жилки від заповнення землею щілин поміж порепаною на брили глиною. Завбільшки брили були різні: од яйця до ваги в кілька фунтів. Вони не мали жадної правильної форми. Тільки на великих брилах було помітно, що один їхній бік завсіді був плоский, а на ньому було помітно відтиск ніби дерев'яної дошки. Це можна пояснити тим, що глину, перед тим як її випалювано, покладено на дошки, що підчас випалювання згоряли (це саме й відповідає і записам Якимовичевим у „Старій Буді“ та иншим)... Укладання брил було старанне... Грубина цілого того цеглового або, може, грузового шару становила 40 см., причому серед цього грузу то тут, то там знайдено у великій кількості купами нагромаджені черепки горщиків, зовсім роздушених, і оточених навколо таким самим цегловим грузом. То власне був похоронний посуд, вміщений у тім

¹⁾ Ossowsky. Cmentarzyska z grobami ceglówemi. Wiadomości do antropologii krajowej, t. XV, стор. 52—68 і t. XVI, стор. 64—89.

шарі, на віддаленні одна купа від одної приблизно від 50 до 80 сантиметрів (рис. 16), і лежали ті купи ніби в гніздах серед тої цегли. Ті гнізда розміщено неправильно і цілком навіть довільно, без жадного плану що-до напрямку і віддали. Горщики були поставлені просто на глиняний материк на тім самім рівні, де кінчавсь і цілий той шар цегли чи випаленої глини (Zbiór Wiadom. do Antr. krajowej. Tom XIV, ст. 53).

В тих випадках, де горщики заціліли в гніздах, можна констатувати отакі особливості:

1) В урнах покладено не всі останки перепаленого трупа, а тільки одну невеличку кісточку, як реліквію.

2) Горщики ставили більші, ніж треба для однієї кісточки (стор. 63).

Подібного характеру тілопальний звичай знайдено ще в Городниці Медоборській, у Верхняківцях, у Боришківцях, в Городниці покутській, в Поточиськах і в Прабабинці (стор. 62).

Більш-менш той самий опис ми зустрічаємо і в Хвойки, коли він каже про свої розкопи.

Посуд, як і в Хвойки, теж мальований.

Ще подібні тілопальні цвинтарі той-таки Осовський знайшов у Вигнанці під Чортковом (Zbiór Wiadom. do Antr. Kraj. T. XV, ст. 49 і далі) в Більчу Золотім і у Щитківцях (Zbiór Wiad. T. XVI, ст. 64—89).

Коли ми звернемо увагу на те, що є найхарактеристичніше у цих тілопальних цвинтарях наддністрянської області, то мусимо сказати, що це точки з випаленої глини, які йдуть верствами одна над одною, або одна на одній лежать. У цих точках є також дуже характерні ямки, що в них містився мальований ритуальний посуд з перепаленими людськими кістками й пожегтвами. Про ритуальність посуду свідчить його парадна орнаментация не засмалена сажею печи ні вогнем огнища, а теж і форма, непридатна (як біноклі) для практичного буденного вжитку. Це звичайно не виключає випадків, що разом з цією керамікою можна знайти інші забутки, напр. останки горнів (див. Nadazcek. Koschulowce)¹⁾ або останки землянок чи й долівки хат, як, напр., у Чорноводі²⁾ (Schuchhardt), але мова мовиться не про те, а саме про останки тих будов, котрі об'єднуються однією спільною ритуальною ідеєю.

Найближчі аналогії ми можемо знайти для цих наддністрянських цегляних точків або, як я хтів-би їх назвати, черенів, або точків-черенів— у точках-черенях наддніпрянських (Трипільських) і в тих, котрі лежать по верхів'ях р. Бога.

Читаючи описи Осовського, ми ясно уявляємо собі те, що бачили на рисунках і фотографіях Хвойки³⁾: величезні токи випаленої глини,

¹⁾ K. Nadazcek. Osada przemysłowa w Koszylowcach. 1914. (Archivum naukowe).

²⁾ Schuchhardt. Cernavoda.

³⁾ Хвойка. Раскопки въ области Трипольской культуры. 1901 Див. точки на (рис. 2, 3) і на (рис. 4, 5); теж його замітки в Археол. Лѣтописи Южн. Рос. за 1904, стор. 221; теж В. Козловська. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки, Уманського повіту, на Київщині. Зап. Іст.-Філ. секції Укр. Наук. Тов. в Київі, кн. XVII, 1918 р.

серед якої стиряться купами маса цілих і побитих горщиків, видних через розламані горішні шари точка. А сам точок складається з декількох черенів, що лежать один на одному. Горщики та черепки лежать в ямках, пороблених у черенях, але не на однаковому віддаленні одна від одної, а як попадає. Хвойка, як і Осовський, сконстатував теж окремі невеличкі шматки людських кісток у ритуальних горщиках, поруч них ще інші горщики з жертвами у вигляді кісток звірів і зерен хліба та плодів.

Те саме дають описи Якимовича (рис. 19) і В. Щербаківського (рис. 20).

Я подам тут опис точків біля с. Халеп'я недалеко Трипілля, де копав колись і Хвойка, але цей опис беру з недавніх розкопів проф. Макаренка ¹⁾.

Він каже: „Точки залягали на глибині від 0,30 м. до 0,50 м. під шаром чорноземлі, змішаної з культурними залишками: уламками посуду, шматками печини (цегли по Осовському), грудками каменю, колотими кістками, черепашками, попелом, вугіллям. ...Часом плуг підчас оранки зачіпав та руйнував точки. Їхні форми і розміри були різні, але все більш-менш наближалися до чотирикутника. Склалися вони з випалених до червоного кольору, а іноді й малинового ‚долівок‘, грубина яких виявлялася в розмірах від 0,04 до 0,06 м. Таких ‚долівок‘ правильно наложених одна на другу, траплялося до п'ятьох наверхівкувань. Їхня зазначена грубина завсіди була надзвичайно постійна, а поверхня така рівна та гладенька, що набувала іноді полірованого вигляду.

Нахил точків відповідав загальному нахилу поверхні ґрунту, на якій осідав колишній осельник. Перший грубий шар глини, що правив за базу, клали не на саму землю, а на низку рівнобіжно покладених колод (?) дерева. Таку підмостку (дерев'яну) можна спостерегти під усіма дослідженими точками... В деяких випадках на точкові траплялися поглиблення в формі круглих ям, що їхні стінки і дно вимощено (? може, вимашено) було тим самим тинком, з якого склалися точки. В деяких випадках на „долівках (отже і спідніх?) траплялися плями дужче випалені, порівнюючи з рештою тої-ж долівки, часом навіть вони бували закурнені димом і сажею, хоча, ясно, що ніколи не були вони в стані прямовісному. Макаренко не згадує, що знайдено в тих ямках. У Осовського й Хвойки ясно згадано, що в ямках, знайдених серед їхніх точків, лежали цілі посудини з перепаленими кістками і жертвами, або черепки, коли вони були роздушені. В однім випадкові Хвойка знайшов серед точка скорчений кістяк (рис. 18), з жертвами в горщиках, а недалеко нього в ямках горщики з перепаленими людськими кістками.

Коли ми поставимо поруч знахідки Кольдееєві в Сургулі і Ель-Гібба, знахідки Сеур'ові в Македонії і наші Дніпрянсько-Дністриянські знахідки Осовського — Хвойки та інших авторів, то побачимо такі відміни: цілком вироблений закінчений обряд, у присвяченім для того спе-

¹⁾ Микола Макаренко. Халеп'є. Коротке звітлення за археологічні досліді, 1925 р., стор. 33—36.

ціяльним місті мерців, був безперечно витворений у Месопотамії, де кам'яна (неолітична) доба скінчилася ще в IV тисячолітті, і кам'яне начиння ми зустрічаємо тільки в найглибших верствах горбів — tell'ів Surghul'a і Ell Nibba. Ми бачили, що там одночасно і спалювали і запікали трупи.

Ці обидва некрополі довго ще тривали і за бронзової доби, не тільки за мідяної. В Македонських горбах-телях ми бачимо той самий звичай, тільки трішки одноманітний, схематизований; принаймні з розкопів Seur'ових не видно, щоб там траплялося тілопечіння. Очевидячки, в Македонію цей тілопальний звичай потрапив, мабуть, через інші руки, пройшовши через усеньку Малу Азію, і очевидячки в якійсь місцевій цілком викінченій і скостенілій формі. Та все-ж-таки традицію глиняних випалених на місці похорону саркофагів туди перенесено, перенесено туди й звичай наверхтовувати цвинтарі. Це, мені здається, особливо характерно для обох випадків. Але хоч і в македонських цвинтаревих горбах траплялося кремінне і кам'яне начиння, тільки хронологічно македонський неоліт міг відповідати повному розквітові бронзової доби в Месопотамії. Отож мені і здається, що первозору македонських тілопальних похоронів треба шукати серед тілопальних малоазійських звичаїв початкової бронзової доби. На жаль, розкопів у самій Малій Азії поки-що робиться не гурт ¹⁾.

¹⁾ Розкопи провадяться найбільше в Месопотамії і в Сирії, в самій Малій Азії раніше робилися розкопи тільки на побережжю Егейського моря, і тільки дуже небагато зроблено в глибині материка. При цьому треба сказати, що там, коли робилися ці розкопи, то головну увагу зверталось на розшукування останків монументальних будов, щоб знайти там або залишки монументального мистецтва, або бібліотеки з клинковими табличками; кераміка-ж і похорони були на останньому місці і при розкопах і в звітномленнях Така, напр., праця Пухштайна: Otto Puchstein. *Boghasköi—Die Bauwerke: Wissenschaftliche Veröffentlichungen der deutschen Orien-Gesellschaft. N. XIX, Leipzig, 1912.* В книзі Eduard Meyer. *Reich und Kultur der Chetiter. Berlin, 1914,* цей авторитет історії давніх культур не міг указати з гітійської кераміки нічого, окрім двох-трьох горщиків випадково куплених у якогось антикваря в Царгороді. В книзі англійця Garstang'a: *The Land of the Hittites. 1910 р.* про гітійську кераміку нічого не сказано. І тільки згодом, завдяки, очевидно, небіжчикові І. Морганові, що в своїх мемуарах з перської делегації про розкопи в Сузах і в їхніх околицях показав, яку роль відіграє кераміка і як її треба видавати, почали і інші, надто англійці, звертати увагу на кераміку. Тож ми бачимо, що вже в пізніші часи з'явилися цікаві праці в цьому напрямкові, особливо в журналі: *Annals of archaeology*, що видається в Ліверпулі і для короткості означається „*Liverpool Annals*“. Такі, напр., статті Вуллєві: L. Woolley. *Hittite burial customs. Liverpool. Annals. vol. VI, 1914, р. 87—90,* про гітійські похорони; або John. Garstang. *Excavation at Sakje-Geuzi in North Syria. Liverpool. Annals, vol. I, р. 97;* публікації в французькому журналі *Syria*, де присвячено багато статтів кераміці Сирії і Палестини, напр. P. Vincent. *La Peinture ceramique palestinienne. Syria, tome V, 1924, pp. 81—107* та інші.

Останні ще не опубліковані розкопи відомого чеського орієнталіста Грозного, дали багато цікавої мальованої кераміки з Каппадокії в Кілтерє з часів приблизно 2000—2100 років перед Христом, тоб-то з доби вавилонського царя Гаммурабі, на жаль, усенька ця кераміка лежить у Царгородському музею. Але все-ж-таки в Малій Азії розкопів зроблено мало, а кераміки описано ще менше і тому дуже важко простежити шляхи, якими вливалась месопотамська, напр. сузька, кераміка і її проміння на егейську, балканську і нашу.

Коли ми перейдемо до наших точків-черенів, то побачимо, що власне кажучи, з них ніби скорочення і уплощення македонських і сургульських горбів. Замість грубих, метрових, верстов глини, що вкривали такі самі грубі верстви глиняних домовин-саркофагів обставлених горщиками і присипалих до верху попелом (як це яскраво видно з перекрою теля Мечкура), ми бачимо в нас тоненькі верстви глини (деякі автори звуть їх долівками, завгрубшки до 6 см.), і ці верстви глини вкривають невеличкі групи горщиків з перепалом, або купки кістяного перепалу, часом у спеціально наготованих для того ямках (див. Осовського, Хвойку, Макаренка), часом тільки в неглибоких улогах (Стара Буда, Лукаші). А Хвойка в с. Верем'ї відзначив був, як і в El Hibba, поруч перепалених людських кісток, ще й не спалений, а тільки присмалений скорчений кістяк.

Розкопи Доманицького в с. Колодистому, Звин. пов. тільки додають більше подібности, бо знайдено під точками спеціальні глибокі ями (рис. 17), що в них під досить грубим шаром попелу й під скількома шарами глини теж випаленої, лежали в горщику перепалені людські кістки і ще якийсь жолобок з глини, а про три жолобки глиняні згадує і Seure, що вони в нього лежали під попелом.

За теперішнього стану наших відомостей для нас неясно, як прийшов до нас цей тілопальний звичай, чи через Балкани, далі на Дністер, Бог та Дніпро, чи просто через Чорне море. Та я ані трохи не сумніваюся в одному, що він до нас прийшов разом із мальованою керамікою, і що за осередок його виходу була Месопотамія з її давньою й великою матеріальною та духовою культурою. Аж ніяк не могла бути за такий осередок виходу цього звичаю горяна і лісова малокультурна Тюрингія, як це гадає Шухгардт і його однодумці¹⁾, не міг бути і „Анау“, де цього звичаю не було.

Це питання можна розв'язати допіру тоді, коли буде зібрано досить матеріалу, але зібрано науково, і коли його буде опубліковано цілком науково, тоб-то з усіма рисунками планів і перекроїв, зроблених у різних напрямках і багато разів рівнобіжно через той самий точок проведених. Коли будуть додані теж фотографії, зроблені на місці, і всенька знайдена кераміка, хоч у головних різноманітностях і подobenствах, — тоді можна буде за допомогою типологічної методи, користуючись керамікою, встановити відносну хронологію окремих селищ і точків, а тоді вже перейти і до абсолютної хронології, на основі деяких імпортованих речей, що їх ми вже й тепер знаємо (напр. у Кукутенях і Сарате Монтеору). Спроби відносної хронології українських селищ мальованої кераміки, ґрунтуючися на розвитку і дегенерації орнаменту, і, як мені здається, досить щасливі, зробив останніми часами Л. Чикаленко (вона ще не опубліковані, але друкуються чеською мовою).

¹⁾ Schuchhardt. Die Anfänge der Leichenverbrennung. Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften in Berlin. 1920. Band XLVIII—LIII, стр. 499. Schuchhardt. Die vermeintliche Brandbestattung in der Tripoljekultur. Praehistor. Zeitschr. XIII—XIV, стр. 170.

Я тут на відносній хронології орнаменту спинятися й не буду, тільки хочу тут показати на деякі паралелі в формах керамічних виробів, знайдених на дуже віддалених землях. Вони можуть дати твердіші, ніж були досі, опірні пункти для орієнтації в датуванні нашої мальованої кераміки.

Уже Хвойка відзначав був, що мальована кераміка з'явилася в нас уже в зовсім закінченому вигляді і технічно дуже вдосконалена. Вона дуже добре випалена (дзвенить), що можна досягнути тільки в спеціальних горнах. Такі горни і знайдено (у Києві ¹⁾) і в Кошилівцях ²⁾. Таку самісіньку техніку сконстатовано і на Балканах, не кажучи вже за Сузи. Її теж сконстатовано і для іншого міста Трої (Гіссарлик II). Характерна вона і для найдавнішої мінойської доби на Криті і Егейських островах.

Приходу її треба ждати звідтіль, де культура була найвища і в свій круг включала мальовану кераміку. Найдавнішу мальовану кераміку відкрила місія І. Моргана в Сузах і околицях Суз (tepe Moussian, tepe Alli-Abad і т. и.). Вона розпадається на дві групи: старшу (Style I) і молодшу (Style II). Детальні дослідження цієї кераміки зробив Потье ³⁾. Старша, стиль I, відрізняється ліпшою технікою, тоншими формами, і наподоблюванням природи в орнаментіці.

Тут панують, що правда певною мірою стилізовані, образи звірів, птахів, рослин і, зрідка, людини. Ні подібних звірів, ні відповідної стилізації їх ми не бачимо ні в Анау, ні на Балканах, ні у нас, нема їх і серед егейських виробів. Цю кераміку першого стилю Потье ⁴⁾ містить між 3000 і 2500 роками перед Хр. Характерні високі кубки мало не циліндричні, трішки яйцюваті до низу з плоским дном, не трапляються серед сусідніх областей з мальованою керамікою і обмежуються вузкою областю з осередком у Сузах. У першому сузькому стилі нема й великих вух, таких характерних для Трої II і для балканської мальованої кераміки (Тесалія, Тракія). У Сузах трапляються тільки невеликі пиптики з вузькими дірочками для шнурів, або круглі бородавки з такими самими дірочками на горщиках.

¹⁾ Хв. Вовк. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві. Матеріали до Української Етнології. Львів, 1899 р., том I, рис. 10.

²⁾ Nadaczek, op. cit.

³⁾ Edmond Pottier. Étude historique et chronologique sur les vases peints de l'acropole de Suse. Memoires. Deleg. en Terc. vol. XIII.

⁴⁾ Потье каже, що згідно з останньою думкою модерної школи орієнталістів (Edvard Meyer і F. Thureau-Dangin та інші), дата Саргона I і Нарам-Сіна знижується до 2500 року, а епоха Ур-Ніна, родоположника Лагашської династії, міститься тільки десь коло 2800 року, а тому і він не може початки Сузької кераміки I-го стилю відтягати далі ніж 2800—3000 літ перед Хр., а стиль II—раніш 2500 року: див. Pottier, op. cit. стор. 65 і 66. Причому власне стиль II спільний і в сюжетах і в грубшій техніці з стилем інших месопотамських гробів, що можна б було пояснити великими звоюваннями семітів. Далі він указує, що мальована кераміка Каппадокії і Галатії має багато спільного з стилем II: див. ibidem, стор. 75.

Геометричні взори першого стилю в Сузах, на кераміці це, як мені здається, наподоблювання якихсь орнаментованих ритуальних предметів ¹⁾, отож, напр., шаховий взір міг повстати як наподоблювання вівтарів інкрустованих (а інкрустацію в Сузах було дуже розвинено). Спіралів серед орнаментів першого стилю в Сузах не траплялося. Отже можна гадати, що наша мальована кераміка і північно-балканська підо впливом першого стилю сузької мальованої кераміки не була і тому датувати її раніше як 2500 рр. перед Хр. не випадає.

Сузьку кераміку другого стилю Потье датує від 2500 до 2000 рр. перед Хр., тоб-то від завоювання Нарам-Сінових у Месопотамії геть аж до кінця династії Гаммурабі, зв'язує її з пануванням у Месопотамії семітської раси. Ця кераміка уже грубша, як рівняти її до кераміки першого стилю в Сузах, як що-до техніки, так і що-до форми. Орнаменти стають теж геометричніші і грубші.

Але саме серед форм кераміки другого стилю ми і можемо знайти деякі спільні з нашими формами. Так, спільна форма широкого великого горщика-урни з невисокою шиею, і з улогою навколо шії, очевидно щоб ліпше трималася спеціальна покрішка, призначена для таких урн. І саме те цікаво, що й знайдені покрішки теж подібні при таких урнах і у нас і в сузькій області. В сузьких урнах, до того по плечах іде височенький пружок, що притримує покрішку ²⁾.

На таких покрішках і на самих урнах уживаються вузькі подовгасті пипті (бородавки) як у Сузах (tepe Alli-Abad), так і в Тракії та й у нас.

Знову-ж можна простежити і еволюцію (або дегенерацію) на формі підставців під круглоденний посуд. У Сузах і їхніх околицях вони виглядали наче зрізаний конус, досить низького і широкого з прорізами (трикутними в стінках), завсіди поодинокі (ординарні) ³⁾; на Балканах у Тракії підставці теж ординарні, але то циліндри з широкою п'яткою (рис. 21 і 22), то в формі подвійного конуса з перехватом у поясі і розширенням догори і донизу (рис. 23).

¹⁾ Pottier, op. cit. Pl. I, рис. 4; Pl. IV, рис. 1 і 2; Pl. XLII, рис. 1; Pl. XVII, рис. 4; Pl. XIII, рис. 2; Pl. XV, рис. 4; Pl. II, рис. 3 і 1.

²⁾ Якимович. Стара Буда. О. И. А. К. за 1906, рис. 151, 146, 148; Ossowsky. Bilcze-Złote. Zbiór Wiad. t. XVI. Tab. V, рис. 11. Тб. II, рис. 8. Штернь, op. cit. Труды XIII Ар. С., t. I. Tabl. VIII, рис. 5. Tabl. X, рис. 1 і 6. Tabl. XII, рис. 2 і 3. Tabl. II, рис. 3 і 7. Gordon Child. Schipenitz. Pl. XIV, 3. Pl. XV, 1 і 3. Треба сказати, що форми цих горщиків з улогою на нашій території явно дегенеровані, рівняючи з іншою сузькою керамікою, тоб-то Stile II; а в Болгарії і Коджадермені форма цього посуду ще більше дегенерована, див. Поповь, op. cit. Табл. IV, рис. 3, 4 і 5, а це цілком відповідає також іншим формам посуду з цієї могили, а теж і мальованим орнаментам. Про пізню добу цієї могили говорять і Mengin; див. Die Herkunft der bulgarischen Steckdosen. Studien zur vorgeschichtlichen Archäologie... zu 60 j. A. Götze, 1925, стор. 37–83, тільки він її занадто перемолодив, поставивши в повну бронзову добу Європи, пізніше унетицької.

³⁾ Gautier et Lampre. Fouilles de Moussian. Fig. 278, 279 і 280, ці підставці зроблено з глини.

Така сама форма йде далі Дунаєм, а на Дністрі, Богові і Дніпрі вона трапляється зрідка, бо переходить у здвоєну форму, відому під назвою бінокля¹⁾. Тут можна бачити своєрідну дегенерацію, що йде рівнобіжно з дегенерацією тілопальних цвинтарів.

Одnocześnie з цими формами і датувати наші точки треба пізнішими часами.

Певні подібності в формах ми можемо знайти і в виробах з Анау і на Балканах. Напр., форма великих циліндричних макітер із конусовим дном в Анау відповідає подібним-таки макітрам у Коджадермені, до того-ж і в Анау і в Коджадермені на тих самих макітрах трапляються і оздоби в формі випуклих пругів²⁾. Знов-же шахові взори теж трапляються і в Анау і в Коджадермені, але не так, як-би того вимагало наподоблю-

¹⁾ Підставець у формі простого циліндра на широкій п'ятці знайдено в tell Rat-scheif, див. Seure et Degrande, op. cit. Fig. 24. Теж підставець, тільки розширений догори і донизу, було знайдено в tell Metchkur, ibid., fig. 46, а другий подібний до того в Рамчеві, див. fig. 55, і ще один поодинокий підставець теж у Тракії в tumulus № 6, подібний до мечкурського першого, див. ibid. Fig. 71. Серед тесальської кераміки підставців ми не постерегаємо. Шухгардт у Черноводі їх теж не знайшов. Але далі поодинокі підставці ми бачимо в Кукутенях, див. Н. Schmidt. Zeitschrift für Ethnologie, 1911, Abb. 2. Цей підставець мало не циліндричної форми з слабю шийкою вгорі і малим розширенням унизу. Ця обставина, що тут тільки поодинокі підставці, об'єднує, як мені здається, в одну групу Кукутені з болгарською мальованою керамікою, як і поліхромність з білою барвою. Коли ми підемо далі на захід і північ Дунаєм та його допливами, то побачимо, що циліндричний підставець зв'язується з горщиком або мискою, що на ній мала стояти, в одну цілість, тоб-то переходить у горщик або миску на дуже високій ніжці (в формі гриба Pilzförmige Gefässe) див. М. Wossinsky. Das prähistorische Schauwerk von Lengyel. Budapest, 1891. Taf. XLIII, рис. 332a, b. і Taf. XLII, рис. 331, і Taf. XIII, fig. 73. Ця форма йде далеко на північ аж у Пруську Силезію (Шлезьк), напр. в околицях Ратібора, див. Н о е r n e s. Neolitische Wohnstätten bei Troppau. Mitteil. prähist. Commiss. K. Akad. Wissensch. I Band. Wien, 1903, стор. 401. Taf. IX, рис 8 і 9 і Taf. XI. Це біля Katharein. Австрійськ. Шлезьк і ще там-же fig. 21 і 23. Мабуть, сюди-ж треба застосувати бернбурзькі тарабани (Trömmeln). Само собою, що кераміка Каменська (Jordansmühlska) має теж подібний посуд. Див. напр. у Чехах А. Stocky. Čechy v době kamenné. Praha, 1924 р. Tab. XVI, рис. 2 і 5.

Але серед української мальованої кераміки підставці існують у двох виглядах ординарні і подвійні, див. Gordon Childe. Schipenitz. Pl. XV, fig. 10 і друга ординарна, ibid. Fig. 19; але і подвійні ibid. Fig. 18, і єдиний досі відомий подвійний підставець у формі чобіт, ibid. Fig. 20. У Більчу Золотому подвійні, див. O s s o w s k y. Zb. Wiad., t. XV. Tabl. IV, рис. 8, подвійні і половина подвійного там-таки, tom XVI. Tabl. IV, рис. 3. У Штерна в Петренах вони не представлені. У Гадачека трапилися подвійні, див. H a d a c z e k. Op. cit., рис. 170. В Городниці над Дністром знайдено подвійний підставець, див. W. Przybyslawsky. Zbiór Wiadom. do Antr. Kr., tom III, tabl. V, рис. 1. На Наддніпрянщині трапляються обидва типи підставців і ординарний і подвійний (біноклі); див. напр. Х в о й к а. Раскопки в обл. Трипольской культуры (1901 р.). Табл. V; тільки подвійних значно більше, а ординарні мають по двоє маленьких вушок на поясі. Ці подвійні підставці серед української мальованої кераміки трапляються скрізь.

²⁾ Див. P u m p e l l y. Prehistoric civilizations of Анау, 1908, vol. I, Pl. 18, рис. 1—5 Поповь. Op. cit. обр. 101, Tabl. V, 1, 2, 7; тим більш, що зазначені болгарські мають пружки на собі, вони існували на тих самих (pithos'ax) макітрах і в Анау, див. P u m p e l l y, op. cit., стор. 126, рис. 60.

вання текстильних виробів (кошиків¹⁾), як гадає Н. Schmidt. Трапляється і в Тракії²⁾ і в Тесалії³⁾.

Що відрізняє нашу від Тракійської і Гіссарликської, дає це те, що серед нашої немає таких великих вух, які трапляються в останніх двох. Що серед трипільської кераміки є помірні вушка, це, можливо, вказує тільки на пізнішу добу окремих точків або землянок, що серед них їх знайдено. В Лукашах⁴⁾ теж були горщики з помірними пасковими вушками, а це селище взагалі пізніє. Коли справа йде про добу нашої мальованої кераміки, то поки-що можна встановити пізніші дати деяких селищ.

Отож напр. Н. Schmidt⁵⁾ установив дуже правдоподібну дату для Кукутені В і Сарата-Монтеору, завдяки тому, що в Кукутенях В знайдено імпортований посуд (одного залишилася ніжка, характерна для стилю кубків з Орхоменос III, приблизно XV в. перед Хр. а в Монтеору брондза).

З другого селища, Томашівки, на Гуманщині, розкопи П. Курінного⁶⁾, теж з'ясували добу того селища, бо там знайдено дуже характерну миску з перегородкою і з глибоко загнутими до середини вінцями. Ця посудина дуже характерна для угорської ранньої бронзової доби,

¹⁾ P u m p r e l l y, op. cit. Plate 21, рис. 1. Тут шаховий взір іде чотирма вертикальними пасками по стінках макітри, тимчасом як на текстильних посудинах шаховий взір іде поземними рядами, як це показують на ілюстраціях сами-ж прихильники текстильного впливу на кераміку. Напр. G e o r g W i l k e. Spiral-mäander Keramik und Gefäßmalerei Hellenen und Thraker. Würzburg, 1911. Mannus Bibliothek № 1. Такий спосіб орнаменту в Анау, я можу пояснити тільки дегенерацією через незрозуміння сузького шахового взору на мисках, де він мав у стилю I, цілком ясний зміст, і вживався там як наподобовання якихсь інкрустованих предметів. Тому я не можу ніяк погодитися з Schmidt'овою думкою, начеб-то мальована кераміка йшла з Анау до Суз, див. Н. S c h m i d t. Prähistorisches aus Ostasien. Zeitschr. für Ethnologie. 1924. 56 Jahrgang. Heft. 5/6, стор. 133—158. Але теж шаховий взір є на мисці і в Коджадермені, див. П о п о в ь, op. cit. рис. 127 а і б. і у всіх інших балканських. Τ σ ο υ ν τ α ς, op. cit. πιν. 9, πιν. 23, 25; Seure et Degrand, op. cit. Fig. 18 в.; і навіть на Мораві див. K n i e s. Zpravy o nekterych neolit. sidlištech. Č.O.M. 1896, рис. 3.

²⁾ Seure et Degrand, op. cit. Fig. (18 в.).

³⁾ Τ σ ο υ ν τ α ς. Αί προϊστορικὴ ἀκρόπολις Διφύριου καὶ Σεσσάλου. Πιν. 9, πιν. 20, 1 α. — πιν. 21; πιν. 25. 2. Треба тільки сказати, що шахові узорі тесальські зовсім подібні технікою своєю до моравських (може навіть до деяких палестинських), але зовсім не подібні до тих, котрі зустрічаються в Сузах I. В Тесалії і в Анау близькі між собою узорі, що нагадують сходи, Τ σ ο υ ν τ α ς, πιν. 30, πιν. 27.5; і надто πιν. 15. 1, 2, πιν. 9.1, πιν. 1.1, і P u m p r e l l y, op. cit. Plate. 35.2, 3, 6; Pl. 34, 6. Ці останні належать до пізнішої III культури в Анау. Але серед тої третьої культури в Анау трапляються і черепки сірого кольору з нарізними спіралями, Plate 16. 3 і 4, що трохи нагадують черепки пізні спіраль-меандрові європейські. Серед неї-ж трапляються і ніжки зовсім подібні до ніжок посуду Orchomenos III, тоб-то вже мікенської доби, див. P u m p r e l l y, ibid., Pl. 11, 4 і 5.

⁴⁾ В. Щ е р б а к і в с ь к и й. Мальов. неол. кераміка на Полтавщині. Збірник Укр. Унів. в Празі. 1923. Точок-черинь № 34 (4 і 11).

⁵⁾ H u b. S c h m i d t. Ausgrabungen von Cucuteni und Sarata-Monteoru Jahrb. d. Deutsch. Instit. 1923/24. Archeol. Anzeiger XXXVIII/IX стор. 352.

⁶⁾ Коротке звітлення за археологічні досліді 1925 р. Київ. 1926, стор. 54—60 і стор. 59, tabl. XIII, 7.

і трапляється часто серед угорських знахідок¹⁾, знов-же й на Словаччині. Отже Томашівку можна датувати десь між XV і XVII віком²⁾.

Томашівка і Кукутені В указують теж і на тісніші зносини з Закарпаттям.

З другого боку, Томашівка, як уже відзначив і Курінний у своєму звідомленні, звязується з Петренами і Старою Будою мальованою орнаментикою свого посуду, тільки, оскільки мені здається, орнаментика Томашівська пізніша від Петренської і Старо-Будської. В цих-же трьох селищах, а також у Шипинцях і Трипіллі, знайдено і посуд на чотирьох ніжках, а це трапляється і в Тракії і в Малій Азії. Миски на ніжках відомі і в культурі дзвінкових глечиків (*vases caliciformes, Glocken-Becher*), що належать до середньо-європейської енеолітичної доби, і в так званій передунетицькій культурі, що належить до кінця тієї самої доби³⁾. Ця ознака таким чином могла-б бути характерна для XIX віку і молодших. Отже, і згадані селища теж навряд чи можна вважати за старіші. Знову-ж-таки звязуються між собою однаковими знахідками Tell Kostievo, що його розкопав Seure у Тракії, і Лукаші переяславського пов. на Полтавщині, бо в обох знайдено цілком однакові формою і завбільшки горщички з двома шийками, тимчасом як в інших селищах вони ще не траплялися⁴⁾.

Як Костієво, так і Лукаші мають і інші ознаки, що вказують на пізню добу їхнього існування і власне вже на бронзову. Це, напр., широкі паскові, нехай і невеличкі розміром, вухка в горщиках с. Лукашів і великі вуха в Костієво. Такі самі завбільшки вуха трапляються і в Мечкурі, а також і в Тордоші⁵⁾ в Угорщині. Ці великі вуха дуже характерні не тільки для глиняних, ба й для срібних горщиків Hissarlik II₂.

Ці всі риси вказують на те, що згадані некрополі і селища не можна відсовувати далеко за 2000 літ перед Хр. у глибинь віків, бо і Троя-Hissarlik II₂ приблизно треба датувати близько до 2000 літ.

¹⁾ I. Hampe l. A bronzkor emlekei magyarhonban. 1886. 7. I. Pl. LXXIX/1 і Pl. LXXVIII/1.— На Словаччині в 1925 р. теж знайдено подібну посудину, що зберігається в Празькому земському музею (ще не опублікована).

²⁾ Dr. Schranil датує початок бронзової унетицької культури в Чехії початком XVII в., див. його Bronzova doba v Cechach.

³⁾ Gordon Child e. Schipenitz Pl. XV fig. 6; fig. 21; тут-же в Шипинцях Fig. 21 показує ванночку на 4-х ніжках зовсім подібну до Томашівської, див. Курінний, op. cit. таб. XII/6; у Тракії, див. Seure et Degrand op. cit. fig. 51, fig. 5; в Тесалії в Tsangli, див. W a s e a n d T h o m p s o n. Prehistoric Thessaly. Tsangli (Aep). g. правда, тут тільки самі ніжки залишилися, а форма посуду невідома. В Старій Буді, див. Я к и м о в и ч, op. cit. Рис. 142. Х в о й к а. Раскопки въ обл. Трипольской культуры. 1901. Табл. VI. На ніжках-же стоять і моделі каток у Сушківцях, див. В. К о з л о в с ь к а. Розкопки 1916 р. Зап. Іст.-Філ. С. Укр. Наук. Тов. у Києві, кн. XVII. 1918, і в Попудні, див. Е. М а j e w s k y. Najstarsza zagroda na paliach.—З культури дзвінкових глечиків, див. А. S t o c k y. Cechy v době kamenné. 1924 р. Таб. XL/4 і Таб. XLI/4, 5, 6; з культури передунетицької, див. ibid. tab. XLIX. 3.

⁴⁾ В. Щ е р б а к і в с ь к и й, op. cit. tabl. II, рис. 1 і Seure et Degrand, op. cit., fig. 68.

⁵⁾ Hubert Schmidt. Tordosch. Zeitschr. für Ethnolog. 1903. p. 438. Fig. 32a і Fig. 16.

Є й ще вказівки на пізню добу інших селищ. Коли ми звернемося до Кошилівцець, то побачимо таке. Окрім того, що є на горщиках правдиві вуха, є ще й інакші вказівки на пізню дату цього селища. Це власне теріоморфна ваза. Це статуетка звіря, як Гадачек думав, бика¹⁾, з заглибленням на спині, що затикалося спеціальною глиняною затичкою. Подібну-ж теріоморфну вазу знайдено і в Шипинцях²⁾. Такі самі теріоморфні вази були і в Каппадокії, пізніш як 2000 року. Але найцікавіше те, що саме таку вазу, тільки срібну, в формі оленя, знайдено в Мікенах³⁾. Вона належить уже до мікенської доби. Мені здається, між іншим, що кошилівська ваза теж швидше подібна до оленя, ніж до вола, принаймні коли дивитися на репродукцію в книзі, а роги в ній відбиті.

Спіральний орнамент, навіть у спіраль-меандровій кераміці, на мою гадку, з'явивсь не надто пізно. Я гадаю, що цілком правдиво датує доктор Схраніль унетицьку культуру XVII віком перед нашою ерою. Це початок середньо-європейської бронзової доби. Та я не знаю, чи мали-б ми право неолітичну спіраль-меандрову чеську кераміку відсовувати далі, ніж на 500 літ перед унетицькою. Культура спіраль-меандрової кераміки цілком хліборобська, з дуже спеціалізованим кам'яним шліфованим і просвердленим начинням. Це клини подібні до шевських копит на чоботи⁴⁾ (korytnate kliny, Schuhleisten bei). Це не була культура примітивів.

З другого боку, сама поява спіралів серед культури Егейського моря як-раз припадає на третю старо-мінойську добу Е. М. III, тоб-то приблизно біля 2200 року перед Хр. Це малі окремі звислі спіральки, подібні до каппадокійських. Мені дуже важко удержатися від думки, що хліборобська культура могла прийти в Середню Європу не з дикіших країн, а тільки з високо культурного месопотамського малоазійського сходу, де на той час були вже і закони навіть установлені і записані на тее, живо-видячки, щоб охороняти і розвивати хліборобство. І з того-б виходило, що й наша спіральна орнаментация як мальована, так і інкрустована не могла виникнути раніше. І ще є один цікавий факт, це—сусідство на сході, нехай і не дуже близьке, кубанської культури, що характеризується великими могилами з дольменовими домовинами (Майкопська, Царевська, то-що). Тут ми бачимо кремінні списи разом з мідяними сокирами та іншою мідяною зброєю і з горщиками оздобленими то шнуровою орнаментациєю, то орнаментациєю зробленою печатками на шиї і плечах, а також і на цілому часом горщиківі. Похорони тут скорчені непалені. Ця культура випромінювалася до області нашої мальованої кераміки і стикалася з нею. Сліди цих стиків видно з розкопів Доманицького⁵⁾,

¹⁾ Hadaczek. Koszylowce, fig. 173.

²⁾ Gordon Child. Schipenitz. Fig. 1.

³⁾ G. Karo. Mynoische Khuta. Abb. 13. Jahrb. Archeol. Institut. XXVI. 1911, ст. 249—270; T. Bossert. Alt Kreta. 1921, fig. 236 c.

⁴⁾ A. Stocky, op. cit. fig. XIX. 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9.

⁵⁾ В. Доманицкій. Раскопки кургановъ близь села Ксодистаго. Изв. Имп. Арх. Ком., вип. 12. 1904, стор. 119. Рис. 9, 10, 14, 15, 1б.

Д. Щербаківського¹⁾; тут стики цих двох культур виявилися в тім, що скорчені кістяки поховані в кам'яних скринях або обложені кам'яними брилами (як ремінісценція дольменів), мали при собі мальовані горщики, що належали до пізньої трипільської доби. А ще цікавіший факт похоронів в одній могилі біля Верем'я (відкрив його, здається, Хвойка), де в могилі під насипом знайдено горщик з перепаленими людськими (?) кістками, в кружку з інших горщиків, і цей круг з 7-х горщиків стояв на перепалених кістках і попелі. Між горщиками було кілька кам'яних клинків і провірчених сокирок, а горщики своєю формою та орнаментом нагадують шнурову кераміку²⁾. На жаль, добрих ілюстрацій при тім не прикладено, і тому повстає багато сумнівів.

Можливо, що результатом таких стиків і був уже згаданий скорчений недопалений кістяк, що його знайшов Хвойка на точку у Верем'ї. Отже ці стики і взаємини дозволяють дещо витягнути і для обопільного датування. Майкопську культуру різні автори датують різно. Ростовцев застосовує її до середини III тисячоліття, Тальгрєн ставляє її між 2000 і 1700 рр. перед Хр. М. М. III, а Фармаковський зв'язує її з Гіттитською культурою і таким чином знижує її дату до XVII—XV вв. перед Хр. М. Ebert уміщує біля 2200 року³⁾.

Найбільш підхожа дата здається мені,—це Тальгрєнова, вважаючи при тім, що ця культура цвіла на Кубані декілька сот літ і 2000 літ це тільки середина її розквіту. Одночасна повинна бути і мальована кераміка та й зв'язана з нею хліборобська культура на території України.

Наприкінці розквіту цієї культури через територію України пройшов народ, що ніс із собою шнурову кераміку і звичай скорченого поховання в кам'яних домовинах. Але чи йшов він із сходу на захід, чи навпаки існують різні на це погляди.

Німецькі вчені гадають, що шнурова кераміка йшла із заходу на схід. Саме досліди на території України могли-б пролягти найбільше

¹⁾ Д. Щербаківській Раскопки въ Серезліевкѣ Херс. губ. Археолог. Лѣтопись Южной Россіи. 1905 г. № 1—2, стор. 10.

²⁾ Хв. Вовк. Знахідки між Стретівкою і Верем'ям. Матеріали до Української Етнології, том III Львів. 1900 р.

³⁾ M. Rostovtzeff. The Summerian freasure of Astrabade. The Journal of Egyptian Archaeol., vol. VI. 1920 p., 4—22.

M. Rostovtzeff. La stèle d'Untas-Gal. Revue d'Assyriologie, vol. XVIII p. (116—118).

M. Rostovtzeff. L'age du Cuivre dans le Caucase septentrional. Revue archeologique. Serie V, том XII. p. 192 ff.

Tallgren. Zur frühen Metallkultur Südrusslands. Studien zur vorgesch. Archeol. A. Götzе zu seinem Geburts 1925, стор. 66—76. Тальгрєн каже, що майкопський кинжал є характеристичний для М. М. III, тоб-то третьої середньо-міноїської доби, отже десь близько 1700 року, і каже, що серйозно про датування можна починати говорити тільки тоді, коли датується в формах прийнятих для Егейської культури і в порівнянні з егейським матеріалом.

Фармаковській. Археологическій періодъ въ Россіи. Матеріали по археології Россіи. № 34.—Відносячи статуетки биків до Гіттитських впливів, Фармаковський власне посовує початок майкопської культури туди, де Тальгрєн ставляє кінець її.

M. Ebert. Südrussland in Altertum. 1921, стор. 65.

світла на це, але й досі дуже малу увагу звертали на бідні могили з скорченими кістяками і гостроденними горщиками, і на території України археологи уже вганяли за скитськими могилами. Тимчасом вистудіювавши усі деталі Трипільської культури і бідних могил з скорченими кістяками в кам'яних скринях і без них, дослідники пролляли-б багато світла на початки культури на нашій території. Мушу на одне звернути увагу, це на те, що правдиві номадські народи, кочовики не люблять тілопалення і з огляду на саме своє життя не потребують його. У них не може бути такого страху перед мертвими, як у осілих хліборобських народів. Тому і теорія Шухгардтова¹⁾, начеб-то тілопалення в Європі уперше вигдало якесь кочове плім'я в Тюрингії і потім рознесло по Європі, не є, на мій погляд, слухна. Ми ні в одного кочового народа Європи й Азії тілопального обряду і не бачимс. Ми його ясно бачимо в найдавніші культурні доби на великій площі між Евфратом та Індом²⁾, де природні умови життя дали можливість людям осісти, де хлібні рослини (пшениця і риж) ростуть у дикім стані, де сами собою ростуть такі поживні овочі, як гарбузи, дині, кавуни. І саме в тую добу, коли на цій величезній площі скрізь у різних місцях ми можемо знайти мальовану кераміку (в Балучистані і останніми часами на Інді) одночасно з нею ми знаходимо і більш або менш розвинений, або прийнятий обряд тілопалення.

Від цієї великої могутньої культури, від її високого рівня й могли йти промені, могли спускатися, текти струмочки до нижчого рівня в Малу Азію та Європу. І тільки орди кочовиків разуразними нападами знизили згодом рівень цієї культури і її могутність. І ці орди завсіди залишали по собі обряд тіловземлення під могилами, що ми бачимо й на території України. Вийнятки показують тільки вплив осілих культур на кочовиків-войовників.

¹⁾ Див. прим. на стор. 129 цієї книжки.

²⁾ Останніми часами англійські вчені відкрили Протомесопотамську культуру, з мальованою керамікою теж і в Балучистані і на Інді, див. Sir John Marshall. Unweiling the prehistoric civilisation of India. Illustr. London, News. № 4533. 6/III 1926 р. р. 398. — Gadd and Sidney Smith. The new links between Indian and babylonian civilisations The Ill London News. 4/X. 1924 р., р. 614—615, 616 Розкопи зроблено в Mohenjo-Daro і Harappa. — Там знайдено навіть рельєфні символічні спіралі, фіг. 8.

ПОЯСНІННЯ ДО МАЛЮНКІВ.

М а л. 1. — Зовнішній вигляд одного з горбів Ель-Гібба (El-Hibba), реставрований на основі Кольдеевського опису.

М а л. 2 — Перекрій цвинтаря El-Hibba, реставрований на основі Кольдеевського опису.

М а л. 3 — Перекрій домовини з запеченим там кісткою дитини в горбі El-Hibba.

М а л. 4 — Різні способи зберегати перепалені людські кістки в Сургулі і Ель-Гібба на основі Кольдеевського опису (ор. cit.).

М а л. 5 — Урни з перепаленими кістками в Сургулі і Ель-Гібба; перерисовано на основі Кольдеевського опису і рисунків горщиків, що опублікували французькі й англійські експедиції з відкриттів у тій-таки області.

М а л. 6 — Перекрій частини могили Мечкур.

М а л. 7 — Перекрій однієї з глиняних домовин I. Завд. — 1,98 м., завш. 1,20 м., завв. — 0,65 м.

М а л. 8 — Перекрій домовини II. Завд. — 2,10 м., завш. — 1,40 м.; завв. — 0,65 м.

М а л. 9 — Сокирка з зеленого граніту (з мог. Мечкур).

М а л. 10 — Мисочка на високій ніжці (з мог. Мечкур). Діам — 14,5 × 12,5 см., і завв. — 11,5 см.

М а л. 11 — Горщик з вушком (з мог. Мечкур), діам. — 9 см., завв. — 10 см.

М а л. 12 (а-б) — Миска чорна блискуча з сірим орнаментом (з мог. Мечкур). Діам. — 11 см.

М а л. 13 — Посудина, що скидається на „аскос“ (з мог. Мечкур (1)). Завд. — 20,5 см., завв. — 11 см.

М а л. 14 — Аскоподібна ваза в формі лапи (з мог. Мечкур (1)). Завв. — 6 см.

М а л. 15 — Аскос у формі чобота (з мог. Мечкур (1)). Завв. — 7 см.

М а л. 16 — Перекрій цвинтаря в Більчу Золотому при порівнянні малюнків Осовського № 1, № 2 і № 5.

М а л. 17 — Перекрій точка-череня II в с. Колодистому. Розкопи Доманицького.

М а л. 18 — Схематичний перекий точка-череня в с. Верем'ї. З опису В. Хвойки.

М а л. 19 — Перекрій точка-череня в с. Старій Буді. З опису розкопів М. Якимовича.

М а л. 20 — Реконструкція точка в с. Лукашах на Полтавщині з розкопів В. Щербаківського.

М а л. 21 — Підставець циліндричний з широкою п'яткою (з мог. Мечкур (1)).

М а л. 22 — Гостроденна ухаства ваза з підставцем до неї (з мог. Мечкур (8)).

М а л. 23 — Підставець з перехватом у поясі (з мог. Мечкур (8)).

КЕРАМІКА КУЛЬТУРИ А.

(З додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї).

I.

Трипільську культуру, що поширена на більшій частині території правобережної України, а далі переходить до Басарабії та Галичини, на Лівобережжю знайдено тільки в декількох пунктах, поблизу Дніпра¹⁾, дарма що досліди в її галузі провадили протягом 30 років. А що культуру поширено в такому великому районі, це, звичайно, не сприяло, щоб витворивсь монолітний характер її. Справді, нині можна констатувати різні типи її, а в них і різні варіанти²⁾. Але ці варіанти не порушують загального характеру типів Трипільської культури і типи її в основних своїх рисах залишаються сталі.

Останніми часами в науковій літературі де-далі частіш повстає спроба замінити назву „Трипільська культура“ на назву „культура мальованої кераміки“ і тим звязати її з мальованою керамікою давнього Сходу (Каппадокія, Сузи, Анад, Китай) і Західньої Європи (Тесалія, долина Італія)³⁾. А втім, спробу цю за дуже слушну вважати не можна. Термін „мальована кераміка“ можна вживати тільки з великим обмеженням, бо він більш-менш відповідає не всій Трипільській культурі в цілому, а тільки одному типові її — культурі В, де мальована кераміка в південній і західній зоні її поширення становить 70—85%, проте в північно-східній частині відсоток цей не вищий за 35—40%. Явище це стверджує спостереження неб. В. Хвойки, що відсоток мальованої кераміки в культурі В збільшується в напрямі до Карпат⁴⁾. Менш задовольняє ця назва що-до інших типів Трипільської культури, менш поширених, де кількість мальо-

¹⁾ На Дніпрових допливах у місцях близьких до Дніпра. Напр., на Чернігівщині с. Євминка, с. Виповзово; на Полтавщині — с. Лукаші, с. Вереміївка, с. Бортничі. Тут Трипільська культура має характер швидше впроваджений, не самостійний.

²⁾ Напр., варіанти Трипільської культури (В) на Гуманщині — Косенівські, Томашівські, Сушківські та інші відміни.

³⁾ Напр., В. М. Щербаківський. „Мальована неолітична кераміка на Полтавщині“. Прага, 1923. „Hoernes-Menghin. Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa“. Wien 1925. Акад. М. С. Грушевський. „Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла“ Укр. Ак. Н., Істор. Секція. Зб. Київ та його околиця. 1926, стор. 11 та інші.

⁴⁾ В. Хвойка. „Раскопки площадок въ с. Крутобородинцах“. Москва. 1910. Окр. відб. з „Древностей“, т. 21, в. 2, стор. 21.

ваної кераміки не перебільшує 8—10%. До них належать типи культури, що її зазначив небіжчик В. Хвойка через літ. А, в відміну від найпоширенішої культури, зазначеної в нього через літ. В¹⁾; тип культури, що його відкрив неб. акад. Біляшівський у Линцях (с. Борисівка)²⁾, її ми пропонуємо зазначити літ. С³⁾. Наведені допіру ще типи Трипільської культури з незначним відсотком мальованої кераміки відрізняються від найпоширенішого типу її, т. зв. культури В, але всі вони, за винятком культури А, у мальованій кераміці наближаються до культури В. Можливо, тут ми маємо пізніші парості Трипільської культури. Що-до звязування мальованої кераміки Трипільської культури з мальованою керамікою Сходу і Заходу, то це питання вимагає спеціальних студій і вирішувати його тепер — передчасно.

Культуру А вперше сконстатував був неб. В. Хвойка в с. Верем'ї р. 1896, тоб-то зараз як знайдено землянки Трипільської культури (літ. В) у Києві в садибі художника Святославського⁴⁾. В. Хвойка поділив Трипільську культуру на культури А і В, перевівши низку дослідів в околицях Трипілля; ці досліді виявили були обидва зазначені типи. Вже на XI Археологічному З'їзді р. 1899 у Києві В. Хвойка певно поділяв Трипільську культуру на культуру А і В⁵⁾.

Досі культура А була відома тільки в околицях м. Трипілля. Останніми роками визначилися 4 нові пункти, що їх, очевидно, можна буде звязати з культурою А. Всі вони на Гуманщині, а саме з сс. Онопріївки, Ботвинівки, Володимирівки і Колодистого над р. Синюхою. Володимирівські точки знайшов завідуючий Історичним Гуманським Музеєм Б. П. Безвенглінський; точки у с. Колодистому почав досліджувати у р. 1926 П. П. Курінний. Він розкопав тут 1 точок і виявив культуру, очевидно мішану (А і В)⁶⁾. Пункти ці, будучи південно-західними, що-до культури А околиць м. Трипілля повинні дати надзвичайно цінний матеріал для дальших студій у галузі цієї культури, констатувати в ній відміни й разом із тим вияснити багато неясного, що є й дотепер у галузі знання Трипільської культури взагалі.

Топографічні дані, звязані з культурою А, не відрізняються від загальних топографічних умов культури В. Обидві культури займають льосову зональність і за підґрунтя мають льос. Точки культури А розкидані на схилах шпилів біля річки або течії на східній частині її

¹⁾ Існує розподіл моравської мальованої кераміки на кераміку кулясту А й молодшу — В. І. А. Піра. „Malovaná keramika neolitická v Čechách“. Одб. з „Pravěku“, с. 2—4. 1910, стор. 18.

²⁾ Акад. М. Біляшівський. „Досліді на городищі біля с. Борисівки Линецьк. району на Київщині“ УАН—ВУАК „Коротке звітлення за археолог. досліді. 1925. Київ, ст. 67.

³⁾ Новий тип Трипільської культури, очевидно, ми маємо також в с. Усатові біля Одеса, що його досліджує М. Ф. Болтенко.

⁴⁾ Рукописний щоденник В. Хвойки, ч. 2, ст. 94.

⁵⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“ Тр. XI. Арх. Съѣзда, т. I.

⁶⁾ Відомості ці ласкаво подав мені П. П. Курінний, за що щиро дякую йому.

(з ухилом до північного або південного сходу). Такий розклад їх свідчить про добре обміркований вибір місцевости на протисонні, а саме, щоб сонце на своїому сході й далі як мога довше сипало проміння на точок. Так само можна констатувати певну систему в плануванні точків культури А. Досліди небіжчика В. Хвойки в околицях м. Трипілля довели, що точки культури А плановано по великому колу з більше-менше певними обрисами. Напр., точки біля м. Трипілля кількістю 30 розкладалися по колу у 2 верстві діаметром; у с. Верем'ї — діаметром близько 500 м. ¹⁾

Культура А має свої відміни, що полягають найбільше в характері кераміки, деяких особливостях в устрою точків і деяких гатунках знаряддя.

Точки культури А, очевидно, являли собою невеликі, відкриті майданчики з шарів перепаленої глини, а біля них на землі, а інколи й на них було вміщено посудини з перепаленими кістками й без них, часто-густо обкладені печиною (шматками перепаленої глини), зернотерки та інші речі ²⁾. Точки склалися з одного або декількох шарів компактної глини, що їх накладувано один на одного. Часом кількість шарів сягала 5 (напр. точок коло с. Щербанівки).

Спідній шар, безпосередньо накладений на зачищену землю, завсіді у своїй спідній частині мав нерівну хвилясту поверхню. Горішню частину його було старанно вигладжено та здебільшого побілено. Спідній шар міг бути найгрубший ³⁾. Очевидячки, коли він псувався, на нього нашарувували другий, далі третій, то-що шари глини. Поверхні шарів вигладжували і білили зверху, а спідній бік нового шару вигладжувався од дотику до рівної поверхні спіднього шару. Деякі точки скраю мали будовку, складену з напівоброблених плескуватих каменів. Вона виглядала наче піраміда, іноді заввишки 0,62 м., інколи складена з 24-х кам'яних плит. Піраміди ці — то найхарактерніше явище в точках культури А. Під пірамідами в ямі на материк у знаходилася звичайно чудово зроблена невелика кам'яна кулька. Біля піраміди на невеликому побіленому точкові були розміщені в ряд 3 біноклеві посудинки, за ними — 2 зернотерки, а біля них знаходилися дві величєнькі грушуваті посудини, далі ще дві зернотерки. З заходу від цієї громади посудин було розміщено 3 глиняні миски, що з них одна була прикрита плескуватим тесаним каменем, а з південно-східнього боку була ще одна громада з 9 посудин; в одній із них знайдено дві перепалені кісточкі ⁴⁾. Рідко серед цих відкритих

¹⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“ Окр. відбит. з I тома „Тр. XI. А. С.“ стор. 50, 58, 60.

²⁾ Ibid. ст. 44, 45 та інші. Також щоденник моїх верем'ївських розкопів; також В. Козловська „Розкопи у жовтні р. 1925 у с. Верем'ї“ УАН—ВУАК „Коротке звітлення за археол. досліди 1925“. Київ, 1926, ст. 52.

³⁾ В одному з верем'ївських точків В. Хвойка констатував товщу спіднього шару печини у 14—15 сант., горішню 8—10 сант. В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ“. Москва, 1910. Відб. з „Древностей“, т. 21, в. 2, ст. 13.

⁴⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з I т. „Тр. XI А. С.“, ст. 44—45.

точків траплялися будови іншого характеру, мазанкові, з дерев'яною основою. Думку цю підпирає ще й те, що небіжчик В. Хвойка у Верем'ївському точку IV знайшов великі шматки печини з відбитками дерева, що займали площу 3×5 м.¹⁾ Так само за рідке явище в точках культури А можна мати довгасті чотирикутні ями завглибшки 1,5 м., що їх знайшов небіжчик В. Хвойка у двох точках околиць м. Трипілля під шарами печини²⁾. Середній розмір точків — 4×5 м., але трапляються маленькі точки завбільшки $1 \times 1,5$ м.³⁾ Щоб білити точки, можливо, уживали білу глину третинного походження. Глина тая утворює шар нижчий за льос у Трипільлі й його околицях; її й нині селяни використовують, щоб білити хати замість крейди. Деякі точки пофарбовано в червонуватий колір⁴⁾.

Характерніша і оригінальніша кераміка культури А. Тут ми повинні констатувати явище невластиве для Трипільської культури взагалі — це те, що глиняних фігурок так що й немає. Знайдено тільки 3 фігурки в точку поблизу с. Щербанівки — 1 фіг. тварини й 2 фігурки людські схематичного характеру⁵⁾. Посуд вироблений був з звичайної глини на горщики; до цієї глини домішувалося часом жорстку, пісок, товчені черепашки. Опалений він був гірше як посуд культури В. Заналізувавши черепки обох культур, виявили, що втрата від вогню у черепках мальованого й немальованого посуду культури В дорівнює — $2,20\%$ й $4,77\%$ ⁶⁾, фрагменти ж з 4-х типів посуду кращого виробу культури А дали — $13,14\%$, $17,33\%$, $17,28\%$, $12,54\%$ — втрата значно більша, — вона показує, що глину випалювано гірше. Найгірш випалювано посудини, що їх череп'я дало під час аналізу $17,33\%$ й $17,28\%$ втрати від вогню. Серед фрагментів посуду з $17,33\%$ є примірники, котрі можна вважати за зовсім неопалені, а висушені на сонці. Цікаво, що до них належать посудини (їх я зарахувала до типу II, див. далі) прекрасного виробу, розкішно розмальовані, а це свідчить про їхнє цілком декоративне призначення. Такі вироби іншим типам Трипільської культури невідомі.

Знаряддя культури А повторює типи начиння культури В, крім мідяних сокирок і деяких кам'яних виробів.

Як матеріал для знаряддя культури А уживано — камінь (кремінь, граніт, пісковик, наметні різних порід), оленячий ріг і зрідка щиру мідь. З кремінного знаряддя відомі ножі та скребачки. З граніту виробляли — зернотерки, кульки, булаву, деякі т. зв. „працні камені“, з пісковика — кам'яні плити, шліхтувальники. В точках знайдено також невеликі камінці з вигладженим одним чи більше боком з наметнів афанітової або кварцитої породи⁷⁾. З наметнів вироблено ще й деяке знаряддя, напр. плескувату сокирку й молота з верем'ївських точків. З рогових виробів

¹⁾ Ів., стор. 45. ²⁾ Ів., стор. 58. ³⁾ Ів., стор. 46. ⁴⁾ Ів., стор. 68.

⁵⁾ Детальніш я спиняюся на них далі. ⁶⁾ Див. мою статтю про Сушківські точки.

⁷⁾ Породи деяких кам'яних виробів ласкаво визначив академик П. А. Тутковський. Широ йому за це дякую.

відома провірчена сокирка (верем'ївський точок VI). Знаряддя культури А відрізняється тим, що цей тип Трипільської культури знає високу техніку кам'яної індустрії, а саме — чудово вироблене, а також провірчене знаряддя. Щоб це довести, згадаю за булаву з верем'ївського точка I — діаметром 9,5 снт., хрестату з вдшеною спідньою частиною біля дірки й опуклою горішньою, 4 закінчення її овально круглясті і добре виточені; далі — за невеликі кам'яні кульки, тонко вироблені, що їх неб. В. Хвойка знаходив на материку під пірамідами. До провірченого знаряддя належить молот перебитий, двічі провірчений, вироблений з наметня афанітової породи, знайдений разом з двома мідяними сокирками в верем'ївському точку VIII. Це більш одрізняються плескуваті сокирки з щирої міді й одна сокирка з діркою, довгастим обухом і витягнутою тонкою задньою частиною, що скидається на дзьоб (19 снт. завдовжки). Її знайшов був неб. В. Хвойка в одному з верем'ївських точків¹⁾. Сокирка ця являє собою цілком виняткове явище серед знахідок культури А. Типовіші плескуваті мідяні сокирки. Їх знайдено 6, з них 4 — у верем'ївських точках, 1 — у щербанівському й 1 — у трипільському. Спідня частина цих сокирок плескувата, горішня опукла. Всі вони поширюються до леза й закінчення мають або закруглене, або виразніш поширене з гострими плечиками. Завдовжки вони від 7 снт. до 13,7 снт. Мідяні сокирки, булаву, що в камені повторює металеві форми, знайдено рідко; це мимохіть викликає думку про те, що речі занесено з інших місцевостів. Неб. В. Хвойка зв'язував їх походження з прикарпатськими країнами²⁾. На це, можливо, натякає і мідяна сокира з діркою, що нагадує сокирки угорського типу, та щоб остаточно розв'язати це питання, потрібні спеціальні студії.

До знахідок іншого характеру на точках культури А належать — спорадичні знахідки щитків з черепах, рідкі — річкових черепашок (unio), частіш знаходять кістки звірячі та людські. Кістки знайдено перепалені (кальциновані) або необпалені. Склад тваринних кісток знов підкреслює відміну культури А. Тут можна сконстатувати, що переважають кінські кістки (часто-густо перебиті)³⁾; трапляються також кістки баранячі, свинячі, рідше знаходять бичачі кістки. Це вказує, що в культурі А бика не шанували, тимчасом як у культурі В таке пошанування яскраво відчувається. Тут воно виявляється численними кістками цієї тварини, глиняними зображеннями їх і окрасами на посуді в вигляді бичачих голів⁴⁾.

Свинячі кальциновані кістки я знайшла, провадячи розкопи у с. Верем'ї. Кістки належали переважно молодим тваринам⁵⁾.

¹⁾ Інвентар. Археологічного відділу Всеукр. Істор. Музею ім. Т. Шевченка, № 4408.

²⁾ В. Хвойка. „Древніе обитатели Средняго Приднѣпровья“. Київ, 1913, ст. 21.

³⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з 1 т. „Тр. XI А. С.“ ст. 47, 48, 59.

⁴⁾ Див. мою статтю про сушківські точки.

⁵⁾ Див. Щоденник розкопів. Кістки ласкаво визначив І. Ф. Левицький, співробітник Волинського Музею. Щиро йому за це дякую.

Людські кістки знайдено у верем'ївських точках, а саме — у точку I, на побіленому шарі печини стояла грушувата посудина-урна з витиснутим орнаментом. Урна ця містила в собі перепалені людські кістки, була частково пофарбована на біло і обкладена шматками печини. У точку IV — в місці, де кінчавсь шар печини, знайдено побитий людський череп, кульшову кістку і двоє зубів. У точку IX за шаром печинного грузу знаходивсь людський череп, біля нього мідяна сокирка і провірчений кам'яний молот. У щербанівському точку знайдено грушувату урну; горішню частину її зрізано плугом; у ній знаходилися перепалені людські кістки. Такі самі кістки знайдено в одному з невеликих точків с. Щербанівки поміж печиною. В одному трипільському точку, біля шару печини знаходилася грушувата урна з витиснутим орнаментом; у ній — перепалені людські кістки (частина чолової кістки, рук та ніг), засипані шматками печини. Далі, в тому самому точку поміж шматків печини знайдено горішні частини з двох людських черепів, один побіля одного; поруч них знаходилися посудини, між ними одна подвійна біноклева посудина. За шаром печини знайдено дві горішні частини людських черепів, усунутих один в один. В іншому трипільському точку знайдено велику глиняну урну з зрізаною плугом горішньою частиною; спідню частину її обкладено шматками печини. В ній знаходилися перепалені людські кістки. Далі виявлено 3 невеличкі точки, на кожному з них знайдено по одній урні з перепаленими людськими кістками. Біля урн було декілька посудин іншого типу й зернотерки¹⁾.

На підставі даних, виявлених як студіювали культуру А, можна певно сказати, що точки цієї культури дотепер відомі призначувано для культу. Наведу ще раз факти, котрі стверджують цю думку. По-перше, за це промовляє характер точків, що дає можливість убачати в них найшвидше відкриті глиняні майданчики, що по-за їх межами, на землі або рідше на них розташовані грсмади посуду, здебільша присипаного шматками печини. До цього належить також варіант цих будов з кам'яними пірамідами; під ними в ямі, прокладеній до материка, знаходилася чудово обточена кам'яна кулька, а за пірамідою на невеликому точку в певному порядку розташовано посудини — біноклеві, грушуваті та інші, а також зернотерки. Такий характер будов аж ніяк не можна звязати з уявою про житло. По-друге, в багатьох точках культури А є урни з перепаленими людськими кістками, перепалені людські кістки без урн, окремі людські кістки необпалені і нарешті кістки тварин (здебільшого молодих), перепалені до стану кальцинації²⁾. Це вказує на жертвні дари і цілком одкидає гадку, ніби це звичайнісінькі покидьки їжі. По-третє, є посуд характеру декоративно-культового. До нього належать — посуд мальований, сливе необпалений і разом з тим художнього вирсбу й бі-

¹⁾ Всі ці відомості взято з ст. В. Хвойки „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з І т. „Тр. XI А. С.“ ст. 44, 45, 48, 59, 60.

²⁾ Див. Щоденник моїх верем'ївських розкопів.

ноклевий посуд¹⁾. Деякі посудинки прикрито кам'яними плитами²⁾, це й собі стверджує, що точки ці призначувано для культу. Знов-же й те, що в згаданих точках є зернотерки, думку цю аж ніяк не заперечує. Навпаки, це явище малює цілком певну картину культу. Пригадаймо, що у примітивних народів розмелювати зерно це найважча і найдовша праця з усіх господарських робіт. Це, так мовити, центр усього господарчого клопоту. У модельках — житл культури В — цю думку підкреслено досить виразно — господиню там зображено навколішках біля зернотерки за найважливішою роботою — розмелюванням зерна. Можливо, цим виявлено специфічний тон хатнього затишку, господарности. Отже, цілком припустимо, що з зернотерки був символ господарности і можливо, покладено її в культові місця, як жертву предкам од рідного огнища.

Очевидячки, не всі точки були місцями похорону, були серед них і будови, котрі призначувано на інші потреби культу. До останніх можна застосувати точки з пірамідами, знов-же й ті, де не знайдено людських кісток (напр. верем'ївський точок з кальцинованими звірячими кістками, що його розкопано р. 1925). Основний похорон був тілопальний. Спалювали, можливо, на глиняних точках — майданчиках, попіл збирали в урни, ставлячи їх біля точка, рідше на ньому, присипали шматками печини і обставляли іншим посудом. Коли точок псувався, його підправляли новим шаром печини і фарбували здебільшого на біле. Небіжчик В. Хвойка у верем'ївському точку І констатував вибілювання точка вже після того, як на нього поставлено урну з попелом, чом і її трішки примащено білим, потім її присипано шматками печини³⁾.

Оселі носіїв культури А досі ще не знайдено. Розшукати їх і вистудіювати це завдання майбутнього⁴⁾.

На цьому закінчу загальну характеристику культури А й перейду до головної теми моєї праці — кераміки цієї культури.

¹⁾ Дещальніше за біноклевий посуд буде зауважено нижче.

²⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з т. I „Тр. XI А. С.“ ст. 44, а також — його-ж рукописний щоденник, ч. 2, стр. 97.

³⁾ В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з I т. „Тр. XI А. С.“ стр. 44.

⁴⁾ Поновлення питання про призначення точків Трипільської культури разом з спробою систематизувати трипільську кераміку, ми зустрічаємо в праці проф. Jul. Aili o „Fragen der Russischen Steinzeit“ (Helsingfors 1922). Не маючи на меті робити критичну оцінку цієї цінної праці, яка містить у собі багато цікавих і правдивих думок, дозволяю собі навести декілька зауважень до першої частини розділу її, Die Tripoljekeramik“. Шансний автор, відкидаючи гадку про точки — місця похорону (про точки будови культу він не згадує), має їх за житла і ганчарні (ст. 92). Можна вітати, що думка про призначення точків трохи зрушила з старих позицій, коли їм надавали одно тільки значіння, або житлове, або похоронне. Але і він не далеко відійшов від цих позицій. Досліди останніх часів (П. П. Курінного) дають підставу вбачати в точках будови певних конструкцій і різного призначення. От чому давні дослідники в питанні про призначення будь-якого точка підходили вже з готовою думкою і ніколи не вважали на характер пам'ятки. Цю помилку повторює і проф. Айліо.

Спробуючи довести, ніби точки це житла, автор замість щоб висунути поважні доводи на ствердження своєї думки, хоче збити гадку про точки — місця похорону, опе-

II

Україна, як зазначив проф. Б. Лисін¹⁾, це сторона різноманітних каолінів і глин, що становлять потрібний сировий матеріал для керамічних виробів. Отже цілком природньо, що на території України виникла і існувала довший час культура, що характеризується пишною керамікою і вказує на надзвичайне захоплення керамічними формами. Це можна зауважити що-до всіх типів Трипільської культури, надто культури А і В.

Кераміка культури А визначається різноманітними типами посуду закруглених, м'яких контурів та спорадичними глиняними фігурками. До цього можна додати й печину — глиняні шари точків-майданчиків. Відомий дотепер посуд культури А що-до техніки виробу і орнаменту можна поділити на 6 окремих типів, властивих тільки цій культурі. Кожен тип має свої форми. Миски зазначаю окремо.

Посуд I типу. До цього типу належать посудини 4 форм і різного призначення. Їх зроблено з промитої глини, що до неї домішано дуже небагато грубого піску. Деякі посудини випалено гірше, інші краще, але пересічно не дуже-то добре. Розлам черепків луский, інколи червоний однокольоровий, інколи чорний, або з чорним прошарком. У ньому можна постерегти здебільшого дуже дрібні білуваті вкropлення. Поверхню посуду цього типу примашено з обох боків тонким шаром глини і з зовнішнього боку вигладжено до блиску. Внутрішній бік був або зрівнений широколистою травою (судячи з відтисків), або старанно мережений дрібними неглибокими смужками, уміщеними здебільшого поземо, а де-не-де під кутом. Рівні рівнобіжні рядки цих смужок мимохіть виликають думку про те, що їх вироблено спеціальним начинням у вигляді широкого патичка з кількома неглибокими зазубнями на кінці (псевдо-гребінець).

Орнамент цього типу посуду рясний і являє собою різні комбінації бинд з низки глибоких рівнобіжних рівчаків, що утворюють спіралі, концентричні кола, що між ними вставлено заштриховані трикутники та ямки. В місцях вільних од заштрихування вміщено круглі неглибокі ямки, інколи вони поставлені одна під одною наче гудзики. Орнамент витиснутий був вже на готовій посудині з остаточно вигладженою поверхнею ще доки його випалювано. Начиння щоб орнаментувати було просте — 1) патичок невеличкий завбільшки, 1—3 мм. завгрубки, з тупим, або загостреним закінченням (замість нього, можливо, інколи уживано перо з великого птаха). Цим патичком витискувано рівчачки й маленькі ямки; 2) патичок грубший (4—5 мм. завгрубки) уживаний для ямок більшого розміру і 3) замість начиння майстер уживав для круглих неглибоких

руючи з найменш характерними і випадковими явищами в точках дійсних похоронних місцях (напр. підкреслює знахідки недопалених людських кісток, обминаючи численні приклади повного спалення (ст. 89, 90). На довід-же того, що точки є житла висуває сумнівну гіпотезу про точки місця літнього перебування трипільської людности, не згадуючи про те, що існують землянки Трипільської культури.

¹⁾ Б. С. Лисін. „Глина та глиняна промисловість на Україні“. Київ. 1918, вступ.

ямок пучку¹⁾. На довід того, що такі складні орнаменти витискували не гребінцем, а звичайним патичком, наведу той факт, що рівчачки в биндах не рівні — де ширші, де вужчі, де глибші. На деяких фрагментах посуду можна констатувати нерівне начавлювання підчас роботи — чому в рівчачках часто-густо відбивається загострений або тупий кінчик патичка. Небіжчик В. Хвойко мав цей тип посуду за інкрустований²⁾. Справді, на деяких посудинах і окремих фрагментах їх із збірки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка³⁾, можна констатувати рештки якоїсь біластої маси, що де-не-де заховалася в рівчачках. Колір цієї маси відмінний від кольору звичайного вапняного витвору, що в землі помалу вкриває поверхню посудини. Та все-ж цілком категорично висловитися в цій справі можна буде допіру тоді, коли порівняють аналізи цієї маси і вапнякових витворів, що часто-густо заповнюють і рівчачки і рівну поверхню посудини.

Аналіза черепка з посуду цього типу з моїх верем'ївських розкопів⁴⁾ виявила такі дані:

Втрата від огню	13,14%
Кремніокислота (Si O ₂)	58,85%
Окису алюм. і заліза (Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃)	27,52%
Окису кальція (CaO)	0,36%
Сірн. ангідрит (SO ₃)	0,20%
Окису магнія (MgO)	—
Луги (K ₂ O + Na ₂ O)	—
	<hr/>
	110,07%

До цього посуду належать:

1-ша форма — великі і менші посудини (більше-менше від 52 сант. до 14 сант. завв.), звужені донизу і закруглені у горішній частині, чому посудини мають грушувату форму. На горішній закругленій частині посуду прорізано невелику круглу дірку — вінце (мал. 1). Орнамент розкиданий по всьому вичеревку в вигляді спіралів (поодиноких і подвійних) або концентричних кіл. Його виконано одним начинням-патичком (тоді посуд оздоблено биндами рівчачків і невеликими ямками), двома — коли до рівчачків приєднано ямки більшого діаметру і, нарешті, трьома — коли на посуді крім рівчачків і ямок більшого розміру, уміщено неглибокі круглі ямки, витиснуті пучкою. Деякі посудини цієї форми мають з 4

¹⁾ Виразні сліди нігтя ясно видно у ямках грушуватого посуду з збірки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка, інв. № 12607.

²⁾ В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ“. Окр. відб. з „Древностей“ т. 21, в. 2, 1910, ст. 20. Його ж таки „Древніе обитатели Средняго Приднѣпровья“. Київ, 1913, ст. 21.

³⁾ Всеукр. Історич. Музей ім. Т. Шевченка, інв. Арх. від. №№ 4523, 12529, 12600 та 27449.

⁴⁾ Аналізи деяких черепків посуду культури А і печини з моїх розкопів пороблено в лабораторії Київського Політ. Інст. під керівництвом проф. Б. С. Лисіна, за що я щиро йому дякую.

або 2 боків опуклості, замкнені в спіралі, або концентричні кола, що осередок їхньої складають круглі, неглибокі ямки (мал. 2). Горішня частина такого посуду втрачає свою закругленість і наближається до квадратної форми з м'якими контурами. Дірки — вінця цієї форми посуду відокремлено плавким кільцем од орнаментального поля. Біля цих кіл з двох протилежних боків посуду обов'язково є невеликі дірочки, а в одному посуді із збірки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка ¹⁾ замість дірочок зроблено невеликі стоячі вушка такого самого характеру, що й на покоришках ²⁾. Через ці дірочки та вушка було просмикнуто мотузку у вигляді довгастої петлі, що на ню попереду теж через вушка або дірочки було накинута покоришка. Покоришка відтягалася по мотузку. Деякі посудини цієї форми мають навкруги вичеревка 1—3 рядки маленьких мережених вушок, очевидячки, декоративного характеру. Що-до призначення грушуватого посуду, то, як зазначено вище, в них найчастіш знаходжувано перепалені людські кістки. От чому їх можна вважати й за урни.

2-га форма — покоришки до посудин 1-ої форми. Трапляються більші й менші (від 11 см. до 0,5 см. завв.). Це конічні посудинки з плескуватою і дуже рідко круглястою голівкою ³⁾ (мал. 3, 4, та 5) і з двома стоячими вушками у горішній частині. Інколи вушки замінено дірочками на голівці, а в одному випадкові відома покоришка з одним круглястим вушком, уміщеним на місці голівки, чом вона нагадує дзвіночок ⁴⁾. Хоч елементи орнаменту ті-ж самі, що й на посуді в формі 1-ій, а саме окремі бинди рівчачків, концентричні кола навколо вушок, заштриховані трикутники, ямки, але оздоблені покоришки бідніш ніж грушуватий посуд. Орнамент виконано одним начинням.

3-я форма — посуд у вигляді т. зв. „шведських шоломів“. Небіжчик В. Хвойка назвав їх іще — дзвінкуватий („колоколообразный“). Це посудина з закругленою горішньою частиною і поширеними краями (мал. 6). Завбільшки вони більше-менше від 22 см. до 12 см. Відношення між горішньою закругленою частиною і спідньою різне — у деяких посудинах переважає горішня частина, у других — височінь краю сливе повторює височінь закругленої частини. Зрідка з одного боку посуду на заокругленій частині є невеличке мережене вушко. Орнамент рясний — у вигляді спіралів, концентричних кіл, трикутників, окремих бинд, ямок різних завбільшки. Для нього вживали різне начиння. На віщо призначувано посуд цієї форми це не зовсім ясно. Розкішний орнамент, що ясно вкриває вичеревок усього посуду знадвору, і разом з тим просте оброблення середини його показує, що, можливо, посуд уживано краєм до низу. Найпевніш, що це були покоришки.

¹⁾ Інв. № 12600. ²⁾ Див. далі.

³⁾ В. Козловська. „Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925“ У.А.Н.-В.У.А.К. „Коротке звітлення за археологічні досліди 1925“, Київ 1926, ст. 51, мал. 5. А також збірка Всеукр. Іст. Муз. ім. Т. Шевченка.

⁴⁾ Всеукр. Істор. Музей ім. Т. Шевченка. Археол. відділ, інв. № 4466.

4-а форма. До неї належать т. зв. біноклеві посудини. Всі вони виглядають ніби глиняні труби з поширеними краями й звуженою середньою частиною, поодинокі, або з'єднані по двоє. Подвійні звичайніші. З'єднані вони у 3 частинах дугастою поперечкою поміж горішніми краями, рівною поміж спідніми і фігурною, здебільшого окремо орнаментованою, посередині (мал. 7, 8). Середня поперечка здебільшого має ніжку і це надає їй інколи вигляд схематичної фігурки. Рідше поперечки ці без ніжки з рівним низом¹⁾ і опуклою горішньою частиною, інколи опуклі з обох боків²⁾. Орнамент рясний— у вигляді окремих бинд, поміж ними іноді розкидано ямочки різні завбільшки. Інколи горішній край оздоблений дрібними рисками. Окремі посудини цієї форми подібні до подвійних, тільки більші та ширші за них. У деяких з них діаметр одного краю більший за діаметр другого³⁾ (мал. 9). Орнаментовано їх так само биндами. Очевидячки, до цієї форми посуду можна застосувати й посудину, знайдену у щербанівському точку (спідньої частини його бракує). Він одрізняється від поодиноких біноклевих посудинок тим, що середня частина його куляста і має два великі, мало не квадратні вуха⁴⁾ (мал. 10). На табл. XXVI до ст. В. Хвойки „Каменний в'язь“ його помилково зображено з кулястим денцем⁵⁾.

Питання, на віщо призначувано біноклеві посудини, до нашого часу ще не розв'язано остаточно. Є кілька гіпотез, тільки-ж жадну з них не можна вважати за завдовільну. Проф. Штерн гадає про біноклеві посудини, що з них підставки для посудин⁶⁾. Але цій думці перечить той факт, що біноклеві посудини, знайдені підчас розкопів в їх первісному стані, ані разу не підтримували жадної посудин і поблизу їх не знайдено посудинок, що для них вони могли відіграти роль підставок. Взагалі такі посудинки невідомі культурі А, що ній властиві біноклеві посудини. Далі, всі ґатунки біноклевих посудин мають або вуха, або дугасті поперечки, незрозумілі і зайві для підставок і необхідні щоб переносити або підвішувати. Нарешті, дугаста поперечка подвійних біноклевих посудин робить їх дуже мало придатними для ролі підставок. Це менш обґрунтована гіпотеза, ніби цю форму посуду I типу призначувано як підставки для статуеток⁷⁾. По-перше ми не знаємо в жадному типі Трипільської культури фігурок, таких завбільшки, що для них біноклеві посудини могли-б бути за підставки. По-друге і найголовніше це те, що культурі А, а до неї належать біноклеві посудини, не властиві фігурки

¹⁾ Всеукр. Істор. Музей ім. Т. Шевченка. Арх. інв. № 12586.

²⁾ Там саме, інв. № 12585.

³⁾ Там саме, інв. № 12588.

⁴⁾ Там саме, інв. № 4456.

⁵⁾ „Тр. XI А. С.“ т. I табл. XXVI.

⁶⁾ Штернъ. „Доисторическая греческая культура на югѣ Россіи“. Окр. відб. з т. I Тр. XIII А. С. ст. 16, 17. А також В. Щербаківський. „Мальована неолітична кераміка на Полтавщині“. Прага, 1923, ст. 5.

⁷⁾ Проф. Василь Данилевич. „Археологічна минувшина Київщини“. Київ. 1925, ст. 52.

взагалі. Нарешті, біноклеві форми мають ще й за тарабани¹⁾. Якщо окремі біноклеві посудини ще позверхово й можуть нагадувати якісь „тарабани“, то звязати це уявління з подвійними важенько. Треба завважити, що поміж керамічних виробів культури А є подвійні біноклеві форми, вироблені з дуже делікатного, сливе не обпаленого матеріялу (див. тип II), тож він, коли-б добре вдарити в такий тарабан, мусів-би розтритися на дрібненькі шматочки.

Помилка в тому, що досі дослідники, розв'язуючи це питання, ґрунтувалися на тому, що річ позверхово скидається чи то на тарабан чи то на підставки, і цілком відкидали питання про обставини, за яких річ знайдено. Ще раз нагадаю, що біноклеві посудини знайдено певно розставленими біля кам'яних пірамід, або коло людського черепа²⁾, в точках, що їх безперечно призначувано для культу. От через що певніш мати їх за речі культового характеру, може для нас і неясного. Майбутні досягнення в царині знання, можливо, повніше освітлять, яку роль в стародавньому культі відгравали ці цікаві керамічні форми.

Тип II. До нього належить мальований посуд. В культурі А його обмаль, можна відзначити не більш, як 10%³⁾. Цей тип посуду виразно відрізняється від мальованого посуду культури В. Глина, з якої його вироблено, дуже добре відмулена, ясно жовтого, мало що не білого кольору, легка. Дуже рідко трапляється глина червонувато-жовта. Посуд сливе не випалений. Є черепки, що на них випалювання не помітне, можливо, вони висушені на сонці. От чому у воді шматочки череп'я легко розтираються між пучками в грязь. У сухому стані глина легко розтирається на ніжне порохно.

Аналіза черепка цього типу з моїх верем'ївських розкопів визначила такий склад його:

Втрата від огню	17,33 %
Кремніокислота (SiO ₂)	57,97 %
Окису алюм. і заліза (Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃)	22,30 %
Окису кальція (CaO)	2,05 %
Сірн. ангідр. (SO ₃)	0,73 %
Окису магнія (MgO)	—
Луги (K ₂ O + Na ₂ O)	—
Разом:	100,29 %

Велика втрата від огню показує, що глину випалено дуже погано.

Поверхню посуду колись пофарбовано на біле, або на червоно-гаряче і на цьому тлі виведено червоною або темно-червоною фарбою

¹⁾ M. E b e r t. „Südrussland im Altertum“ 1921, ст. 32. A. Stocky „Skupine kulovitych amfor at. sv. berndurská bubny v Cechách“ Niederlův sbornik. 1925, st. 197.

²⁾ В. Хвойка „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з I т. Тр. XI А. С., ст. 44, 59.

³⁾ В. Хвойка констатує більший відсоток мальованого посуду в трипільських точках, порівнюючи з верем'ївськими та щербанівськими і пояснює це тим, що перші точки багатші. В. Хвойка. „Каменный вѣкъ“. Ст. 59.

визерунки, інколи з контуром, обведеним чорною фарбою. Елементи орнаментів теж одмінні від орнаментів культури В, а саме овали, лінії, довгасті трикутні фігури з гнутими контурами (мал. 11), довгасті фігури у вигляді листочка. Штрихування тонкими рисами — цей улюблений орнамент у мальованій кераміці культури Б, порівнюючи рідке поміж орнаментом мальованої кераміки культури А. Сітки й спірали як елементів орнаменту немає. Посуд цього типу з своїм яскравим розкішним орнаментом виглядав, мабуть, надзвичайно ефектно. На превеликий жаль, фарби дуже погано збереглися; той орнамент, що ще аби-як зберігся, легко стирається, а через те до його треба ставитися надто обережно. Важко реконструювати форми цього типу посуду з дрібних, часто-густо деформованих фрагментів з вилялим орнаментом, що в них здебільшого його знаходять ¹⁾. Але з тих рідких посудинок, що їх знайдено цілими, або у великих фрагментах, ми знаємо такі форми мальованого посуду культури А: 1 форма. Посудинки з широким придушеним вичеревком, круглястим у горішній частині і гостро зрізаним на скосі до денця та рівною (ледві помітно звуженою до вінця) шийкою (мал. 12). Посуд цієї форми розмальований по шийці і на горішній круглястій частині вичеревка. Тут орнамент розташовано по окремій бинді. З двох боків він має по одному міньютюрному вушку з прямовісною діркою, виробленому з товщі стінок посудинки. Варіант цієї форми це посудинки близької форми з рівномірно кулястим вичеревком. 2-га форма. Посуд у вигляді широкошийого глека з круглястим вичеревком та з міньютюрним вушком (з поземо пробитою діркою) з одного боку. 3-тя форма — невеличкі посудинки з круглим вичеревком і широким (ширшим за вичеревком) вінцем. 4-та форма — подвійні біноклеві посудинки. Ця форма відмінна від такої самої форми посуду 1-го типу. Грунтуючися на фрагментах цих посудин можна спостерегти, що вони мали вичеревок опуклий з 2-ма чашкуватими закінченнями (мал. 13). Горішня поперечка була рівна і прикріплена нижче від вінця, середня без ніжки, поширена у середній частині. Спідньої поперечки, очевидно, не було. Орнамент одного типу вкривав вичеревок і середню поперечку. Окремо орнаментовані були чашкуваті закінчення. Призначення цього типу посуду могло бути тільки декоративно-культове.

Тип III. До цього типу належать горщики заввишки пересічно 9—10 снт., хоч є фрагменти і великих посудин цього типу (29—30 снт. заввишки). Горщики ці мають кулястий вичеревок і шийку, що поширюється до вінця. Орнамент витиснутий і завсіди заповнює тільки горішню частину вичеревка посудини, починаючи зараз-таки від шийки. Орнамент цей облямований рівним поземим рівчачком угорі і хвилястим (інколи подвійним) на низу (мал. 14, 15). Здебільшого він складається з дрібних витисків, що були штамповані спеціальним начинням у вигляді плескуватої лопаточки з неглибокими зазубнями по краю. Інколи замість

¹⁾ Див. щоденник моїх верем'ївських розкопів.

цього начиння вживали звичайний патичок, яким витискували дрібні ямочки. Там, де спідня лінія, що облямовує поле дрібно-тисненого орнаменту, утворювала цибулину, або більш-менш шпильясте вигнуття, поставлено вушко, пипті або потрійні ямки величенькі на розмір. Вушки були прості мін'ятюрні, инколи цілком декоративного характеру, без дірки, або дудуваті, здебільшого орнаментовані. Шийку часто-густо прикрашено переважно низкою опуклин, розташованих під вінцем і вироблених палічкою з середини, причому дірку старанно примащено глиною, чом з унутрішнього боку посуду її не знати і тільки розлам посуду по випуклині відкриває таємницю техніки. Як варіанти посуду цього типу можна зазначити — посудинку з додатком з боку в вигляді рогастого держална (мал. 16), посуд, що замість вушок прикрашений схематичним зображенням обличчя (мал. 17).

Глина або з домішкою піску, або без помітної домішки, кепського виробу. Випалена дуже погано, це стверджує і аналіза черепка з посуду цього типу з моїх верем'ївських розкопів.

Аналіза показала такий склад глини:

Втрата від огню	17,28 %
Кремніокислота (SiO ₂)	54,77 %
Окису алюм. і заліза (Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃)	25,60 %
Окису кальція (CaO)	1,48 %
Сірн. ангідр. (SO ₃)	1,45 %
Окису магнія (MgO)	—
Луги (K ₂ O + Na ₂ O)	—
Разом:	100,58 %

Що-до призначення посуду цього типу, то, вважаючи на те, що його випалено погано, знов-же й на те, що згадану попереду посудинку з рогастих держалном знайдено прикритою невеличким плескуватим каменем ¹⁾, можна висловитися за те, що в цих точках посуд цей відіграв ролю жертвового.

Тип IV. Цього типу відома тільки одна форма посуду, а саме — великі глибокі миски — макітри ²⁾. Геть-чисто вся зовнішня поверхня їх дрібно мережена і прикрашена, починаючи від самісінького вінця, рядками маленьких вушок. Вінце рівно зрізано. Поверхня посуду дірчаста, особливо помітно це на внутрішньому боці. Можливо, до глини було домішано якийсь рослинний додаток, що перегорів підчас випалювання. Розлам темний усередині і цегляний з країв. Випалювання глини середнє. Поверхню посуду помащено глиною і потім рясно мережено начинням з дрібними зазубнями. Посуд прикрашено недбало, тому смуги дрібних рівчачків часто-густо заходять одні на одні.

¹⁾ В. Хвойка. Рукописний щоденник, ч. 2, ст. 99.

²⁾ Фрагменти посуду цього типу відомі з моїх верем'ївських розкопів. Ціла посудина зображена на малюнках В. Хвойки (Раскопки 1901 г. вь области Трипольской культуры, табл. V. Зап. Р. О. А. О-ва т. V. в. 2).

Аналіза черепка з посуду цього типу з моїх розкопів дала такі здобутки:

Втрата від огню	12,54 %
Кремніокислота (SiO ₂)	49,82 %
Окису алюм. і заліза (Al ₂ O + Fe ₂ O ₃)	27,33 %
Окису кальція (CaO)	5,10 %
Сірн. ангідр. (SO ₃)	5,54 %
Окису магнія (MgO)	—
Луги (K ₂ O + Na ₂ O)	—
Разом	100,29 %

Тип V. До нього належать посудини різні завбільшки (від 10 до 40 снт. завв.), що їхню поверхню прикрашено широкими ледві заглибленими смугами, які утворюють здебільшого спіралі ¹⁾. Можна зазначити три форми цього типу посуду, а саме: 1-ша форма—це посудинки з поширеним вичервком, витягнутою горішньою частиною, що іноді виглядає ніби висока шийка, іноді закінчується відкинутим знадвору вінцем. Посудини ці мають троє вушків, що вміщені по одному з обох боків посудини і третє у спідній частині вичервка поміж двох горішніх (мал. 18). Часто-густо замість цього третього вушка прироблено дзьобастий пипоть, або округлу опуклину. Інколи посуд цієї форми поміж смугами оздоблено низкою ямок, уміщених з обох боків заглиблення в вигляді двох трикутників (один в одному) (мал. 19). 2-гу форму цього типу посуду становлять посудинки з округлим вичервком і широкою шийкою, різні завбільшки від 10—22 снт. завв. Деякі з них мають з обох боків під вінцем по одному вушку, а посередині вичервка з одного боку опуклину, інші—тільки двоє вушків, або тільки одну опуклину чи пипеть з одного боку. Смуги оперізують спіралі. Менші посудинки тонкостінні і більш-менш старанно вигладжені з обох боків ²⁾. Третя форма цього типу посуду відома тільки з фрагменту великої посудини з лицевим орнаментом (мал. 20). Шийку посудинка ця мала рівну, прикрашену подвійною низкою ямок і вушком, через яке поміж ямками протягнуто ледві заглиблений рівчачок. Під шийкою посуд прикрашений схематичним зображенням обличчя і так само низками круглих ямок, що поміж ними проведено ледві заглиблені смуги.

Вироблено цей тип посуду така недбало. Середню оброблено аби-як, через те вона має нерівну дірчасту поверхню. Знадвору посуд прикрашений брунатною глиною і вигладжений. Ледві заглиблені смуги, можливо, вироблено легким тиском згорнутого листячка, взятого між двома пучками. Цим можна пояснити і те, що здебільшого посередині смуги позначається нерівний гребінець. Іноді орнамент цей вироблювано просто пучкою. Глина з незначною домішкою великого піску, дуже рідко

¹⁾ Всеукр. Істор. Муз. ім. Т. Шевченка. Археол. від. інв. №№ 77670а, 12531, 12614 та інші.

²⁾ Там саме інв. №№ 4434, 4436, 4437, 4442, 4443, 4448 та інші.

товчених черепашок. Розлам сливе однокольоровий (усередині ледві помітно інший відтінок). Випалено глину непогано. Фрагменти цього типу посуду не аналізували.

Тип VI. До нього належать посудини неорнаментовані з вигладженою поверхнею, іноді оздоблені пиптем, або двома вушками. Глина того самого виробу, що й у типі V-му. Можна зазначити дві форми цього типу. 1-ша форма цілком тотожня з другою формою посуду типу V — це широкошії круглясті посудинки завв. 10 — 20 снт. Деякі з них зовсім не мають окрас, інші мають посередині вичеревка з одного боку пипоть, треті двоє вушків з обох боків, нижче од вінця (мал. 21)¹⁾. 2-га форма. До неї належать великі посудини (завв. 32 — 35 снт.²⁾ з округлим вичеревком, що звужується до денця і до вінця. Вінце відкинута знадвору. З обох боків посередині вичеревка є по одному вушку, виробленому з товщі стінок. Поверхню примащено червоною глиною і вигладжено. Ця форма посуду наближається до деяких форм мальованого посуду культури B³⁾.

Аналізи черепків з посудин цього типу не зроблено.

На цьому можна закінчити розподіл посуду культури A на окремі типи, що ґрунтується на матеріалах відомих нам. Звичайно, нові досліді в галузі культури A уможливають збільшити кількість типів. Мені залишається спинитися ще на посудинках, котрі відомі нам тільки в невеличких фрагментах, через що їх важко підвести під якийсь окремий тип, і мініятюрних.

У фрагментах знайдено миски. Судячи з уламків їх, можна постерегти, що вони були глибокі і високі, що були не орнаментовані, поверхню їхню було примащено глиною і вигладжено, вироблено їх було грубо. Фрагмент миски з верем'ївського точка з моїх розкопів⁴⁾ показує на те, що деякі великі товстостінні миски були облямовані нижче від вінця рельєфною смугою, що де-не-де (можливо з 4-х боків) утворювала коліно, прикрашене неглибокою ямкою, витиснутою пучкою.

У фрагментах знайдено також уламки посуду, прикрашені лицевим орнаментом (мал. 22, 23). В протилежність мальованим, т. зв. лицевим вазам культури B, де схожість з обличчям могла бути цілком випадкова, тут ми безсумнівно маємо зображення обличчя, хоч і схематичного характеру, в вигляді яйцюватого рельєфа, причому на ньому позначувано тільки очі, або очі та вуста, а инколи й ніс, вироблений ущипком глини. Ямки, що зазначали очі і вуста, вироблено було палічками або пучкою (іноді залишається витиск нігтя, що надає окові певного виразу). Двоє фрагментів таких лицевих урн я застосувала до типів посуду III і V (див. попереду).

¹⁾ Всеукр. Істор. Музей ім. Т. Шевченка. Археол. від. інв. №№ 4441, 4445, 4451, 4452, 4453 та інші.

²⁾ Там саме №№ 4472, 4473.

³⁾ Напр. посуд з Сушківського точка IV. Вс. Істор. Муз. ім. Т. Шевченка Арх. від. № 20627.

⁴⁾ Південна громада 9 а, б, в (див. щоденник моїх верем'ївських розкопів).

Спорадичні знахідки мініатюрних посудинок культури А. У збірці Всеукр. Історичного Музею ім. Т. Шевченка є 3 мініатюрні посудинки. З них дві являють собою посуд 1-го типу 1-ої форми—урни (завв. 7 см.)¹⁾ і належать до цього самого типу (мал. 24). Третя посудинка II-го типу і належить до мальованої кераміки. Техніка виробу її та сама, що й інших форм цієї керамічної громади. Це посудинка стрункої форми з витягнутою горішньою частиною і округлим низьким вичеревком. Заввишки вона 7 см. (мал. 25)²⁾.

Культура А, як я мала вже нагоду зазначити, характерна ще й тим, що глиняних фігурок у ній немає. Справді, серед численних керамічних знахідок з точків цієї культури у с. с. Верем'ї, Черняхові та м. Трипіллі ані разу не констатовано знахідок фігурок і тільки в щербанівських точках їх знайдено 3—2 людські і одну фігурку тварини.

Зазначені людські фігурки відмінні від численних фігурок різного характеру культури В. Це плескуваті, хрещаті зображення людини цілком схематичного характеру. В обох фігурочках спідні частини відбито. Одна з них належить до керамічного типу I і являє собою хрест мало не правильної форми з короткими поширеними кінцями замість голови та рук. З одного боку двома опуклинами позначено груди. Орнаментовано фігурку цю з обох боків витиснутими рисками, що сходяться під кутом, або утворюють кривулі. З переднього боку до цього орнаменту ще додано дрібні ямки, вироблені наколюванням. Ямки ці вміщено по тулубу всієї фігурочки у вигляді гудзиків. Орнамент уміщено у горішній частині на перехресті і в спідній. Бічні закінчення (руки) мають по одній дірці у спідній половині (мал. 26).

Друга фігурка належить до II-го керамічного типу. Вона має рівний тулуб, що виразно поширюється на крижах. Замість рук вироблено маленькі плескуваті мало не рівнокутні пипті, голову зроблено ущипком двох пучок, через те з боку вона широка, а спереду звужена догори. Груді позначено двома опуклинами (мал. 27)³⁾. Помальована вона була на ясну тлі темно-червоним орнаментом, що доховавсь з заднього боку фігурки і складався з рисок, поставлених під кутом, що посередині утворювали ромб. Аналогії цим фігуркам я не знаю.

Важко зазначити певно, яку саме тварину мала зобразити третя глиняна фігурка, що її знайдено у щербанівському точку. Судячи з залишку рівного рога, можливо вона мала являти собою бичка, але небіжчик В. Хвойка мав її за зображення вівці⁴⁾. Фігурка ця з горбуватою спиною, підтягнутим животом і задом, що помітно знижений (мал. 28). На животі пучкою проведено рівчачок. Кінчика писку бракує. Вироблено фігурку грубенько, з червонуватої глини, без помітних домішок. Випалено

¹⁾ Всеукр. Істор. Муз. ім. Т. Шевченка. Арх. в. інв. №№ 7767а, 24475.

²⁾ Всеукр. Істор. Муз. ім. Т. Шевченка. Арх. від. інв. № 27557.

³⁾ Там саме, № 4413.

⁴⁾ Там саме, № 4414. В. Хвойка „Каменный вѣкъ“. Окр. відб. з т. I Тр. XI А. С. ст. 60.

непогано. Поверхню, очевидно, було вигладжено. Її можна прилучити до VI-го керамічного типу.

Кінчаючи оглядати керамічні вироби культури А, не могу обминути склад печини, що з неї викладено точки цієї культури. Печина ця належить до типу важкої, компактної. Глина дуже добре відмулена, без домішки, здебільшого жовто-рожевого кольору з цегляними вкраплинами в розламі. Іноді кольор її переходить у червоно-цегляний, або ясно-жовтий. Можливо, що такі зміни кольорів залежали від більшої або меншої інтенсивності випалювання. Глина м'яка, легко кришиться та розтирається між пучками.

Аналіза печини жовто-рожевого кольору з верем'ївської точка (з моїх розкопів) показала такий склад глини:

Втрата від огню	5,1 %
Кремньокислота (SiO_2)	76,15 %
Окису алюм. та заліза ($\text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Fe}_2\text{O}_3$)	12,58 %
Окису кальція (CaO)	2,41 %
Сірн. ангідрит (SO_3)	3,52 %
Окису магнія (MgO)	сліди
Луги ($\text{K}_2\text{O} + \text{Na}_2\text{O}$)	—
Разом	100,17 %

Маю за повинність навести тут висновок проф. Б. С. Лисіна що-до хімічного складу череп'я культури А. Він ласкаво надіслав його мені разом із аналізами цього череп'я та печини. Наводжу дослівно його висновки:

„1. Розглядаючи хімічний склад надісланих В. черепків є підстава гадати, що їх вироблено не з київських глин. Жадний з відомих нам хімічних аналізів київських глин не підходить до хімічного аналізу зазначених череп'їв.

„2. Рівняючи числа хімічного аналізу цих череп'їв до хім. аналізу чернігівського, глухівського каоліну (с. Полошки) можна встановити деяку тотожність в хім. складі глухівського каоліну і черепків №№ 5, 6, 7 (т. II, т. III, і т. IV — автор). Можливо, або череп'я збереглися з виробів Чернігівщини, або глину возили з Чернігівщини до місця, де виготовляли вироби, які характеризують зазначені череп'я.

„Для порівняння хім. аналізів чернігівського каоліну з хім. аналізом згаданих череп'їв див. книжку Б. Лисіна 'Глина та глиняна промисловість', ст. 45, Київ 1918 р.

„3. Дуже характерним для черепків №№ 4, 5, 6, 7 (т. I, т. II, т. III, т. IV — автор) є підвищений зміст в хімічних аналізах їх втрата підчас прогрівання на вогню від 12, 54% в чер. № 7 (т. IV — авт.), до 17,33% в чер. № 5 (т. II, — авт.).

„4. Великий відсоток втрати підчас прогрівання на вогню дає підставу казати про те, що череп'я №№ 4, 5, 6, 7 (т. I, т. II, т. III, т. IV, авт.) вироблено через легке випалювання і навіть зовсім без випалювання.

Очевидячки, відформовані вироби були лише добре висушені до повного випускання гігроскопічної води. Висушування це могло чинитися або природнім засобам, або штучним при температурі вище 300°C. З огляду на гарну пластичність глини — черепок виробився досить міцний.

„Не виключена можливість додатку до глини для приймання форм гіпсу, на який особливо багата глина №№ 7 і 8 (т. IV і печина, автор). Додаток гіпсу вимагає доброї удосконаlosti рук формовника“¹⁾.

Наприкінці дозволю собі зробити деякі зауваження загального характеру.

Студії над керамікою культури А виявили її відмінність і деяку відокремленість од кераміки інших типів Трипільської культури. Але в західньому районі поширення культури В ми бачимо поміж мальованою керамікою і деякі форми властиві кераміці культури А. До них належать посудинки типу 1, ф. 3 — т. зв. „шведські шоломи“, та рідкі фрагменти подвійних біноклевих посудинок. Проте повторюючи в загальному вигляді форми, властиві кераміці культури А, посудинки ці відмінні від них; а саме — з розкопів пок. проф. Штерна в с. Петренах у Басарабії відомі „шведські шоломи“ плескуватої відмінної форми²⁾. Такі-ж самі посудинки з розкопів пок. В. Хвойки у с. Крутобородинцях на Поділлі³⁾ теж не мають чіткої форми, властивої для культури А. Те саме можна спостерегти, що-до рідких біноклевих посудинок з розкопів пок. проф. Штерна, пок. В. Хвойки і С. Гамченка. Все це свідчить швидше за переймання форм, як за оригінальну творчість. Коли ще передчасно цілком категорично розв'язувати питання про хронологічну послідовність культури А і В, то все-ж є підстава висловити деякі гадки про це питання. Провірене кам'яне знаряддя, висока досконалість що-до вироблення кам'яного начиння, переймання металевих форм у камні (булава), мідяні сокирки — все це факти, які дають ґрунт, щоб уважати культуру А за пізнішу від культури В. Проте переймання деяких керамічних форм, властивих культурі А, разом з спорадичними знахідками провіреного знаряддя⁴⁾ в західньому районі поширення культури В, мимохіть примушують гадати, що культура В в цьому районі хронологічно збігається з культурою А в східньому районі поширення Трипільської культури.

¹⁾ Дуже цікаві спостереження проф. Б. С. Лисіна, найкращого знавця українських глин, дали цінні матеріали для деяких висновків. Але що-до перших двох пактів, то ми мусимо зауважити, що археологічні дані сучасного моменту не стверджують гадок, висловлених у них. Цікаво було-б порівняти верем'ївські глини з чернігівськими глинами.

²⁾ Ф о н ь Ш т е р н ь. Доисторическая греческая культура на югѣ Россіи. I т. Тр. XIII А. С. табл. 1—1, 2; табл. VI, 7; табл. VIII—7; табл. XII—9.

³⁾ В. Х в о й к а. „Раскопки площадокъ въ Крутобородинцахъ“. Тр. Моск. Арх. О-ва т. 21 вип. 2, 1909 р. Табл. VIII, нижній ряд.

⁴⁾ В. Хвойка. „Раскопки площадокъ въ Крутобородинцахъ“. Окр. відб. з Труд. Моск. Арх. О-ва т. 21, в. 2, р. 1910 ст. 8.

ЩО ДЕННИК

РОЗКОПІВ В. Є. КОЗЛОВСЬКОЇ У С. ВЕРЕМ'І НА КИЇВЩИНІ 10—13/X р. 1925.

С. Верем'я знаходиться верстов за 7—8 від Дніпрового берега на W од нього.

Воно розкинулося на обох берегах глибокої та широкої улоговини, що в ній дзюркотить невеличкий струмок, ніби нагадуючи за колишню річку. У самому селі струмка того загачено, тож він і розіллявся на два чималенькі ставки. На початку 90 рр. (десь р. 1892) на городі одної селянки на західньому схилі улоговини викопано посуд, його-зараз-таки потрощено. Років через троє знов на тому самому городі було викопано аналогічну посудину. Про це довідався небіжчик В. Хвойка і в-осени того самого 1895 року почав досліджувати оце-о місце¹⁾.

Протягом скількох років він провадив розкопи у с. Верем'ї по всіх незабудованих місцях. В одній садибі копав був навіть у клуні. Р. 1909 він ще раз поробив тут невеликі розкопи. Р. 1925 мені пощастило довідатися про місце, де, ще як провадив був розкопи небіжчик В. Хвойка, стояла хата, років двое тому перенесена на гору через вулицю. Розкопавши це місце, виявили, що під хатою залишивсь, може, останній, що його В. Хвойка ще не дослідив, точок культури А, з південного краю села, в напрямі до с. Черняхова. Досліди пороблено на землі селянина Овсія Куценка на вузькому місці біля самісінької вулиці, між садибами селян Зеленого та Литвиненка. Треба відзначити, що селяни надзвичайно прихильно поставилися до дослідів і дуже цікавилися розкопами. Перешкоджала досліджувати дуже обмежена площа між сусідніми селянськими садибами, вулицею і дорогою на городи. Згодом, коли розкопи дали задовільні здобутки, мені дозволено прирізати до самого тину садиби сел. Зеленого і тим на якийсь час я перерізала дорогу на городи. Знов-же треба сказати й те, що попередні розвідки штилями не дали жадних вказівок на те, що в цьому місці є пам'ятки Трипільської культури. Тим-то й розкопи почато просто на те, щоб не залишивсь недосліджений навіть один клапоть землі у такому цінному з археологічного погляду пункті. От чому 1-шу яму взято на тому самому місці, де раніш була хата, а далі довелося робити прирізи, і господар садиби ласкаву дав на це згоду.

Точок, що я його розкопала, знаходивсь посередині між 2-ма точками, що їх дослідив неб. В. Хвойка ще як уперше почав розкопи у галузі Трипільської культури. А саме: один з цих точків знаходився вище од його заввишки більше-менше за 90 метрів на N—NW, а другий — нижче на тій самій височині, приблизно метрів за 50 на O з невеликим відхиленням на S—O. Він займав місце на південному кінці овала, по якому плановано тут точкі.

Серед місцевих робітників я мала старого діда Максима Куценка, що працював разом із небіжчиком В. Хвойкою на всіх розкопах, починаючи з Києво-Кирилівської палеолітичної станції, і двох Сидорченків — Дементія і Опанаса, що копали з неб. Милієвим у Києві біля Десятинної церкви.

10 жовтня р. 1925, субота.

Місце, що його обрано для розкопів, являє собою площу, вкриту кучугурами ґрунту з побитою цегли, вапни, зрідка вугілля і сьогочасного череп'я. Воно ясно поросло

¹⁾ В. Хвойка. Рукописний щоденник № 2, ст. 96, 97.

високим дебелим бур'яном. З цього місця років зо два тому перенесено хату сел. Овсія Куденка через вулицю, на гору.

Почато зачищати та зрівнювати це місце. Зачистивши переведено попередні розвідки штилюванням. Наслідків воно не дало жадних. Штиль входив у землю легко до самого держална. Не вважаючи на такі негативні ознаки, закладено яму 3×4 м. (див. чертеж), зорієнтовану на N з маленьким відхиленням NW. Яма має схил на O (в зв'язку з схилом високости).

Ш а р 1 - ий завгрубшки 0,40—0,50 м. Насипна земля, глина, побита цегла, шматок потрухлого дерева від стовпа. В розрізі дав яскраві смуги, де чергуються сіро-брунатна земля з ясно-жовтою трічі. Смуги нерівні—де грубші, де тонші. Ш а р 2 - ий завгрубшки 0,85—1 м. Штих 1-ий—чорна земля, зрідка повкропловані шматочки печини. Більш їх біля західньої стінки ями (див. черт. ст. Г), більше-менше посередині знайдено черепок з глибоким рівчастим орнаментом (тип 1), біля кутка S—W ями почувається камінь, можливо зернотерка. Біля кутка N—W знайдено вушко з Трипільського посуду (т. V), трапляються шматки печини і окремі черепки різних типів. Яма має схил на O. Зачистка цього штиха виявила громади побитого посуду, порозкидані по всій ямі. Біля кутка ГВ — побиті камні (зернотерки?), ближче до середини — розчавлений посуд, мережений глибокими рівчачками (т. 1). Громади розкладалися так (див. чертеж): — громада 1 — зернотерка (0,25 × 0,57 м.) — біля ст. Г, за 0,49 м. від ст. В. Г р о м а д а 2 - а — череп'я розкидане по кругу (приблизно діаметр у 0,24 м.) — від ст. В — 0,70 м., від ст. Г — 0,79 м. Г р о м а д а 3 - я — (діам. 0,44 м) — череп'я перекинуте внутрішнім боком догори; од ст. В — 0,82 м., од ст. Г — 0,95 м. Г р о м а д а 4 - а — (діам. 0,35 × 0,42 м.) — розчавлений мережений посуд тонкого виробу (т. 1) — від ст. В — 1,28 м., від ст. Г — 1 м. Г р о м а д а 5 - а (діам. 0,51 × 0,93 м.) череп'я, від ст. А — 1,49 м., від ст. Г — 1,05 м. Г р о м а д а 6 - а (діам. 0,65 м.) — фрагменти великого товстостінного посуду типу 1, форми 1-ої від ст. А — 0,65 м., від ст. Г — 1,20 м. Г р о м а д а 7 - а — (діам. 0,21 м.) — фрагменти маленької посудинки, серед них частина каменя (зернотерки?) і фрагменти від великого мережаного посуду, можливо, з гр. 6. Від ст. А — 0,29 м., від Б — 1,06 м. Г р о м а д а 8 - а — (діам. 0,33 м. — зернотерки, між ними видко череп'я, від ст. А — 0,84 м., від ст. Б — 0,96 м. Г р о м а д а 9 - а (діам. 0,48 м.) череп'я (т. 1) від ст. Б — 0,64 м., від ст. А — 1,20 м. Г р о м а д а 10 — (діам. — 0,94 м.) — череп'я з великого посуду, від ст. А — 1,75 м., від ст. Б — 0,89 м. Г р о м а д а 11 - а (0,60 × 0,70 м.) — череп'я, від ст. Б — 1,10 м., від ст. В — 1,25 м. Г р о м а д а 12 - а та 13 - а являють собою невеличкі купки черепків. Громада 12-а від ст. А — 0,45 м., від ст. Б — 0,52 м.; громада 13-а від ст. А — 0,80 м., від ст. Б — 0,32 м. Штих 2-ий (шар 3-й). Розібравши ці громади, мали такі здобутки: г р о м а д а 1 - ш а — окремі побиті шматки зернотерки: нижче на 0,65 м. в землі під шматочками печини знайдено другу зернотерку, яка частиною заховалася під 1-шу зернотерку. Коли її виймали, вона розсипалася. Зернотерки з рожевого граніту. Біля другої зернотерки знайдено дрібні фрагменти з великого товстостінного мальованого посуду (тип II). Фарби сливе не збереглися. Серед череп'я біля другої зернотерки знайдено кілька дрібних шматочків перепалених кісток і фрагменти посуду грубого виробу без орнаменту. Під цією громадою були шматки компактної печини червоно-цегляного кольору без відбитків дерева, здебільшого з вигладженою горішньою частиною. Всього черепків у цій громаді знайдено (підрахунок приблизний) — 57 фрагментів мальованого посуду (т. II), 1 фрагмент типу 1 і 4 без орнаменту. Череп'я лежало, перемішане з дрібними шматочками печини, часто-густо одне під одним. Між громадами 1 та 2 в землі знайдено фрагменти великої покришки з 2-ма вухами. Г р о м а д а 2 - а — частина череп'я, можливо, обвалилася з сусідніх громад. Згори лежав фрагмент з вушком, під ним (завглибки 3 снт.) 3 фрагменти мальованого посуду і 5 фрагментів посуду типу 1-го, далі зачистка виявила 27 черепків грубого виробу з червоної глини, деякі з них деформовані. Череп'я, що його тут знайдено нижче, перемішано з шматками печини. Під ними побитий шар шматків печини характеру 1-ої громади. Під печиною знайдено перепалену маленьку фалангу з якоїсь тварини. Г р о м а д а 3 - я — череп'я з великого посуду типу 1-го лежало внутрішнім боком догори. Фрагменти посуду без

орнаменту і фрагменти мальованого посуду. Разом 30 черепків; під ними дрібні шматки печини; нижче — більші. Під печиною знайдено шматочки перепалених кісток (взято зразки печини). Г р о м а д а 4 - а — з 50-ти фрагментів різного посуду. З них 35 — черепки тонкого виробу типу, 1,5 — т. 1 грубого виробу, 5 фрагментів глибокої миски, 3 фрагменти великого посуду з дрібно-мереженою поверхнею (т. IV), 1 черепок з мальованого посуду і 1 — типу V (з ледві заглибленим орнаментом). Під фрагментами посуду типу 1-го — дрібні шматочки печини. Слідне череп'я перемішане з шматочками печини. Між шматочками печини перепалені звірячі кістки. Г р о м а д а 5 - а — з 68 черепків: 25 фрагментів різних посудин типу 1; 18 черепків з мальованого посуду (т. II); 23 черепки грубого виробу без орнаменту; 13 — типу V-го (з ледві заглибленим орнаментом). Поміж слідніми черепками і біля них дрібнесенькі шматочки печини (небагато), а також перепалені звірячі кістки. Г р о м а д а 6 - а — 48 фрагментів великого товстостінного посуду типу 1-го з маленькими вушками. Черепки заглиблені на 5 см., серед них знайдено: 1 фрагмент посуду типу III (орнаментований під шийкою), 3 фрагменти мальованого посуду (т. II) і перепалені кістки. Нижче шар (рідкий) дрібного повроплення, печини. Г р о м а д а 7 - а. Фрагменти маленької тонкостінної посудинки типу III-го 12 черепків з посудин типу 1-го, мабуть з сусідніх громад. Серед череп'я знайдено круглястий камінець розбитий навпіл. Земля під череп'ям повроплювана печиною. Г р о м а д а 8 - а. Зернотерка побита на дві частині, коли виймали, розсипалася. Біля неї велика купа череп'я типу 1-го, серед нього видко фрагменти біноклевих посудин. Нижче у землі ще фрагменти біноклевих посудин, придушені зернотеркою. Всього черепків 1-го типу тут вибрано 58. Під фрагментами великого посуду (т. I) знайдено перепалені звірячі кістки. Крім цього, тут вийнято — 3 фрагменти великої глибокої неорнаментованої миски та 41 фрагмент мальованих посудин. Нижче шматочки печини. Г р о м а д а 9 - а — фрагменти великих посудин типу 1-го — всього 60 черепків; поміж ними 22 черепки мальовані, 2 типу IV, 1 — без орнаменту. Під фрагментами великого мереженого посуду — перепалені звірячі кістки, під ними шматочки печини. Г р о м а д а 10 - а — сила перемішаних фрагментів посудин різних типів, а саме: 30 фрагментів посуду типу 1-го; 16 — типу II-го; 5 — т. III; 8 — т. IV; 28 — т. V; 3 черепки з грубих посудин. Під череп'ям і між ним дрібні шматочки печини, зрідка більші шматочки. Г р о м а д а 11 - а. 32 фрагменти посуду типу 1-го, 3 — т. II, 14 — т. IV; 27 — т. V, 3 черепки неорнаментовані, денце грубого виробу і фрагмент глибокої неорнаментованої миски. Нижче череп'я і між ним — дрібна печина. Череп'я лежить на різних рівнях. Г р о м а д а 12 — череп'я здебільшого лежало в землі глибше, чому до розборки здавалося, що його обмаль. Череп'я таке: 35 фрагментів посуду типу II-го, 16 — т. III і 3 фрагменти посуду типу 1-го. Г р о м а д а 13 - а складалася з 15 фрагментів посуду типу III і 1 — типу 1-го.

Біля стінки ями Б підчас зачистки знайдено у різних місцях череп'я різних типів.

Громади черепків по-під стінкою Г вище за ті, котрі біля стінки Б, а саме тут вони лежать на 0,85 м., біля стінки Б — на 1,05 м. Тому першими визначилися громади здовж стінки Г. Приблизно до глибини 1,50—1,80 метр. зрідка траплялися дрібні шматочки печини, далі земля набувала характеру материкової і завглибшки 2,60—2,90 м. переходила у чистий материк (льос). У перекрою стінок Б, В і протягом 1,06 м. від кутка ГВ по стіні Г — визначено смуги печини.

12-го жовтня р. 1925, понеділок.

Прирізано від стінки В до дороги на городи — 2,09 м., по стінці Г — на 1,29 м. завд. і 1,39 м. завш. По стіні Б приріз доведений до В 1-ої ями, завш. — 1,65 м. (див. чертєж). Шар 1 - и й. Завгр. — 0,50 — 0,55 м.

Шт. 1. — Земля мішана, груз з хати. Не знайдено нічого.

Шт. 2. — Земля мішана. Де чорна, де жовта. Знайдено сьогочасний черепок. У кутку прирізу АВ виявлено яму (біля 1,50 м. діам.) від шули хати. В ній знайдено $\frac{1}{2}$ сьогочасної цеглини і дерев'яний стовпчик (шула). У кутку ГА приріза також виявлено яму від шули (діам. 1,20 м.) з залишками дерев'яного стовпчика. Коли зачищали штих 2-ий 1-го шару, знайдено біля ст. Г окреме череп'я Трипільської культури, а в кутку прирізу ГВ виявлено горбок печини.

Шар 2-ий. Земля чорна. Трапляються дрібні шматочки печини, окремі черепки Трипільської культури А різного типу. Біля самої стінки В за 2,50 м. від ст. Г знайдено фрагменти тонкостінної посудинки т. III. Біля рогу прирізу АБ (біля ями з шули) знайдено фрагменти тонкостінної посудинки типу VI-го без вух. Зачистивши шар, виявили, що печина тут лежить тісненько таки окремими шматками, більше-менше великими. Печина йде в стінку В, під дорогу.

Селяни дозволили зробити ще один приріз до самого тину сад. сел. Зеленого. При цьому дорогу на городи перерізано на 6,20 м. По стінці Г було прирізано на 1,75 м., а по стінці Б на 1,90 м. і на 0,70 м. прирізано виїзд на вулицю (у місці, де переривався паркан, що відокремлював сад. Куценків од вулиці).

Шар 1-й (завглубшки 0,30—0,40 м.). Земля мішана. Нічого не знайдено.

Шар 2-й (культурний). Земля чорна. Окремі черепки трипільського посуду, дрібні шматочки печини. Коли його зачищали, виявили печину, що лежала окремими плямами, поміж неї (серед дрібних її шматочків) — групи черепків, ціла покрішечка а також перепалені кістки. Судільніший шар печини знаходиться у прирізі 1-му і частково заходить у яму, досягаючи до північних громад череп'я (1-ої й 2-ої).

Громади черепків розкладено так:

Громада 1-а (приріз 2 — вулиця) від ст. Г — 0,37 м., од ст. А (приріз) — 1,07 м.

Громада 2-а (приріз 2 — вулиця) діам. 0,21 м., від ст. Г — 1,08 м., від ст. В — 2,65 м.

Громада 3-я (покрішка ціла з круглою голівкою — за 0,54 м. од ст. В і 2,17 м. од ст. Г (приріз 2 — вулиця). За 0,39 м. на схід од неї — зернотерка, що лежала вигладженим боком донизу: від ст. В за 0,35 м., од ст. Г (приріз 2 — вулиця) — 2,63 м.

Громада 4-а — купка роздушеного череп'я за 0,26 м. на схід од зернотерки з 3 громади, від ст. В — 0,73 м., од ст. Г (приріз вул.) — 2,90 м.

Громада 5-а — від ст. В — 0,75 м., від ст. Г (прир. вул.) — 3,15 м. за 0,25 м. на схід од гр. 4.

Громада 6-а — зернотерка, череп'я, перепалені звірячі кістки за 0,88 м. на схід од гр. 5: від ст. В — 0,30 м.; од ст. Б — 3,80 м.

Громада 7-а — частина зернотерки та череп'я; від ст. В — 0,51 м.; од ст. Б — 2,02 м.

Громада 8-а од ст. В — 0,68 м., від ст. Б — 1,38 м., за 0,28 метр. на схід од гр. 7.

Громада 9-а — велика зернотерка, навкруги неї 5 громад череп'я — 9а, 9б, 9в, 9г, 9д, 9е. Зернотерка від ст. Б за 1,01 м.; од ст. В — 1,57 м. Громади черепків навкруги 9а за 0,09 м. од зернотерки на схід, 9б — за 0,37 м. од зернотерки (між 9а і 9б — 0,11 м.); 9в (0,28 × 0,44 м.) від зернотерки — 0,47 м. між 9б і 9в — 0,39 м., 9г — на захід од зернотерки — за 0,60 метр. (між 9в і 9г — 0,21); 9д — (діам. 0,26 м.) від зернотерки — 0,43 м. (між 9г і 9д — 0,14 м.); 9е — велика громада черепків — 0,43 × 0,64 м. од зернотерки на захід за 0,78 м.

Громада 10-а глибше в землі знайдено ще одну громаду черепків за 0,30 м. од ст. Б і за 1 м. од ст. В.

По розібранні громад виявилось:

1-ша громада складалася з 3 черепків, з них 1 — т. I, 2 — з ясно-рожевої випаленої глини (т. II) біля них і під ними дрібні шматочки печини.

2-га громада — з 12 черепків. З них: 10 — типу II, 1 — фрагмент миски, 1 — неорнаментований.

3-я громада. Ціла покрішка. Круглою голівкою догори. Шматочок вінця відбитий, знайдено його під нею, глибше; біля неї шматки печини, з західного боку їх чимало. За 0,39 м. на схід од покрішки — зернотерка, що лежала вигладженим боком донизу.

4-а громада. 4 фрагменти спідньої частини посудинки. Під ними та біля них — дрібні шматочки печини.

5-а громада. 2 фрагменти — вінця з посудини т. III і спідньої частини посудини типу 1-го; дрібні шматочки печини.

6-а громада. Зернотерка, що лежала була вигладженим боком донизу. Коли її виймали, розсипалася в грубий пісок. Біля неї знайдено 30 черепків; з них 11 — типу I, 6 — т. II, 1 — т. V, 1 — т. VI, 2 фрагменти мисочок, решта — черепки без орнаменту.

7-а громада. Побита зернотерка; шматки її розкидані. Біля неї — громада череп'я, перемішана з шматочками печини (15 черепків, із них 5 — т. I, 2 — т. II, 1 — т. III, 2 — т. IV, 2 — т. 2 — т. V, 3 — без орнаменту).

8-а громада. Череп'я перемішане з шматочками печини (усього 18 черепків, з них 5 — т. I, 11 — без орнаменту, 1 фрагмент вушка, 1 — т. III).

9-а громада. Велика зернотерка — $0,20 \times 0,27$ м. Як і мало не всі інші, лежала вигладженим боком донизу. Під нею знайдено перепалену кісточку (звірячу). Що-до громад череп'я навколо неї, то з цих громад 9а, 9б, 9в. — складаються переважно з черепків із однієї величезної миски; окремі фрагменти її трапляються і в інших громадах. Взагалі громади складаються з мішаного череп'я з різного посуду. Черепки знаходяться також і глибше в землі, під безформними шматочками жовто-гарячої печини. Склад цих громад такий: 9а і 9б — фрагменти великої миски, яка під вінцем має рельєфний бережок, що де-не-де поширюється. 9в — 10 фрагментів тої самої миски. 6 — типу II, 1 — т. I, 1 — типу IV, 1 випалений черепок із білої глини, 9г — 1 фрагмент посуду т. I-го, 9д — 8 фрагментів посуду типу I-го (деформовані), 8 — із грубо виробленого посуду. 9е — 7 фрагментів посуду типу I-го, 1 — т. II, 17 — т. VI; 40 грубо вироблених черепків із червоної глини.

Коли зачищувано місце, під зернотеркою, знайдено чимало перепалених звірячих кісток і 2 фрагменти посудин т. I-го, форми 3-ої.

10-а громада складалася більше-менше з 28 черепків; із них 4 фрагменти з посуду типу III, 6 — т. I, 2 фрагменти миски з гр. 9-ої і 15 фрагментів грубо виробленого посуду.

Коли зачищували та виймали череп'я, знайдено чимало перепалених звірячих кісток.

У прирізі 2 — дорога біля стінки В — печина лежала завглибшки 0,32—0,34 м. од поверхні дороги. В перекрої окремі плями печини входили у стінку В, де знаходиться тин садиби сел. Зеленого. За тином господар Зелений копав льох і в горішніх шарах над льосом не спостережено продовження печини.

А як було вже пізно, то дальшу розробку прирізів одкладено на другий день.

13-го жовтня 1925 р., вівторок.

Завдання цього дня: а) до кінця розібрати прирізи 1 та 2; б) приріз 3 із східного боку ями.

а) Почато розбирати шар печини. Певних окреслин вона не має (непомітний перехід до дрібніших шматків). Вона займає площу $6,40 \times 6,79$ м. (беручи всю площу з великими і дрібними її шматочками). Але найсуцільніший шар її печини (без череп'я), якщо можна вжити тут цього вислову, маючи тільки окремі шматки її, розмістився на площі $1,95 - 3,20 \times 5,20$ м., досягаючи в найширшому місці 1 і 2 громади північних і утворюючи горбок ($0,55 \times 0,70$ м.) біля кутка ГА — прирізу на вулицю. Від ст. Б вона лежить на 1 метр. Решту площі засипано більше-менше рясним печинним грувом, що з ним перемішано більшість громад череп'я. Дрібні шматочки печини порозкидані по всій розкопаній площі. Печина (в місці суцільного залягання) лежить 1-м шаром, має вигладжену і неначе пофарбовану на червоно одну поверхню; вона побита на шматки, деякі з них перекинуті. Шматки печини лежать на різних рівнях (часом одні під одними) і згоря присипані дрібними шматочками. Печина компактна червоно-гарячого, інколи жовтого кольору, де-не-де у спідній частині окремими плямами перепалена на чорно, м'яка. Часом великі шматки її розсипаються на дрібні від легкого дотику лопаточки. Шар її заврубшки — 0,30—0,40 м. У трьох місцях шар печини переритий ямами від хати (одна яма в прирізі 1-му біля ст. Г, друга в тому самому прирізі біля ст. Б, 3-я поміж ними за 2,40 м. од стінки прирізу Г, у діам. біля 0,70 м.). Печина лежить на мішаній материковій землі, материк, льос, завглибшки — 2 м. Серед печини, більше-менше у середині розкопової ями, знайдено цілу покришку, перекинуту голівкою донизу. Вона знаходилася за 2,06 м. од ст. Г прирізу 1-го і за 3,54 м. од ст. А ями і лежала на краю суцільнішого печинного шару. В тому самому прирізі (від ст. Г

прирізу 1-го за 1,01 м. і від ст. А того самого прирізу за 1,02 м.) знайдено зернотерку, що розсипалася в грубий пісок. У прирізі 2 — дорога — знайдено завглибшки 0,52 м. зернотерку, що розсипалася, як її виймали; вона лежала за 2,70 м. од ст. В і за 0,10 м. од ст. В; за 0,09 м. на захід од неї знайдено купку перепалених звірячих кісток, а під зернотеркою — 2 черепки (фрагмент вінця і вичеревка посудини т. III).

Розбираючи далі, знайшли: у прирізі 1 (біля ст. Г) — кістку неопалену з великої тварини, у прирізі 2 — біля вулиці — перепалені звірячі кістки, черепки і шматок печини з одбитками дерева. Такий самий шматочок печини знайдено посередині прирізу 2, де знайдено ще й перепалені звірячі кістки. Кілька шматочків таких самих кісток знайдено на місці громади 9є. Всього черепків різних типів із різних місць прирізу 2-го зібрано більш, ніж 30 примірників.

Шар печинного грузу завгрубшки 0,23 м. у кутку ГВ прирізу 2-го доходить до самісінької стінки В. Перекрій цієї стінки виявив окремі невеликі безформні плями печини — вище червоно-гарячого кольору, нижче — ясно-жовтого. Шар цей виходить на вулицю, де він знищений.

Взято на зразок 5 шматків печини з середини розкопаної ями, у рядку з покришкою 2-ою.

б) Приріз зроблено від стінки ями Б (див. чертїж). На півдні зрівняно з прирізом 1-м і на північ із стінкою ями А.

Шар 1-й завгрубшки — 0,60—0,65 м.

Шт. 1 — земля насипана, перекопана, перемішана з грузом од хати. Знахідок немає.

Шт. 2 — біля прирізу 1-го — яма від шули (продовження тої, що її знайдено раніш). Перекрій стінки кутка АБ вималював 3-ю яму від шули хати.

Шар 2-ий — земля чорна, зрідка череп'я Трипільської культури А і шматочки печини. Завглибшки 1,20 м. шар більше-менше великого печинного грузу, що не досягає до стінки Б. На ньому і по-за ним — 9 громад череп'я.

1-а громада — біля ст. А, від ст. А за 0,16 м., від ст. Б за 1,58 м.

2-а громада — біля самої стінки А; від ст. Б за 1,08 м.

3-я громада — від ст. А за 0,52 м.; від ст. Б — 1,60 м.

4-а громада — від ст. А за 0,84 м.; від ст. Б за 1 м.

5-а громада — від ст. А за 0,95 м.; від ст. Б за 1,23 м.

6-а громада (0,23 × 0,31 м.) — від ст. А за 1,20 м.; від ст. Б за 1,61 м.

7-а громада (0,23 × 0,26 м.) — від ст. А за 1,47 м.; від ст. Б за 1,10 м.

8-а громада — від ст. А за 1,54 м.; від ст. Б за 0,85 м.

9-а громада — від ст. А за 1,81 м.; від ст. Б за 1,42 м.

Розібравши ці громади, я виявила, що:

1-а громада складалася з 4 черепків, 3 — т. I; 1 — без орнаменту.

2-а громада складалася з 12 черепків (типу II, т. IV і грубого виробу).

3-а громада складалася з 30 черепків; з них 10 належали до типу IV, 12 — типу I, 1 — т. III, 3 — т. II, 3 — без орнаменту і фрагмент денця.

4-а громада складалася з 8 черепків — 2 типу I, 1 — т. III, 5 грубого виробу.

5-а громада складалася з 6 черепків: 3 — т. I, 1 — т. II, 2 — без орнаменту.

6-а громада складалася з 8 черепків: 2 — т. I, 6 — т. IV.

7-а громада складалася з 12 черепків: 8 — т. IV, 3 — т. I, 1 — з рельєфним хвилястим орнаментом і опуклинами під вінцем.

8-а громада складалася з 3 черепків т. I.

9-а громада складалася з 4 черепків т. I.

У 1-му штиху 2-го шару, а також окремо між громадами зібрано 27 черепків з них 21 — т. I; 1 — т. II, 2 — т. IV; 1 — т. V і 2 грубого виробу.

По всій площі прирізу 3-го трапляється печина в вигляді окремих рідких шматочків. Перекрій стінки Б — без прошарків печини. Материк починається на глибині — 2,79 — 2,85 м.

Всі речі з цих розкопів переходять в Археологічному відділі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка (Київ), інв. №№ 33319—34838.

МИКОЛА МАКАРЕНКО.

ЕТЮДИ З ОБСЯГУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

I.

Дуже багато виробів-пам'яток стародавньої матеріальної культури, що утворила її людність так званої Трипільської передісторичної доби, переходять тепер по музеях України.

Київ, Полтава, Одеса, Гумань, Кам'янець-Подільський мають по збірках своїх музеїв чудові зразки технічних здобутків цієї культури.

Проте, дарма що пам'яток цих знайдено, як зазначено, силу, дослідники Трипільської культури, надто закордонні, певною мірою, позбавлені спромоги використати оці українські знахідки: щоденники розкопів здебільшого не опубліковано та їх, здається, і небагато, обмірів та фотографічних знімків як документів, що засвідчували-б були висловлені „дані“ та гадки, немає, здобутий матеріал не тільки гарно, ба й ніяк не описано та не видано. Ну, а той матеріал, що його таки видано, то він або докладно не описаний, або виданий у таких непевних рисунках чи занадто зменшених фотографічних знімках, що на підставі їх жадних висновків робити аж ніяк не можна. Таким чином, в археологічній літературі про велику культуру вартости надзвичайної певних даних маємо небагато.

Чорна завіса ритуала, що накинули її попередні дослідники, вже багато років висить над великими рештками цієї культури і, може бути, ще довго застуватиме факти та справжнє становище, аж поки стане відомий увесь комплекс знахідок у докладних описах та точних знімках, виданих укупі з точними дослідниковими щоденниками з усіма належними спостереженнями, а не в кабінетних, і то геть згодом після самих дослідів писаних, широкомовних звідомленнях. Тільки тоді можна буде поробити і підсумки і відповідні висновки.

Тимчасом, на наш погляд, річ неминуче потрібна — поруч дослідів видавати і матеріал.

У цих своїх дрібних етюдах поки-що видаємо і описуємо хронологічно перші на Україні знахідки речей т. зв. Трипільської культури. Видаючи й описуючи їх, автор уважав, що краще подати фотографічні знімки з отих знахідок, а не рисунки. Так автор зробив не тому, що йому важко було-б дати докладні й правдиві рисунки виконані рукою, — такі рисунки, і то, безперечно, точні, виконати він міг-би любісінько, —

але тому, що останніми часами дослідники надто мало діймають віри рисункам виконаним рукою саме тоді, коли мова про нашу культуру. Ніде правди діти, рацію вони таки мають, — адже попередні публікації матеріялу не раз-у-раз відповідали були дійсним фактам.

Гадаємо, ба навіть певні того, що тільки тоді, коли матимемо як-найбільше путящих публікацій матеріялу, можна буде висловлювати будь-які міркування про те, навіщо речі призначувано, звідки вони взялися, як еволюціонували їхні форми й техніка.

Тимчасом подаємо опис двох знахідок:

I. Групи речей із дослідів В. Б. Антоновича, та Ч. Зборовського на Поділлі, з 1891—1892 років.

II. Статуетки, що її випадково знайшов Е. А. Зноско-Боровський у Золотоніському повіті, на Полтавщині, досліджуючи р. 1898 курган.

Сподіваюся, що згодом подам іще цілу низку невиданих досі пам'яток Трипільської культури в докладних описах та точних репродукціях, щоб зробити твори цієї стародавньої культури приступними для вивчення і тим особам, котрі не могли одвідувати наших музеїв та вивчати речі безпосередньо.

Ті знахідки, що про них далі подаємо відомості, належать до перших на Україні здобутків Трипільської культури.

Речі К. М. Антоновичевої-Мельник знайдено в 1892 році, а статуетку Зноско-Боровського в 1898.

К. М. Антоновичева-Мельник, дружина небіжчика проф. В. Б. Антоновича, дозволила нам видати групу речей, що переховуються в неї і належали були колись В. Б. Антоновичеві, повідомивши, що їх знайдено, досліджуючи курганну групу, на вигоні в с. Кринички (Кирнички—кажуть подольяни) Балтського повіту на Поділлі. На вигоні цього села трапляється багато череп'я—це решта стоянки Трипільської культури. Курганна група, що її досліджував В. Б. Антонович укупі з Ч. Зборовським, утворилася тут вже геть згодом ¹⁾.

В археологічній мапі Поділля, що склав її Ю. Сіцинський ²⁾, ці пам'ятки описано як знахідки, належні В. Антоновичеві з дослідів над „первобытнѣмъ поселкомъ въ 1892 г.“. Що на зазначених сторінках цієї публікації (256) мова саме про наші речі, сумніву бути не може. Окрім того, що їх описано, на кожній речі досі зберігсь ярлик із номером, який відповідає друкованому каталогові виставки XI Археол. З'їзду. Але-ж на сторінці попередній (255-й) про ті самі речі, — на мою думку, теж ніякого сумніву в тому немає,—сказано, наче-б вони належать Ч. Зборовському, що знайшов їх у 1891 році. Останню вказівку дано, як там-таки і зазначено, на підставі повідомлення В. Б. Антоновича. Отож, гадаю, що обидва рази мова мовиться про ті-ж самісінькі знахідки

¹⁾ Речі були на виставі XI Археологічного З'їзду в Києві. Див. Каталогъ Виставки XI Археологич. С'їзда въ Києвѣ. Києвъ 1899. Стор. 144—145, №№ 207—219.

²⁾ С ѣ ц и н с к и й Е. Археологическая карта Подольской губ. въ Трудахъ XI Археологическаго С'їзда, въ Києвѣ (1899 г.), т. I. М. 1901. Стор. 256—257.

Зборовського, які ми тут описуємо і про які повідомляє Ю. Сіциньського В. Антонович. Потім уже, як виявилось з повідомлення К. М. Антоновичевої-Мельник, Зборовський подарував ці речі Антоновичеві. Їх було експоновано на виставі XI Археологічного З'їзду в великій колекції В. Б. Антоновича з нотаткою, що походять вони з дослідів Антоновича та Зборовського, які справді вкупі провадили були досліді. Вже тоді, в 1899 році, зазначено, що як „по матеріалу, такъ и по формамъ и характеру отдѣлки предметы эти представляютъ полную аналогію съ описанными выше находками у сс. Халепье и Васильковъ (стр. 6 и 6б) и правдоподобно могутъ быть отнесены къ одной эпохѣ и культурѣ, т. е. къ концу неолитическаго періода и появленію скивовъ въ южно-русскомъ краѣ“¹⁾.

Там-таки зазначено, що сидяча чоловіча статуетка лежить в овальній, наче глибоке корито, посудині, а статуетку жіночу з дитиною на руках, що трохи зігнула ноги, посадовлено на кріселко. Те саме повторено в праці Сіциньського (Археологическая карта Подольской губерніи“). З першого-таки на обидві статуетки погляду здається неймовірним, щоб дуже зігнута в суглобах чоловіча постать з підведеними перпендикулярно до тулуба стегнами була покладена в посудину-корито, та ще й так, що лікті та плечі її підіймалися-б над боками корита, або, навпаки, коли-б упиралися плечові її частини, то підіймалися-б ноги.

Постать жіночу тільки з трохи підведеними стегнами ніби-то знайдено посадовленою на кріселко. Становище постати на кріселку (сидіння) вимагає іншої пози, ніж лежання в посудині схожій на ванночку чи корито. Саме сидіння на кріселку вимагає, щоб стегна були підведені перпендикулярно до тулуба. Всяке знає, що стегна повинні бути перпендикулярні до тулуба тоді, коли людина сидить на підвищенню не нижчому од колін, тоб-то саме на такому, як наше кріселко. Тимчасом позу нашої людини з ногами ледві зігнутими і в стеговому зчленуванні і в колінному, очевидячки пристосовано не до сидіння, а до якогось іншого становища. Це інакше становище — напівлежаче, трохи скорчене не є сидяче, тому що в такій позі сидіти, та ще й із дитиною на руках, здається, навряд щоб було зручно. Гадаю, що сидіти в такій позі абсолютно неможливо. Будь-що-будь, це важко припустити через цілком механічні умови, та й фізично це річ нелегка. Таке міркування в загальних рисах викликає розташування статуеток на кріселку та в кориті, що пропонують попередні автори, котрі писали про ці знахідки. Звичайно, висловленого тут трохи замало, щоб пропонувати будь-які інші твердження. Отже-ж на допомогу приходять зовсім інші, цілком об'єктивні спостереження з галузи механічних та фізичних явищ, що теж промовляють проти того, як розташували статуетки попередні дослідники. З детального і уважного огляду зазначених речей виявляється, що вони сами на собі мають певні вказівки про свою належність чи до корита, чи до кріселка.

¹⁾ Каталогъ выставки XI Археол. С., стор. 144—145.

Так, коли ви посадите жіночу статуетку на кріселко, то вона так нахилиється, що весь час падає назад. Ця її нестійкість у такому становищі виразно доводить, що робили її не для сидіння на кріселку. Що-ж до чоловічої статуетки, то, коли її покласти в корито вона потрапляє в неприродне становище: до дна корита дістають клуби, тулуб із плечима висить у повітрі, кінці ніг торкаються до краю корита де трапляється, коли-ж у корито впираються плечі, то натомість висітимуть у повітрі ноги. Ні на тих частинах клубів, котрі торкаються до дна корита, ні на кінцях ніг абсолютно непомітно жадних стертих слідів, що мусіли-б утворитися в цих місцях статуетки, коли-б вона справді була лежала.

Далі, стерті знизу клуби в чоловічої статуетки цілком відповідають так само стертим місцям на кріселку, і коли з'єднати статуетку з кріселком у цих саме місцях, — чоловіча постать сидітиме на кріселку, не хитаючись і так добре, наче-б зроблено їх одне для одного.

Поклавши жіночу постать у корито, побачимо, що потилиця її, клуби і ноги, всі три точки наче пристають до корига й статуетка лежить рівно, не хитаючись. До всього краю корита обтерто саме по тих місцях, де статуетка до нього торкається; так само можна помітити стерті частини і в відповідних частинах статуетки, що правда, не так дуже, як це спостерегаємо на відповідних частинах чоловічої постати й кріселка.

На мій погляд, отже, не може бути жадного сумніву в тому, що жіноча статуетка лежала в кориті — так цю посудину зватимемо, — а чоловіча — сиділа на кріселку.

І. 1. ЖІНОЧА ПОСТАТЬ.

Жіноча постать з дитиною на руках, у посудині, що має форму глибокого корита.

Обидві частини — і корито і постать — одну з одною технічно не сполучено. Опріч деяких дрібниць, усенька статуетка збереглася гарно. Така цілість, як усім відомо, дуже рідке з'явище між статуетками у Трипільській культурі.

Постать напів сидить, простягнувши вперед ноги й тримаючи дитину на руках, біля грудей.

Тулуб мало не прямовісний. Голову закинута трохи назад. Стегна простягнуто вперед так, що між тулубом і ногами утворюється кут завбільшки 130°. Гомілки простягнуто вперед іще далі.

Голову в постати трохи деформовано ще перед тим, як її опалювали, її наче-б здавлено, розплющено: праву частину втиснуто, а ліва випинається. Голову виконано з усіма належними частинами (носом, ротом, очима, вухами) одмінно супроти більшості статуеток із цієї культури, що не раз-у-раз мають разом усі зазначені частини. Та модельовано голову, проте, занадто схематично, як-раз протилежно іншим частинам постати. Ніс, як і в інших статуетках, — на найпершому місці. Він рівний і тягнеться од самого волосся на голові просто аж до рота.

Широко розтулений рот виконано, натискуючи кінцем плескуватої палічки; з зовнішніх своїх ознак — це тільки продовгаста дірка. Очі розміщено не на одній височині: праве око значно нижче, ніж ліве. Виконано їх, глибоко втиснувши гострий інструмент. Зовнішньою формою це — круглі дірки широкого діаметру, що в глибині сходяться конусом.

На голові густа шапка довгого волосся. Проділь ділить усеньке волосся, починаючи від лоба, на дві частині. Виконано його глибоким різким рівчаком, що починається над носом, тягнеться через тім'я і йде далі, переходячи за голову, в один із тих рівчаків, що розподіляють окремі пасма волосся ззаду.

Волосся надзвичайно велике; розпущено його на всенюку ширину спини, а завдовжки досягає воно до кінця грудної клітини (до половини спини). Поділено його на дев'ять окремих пасом, одокремлених одне од одного глибокими мало не рівнобіжними рівчаками, от як той, що утворює проділь на волоссі і розподіляє його на дві частині.

Пасма волосся закінчуються заокругленою плескуватою наліпкою, дуже невисокою, що міститься посередині спини. На віщо її призначено, я не знаю. Виконано її ретельно, краще як волосся: краї нерізкі, згладжені, поверхня теж згладжена, форма наближається до круга. Найбільший її діаметр дорівнює 0,016 м. У каталозі вистави Археологічного З'їзду¹⁾ висловлено гадку, наче-б ця наліпка виобразати має тую торбину, що в ній дикуни носять свої діти. З цим можна було-б згодитися тільки тоді, коли-б справді наша наліпка хоч трохи нагадувала торбину. Але-ж на ній жадних ознак властивих торбині немає. Гадати, що ця наліпка — то якась частина головного убору теж можна. Тільки-ж яка?

Вона не є продовження волосся, а цілком самостійна деталь. Це видно з того, що оброблено її ретельно і цілком одокремлено од усіх інших деталей; це виразно помітно навіть на доданій до цього фотографії.

Цілком відповідної форми деталь і в такій самісінській композиції, на спині, нижче од таких самих пасом волосся єсть і на стоячій статуетці з Гуманщиня. Про неї казатиму в іншому місці²⁾. Те саме спостерегаємо і на інших статуетках Київського Музею.

Ліве вухо відламане. Праве збереглося. Це — підвищення, що поволі підноситься згори й знизу; проткнуто його перпендикулярно тоненькою дірочкою.

Од правого плеча до лівого, через шию статуетки, трохи вище од пліч, мало не по-під самісінськими вилицями проходить скрізна дірочка дуже невеликого діаметру. На віщо її призначено я не знаю. Поміж тих статуеток з нашої культури, котрі переховуються по українських музеях, дірочок у таких місцях занадто мало. Невідомо мені, чи є такі самі дірочки в статуетках чужокраїнних музеїв. Крізь таку дірочку можна

¹⁾ Каталогъ Виставки XI Археологического Съѣзда въ Києвъ. Київ 1899, стор. 144, № 207—203.

²⁾ У мойй підготованій вже до друку роботі: „Скульптура в Трипільській культурі“.

просилити тільки тоненький шнурок. Просилити, щоб статуетку привісити?—Не думаю. Через дірочку можна було протягти щось подібне на окрасу взагалі, зокрема на намисто. Але-ж ознаки, яка-б свідчила за те, що статуетку колись підвішувано, себ-то стертих країв коло виходу дірки, абсолютно непомітно, так само як непомітно ніяких стертих частин у відповідних місцях статуетки. Звичайно, що від невеликої ваги, себ-то від меншого тертя такого, як від намиста, дуже стертого краю не буде. Отже-ж, може бути, що дірку для цього і зроблено. Та висловлюючи такий свій здогад, я не хочу ще запевняти, що дірку зроблено саме для такої мети. Я зазначаю тільки, що таке призначення можливе, бо не маю в самій статуетці інших певних даних, щоб остаточно підсилили цей мій погляд. Отже-ж такий здогад, на мою думку, відповідніший дійсності, ніж що інше.

Груди в статуетці невеличкі і дуже обвислі вниз. Їх поповнено (стерто) вже за наших часів, коли статуетка потрапила була в руки злодіїв¹⁾. Так само стерта і дитина, що її жінка лівою рукою притулила до грудей. Голова дитини—в кутку між лівою груддю й плечем. Дитина лежить рівнобіжно з лівою рукою.

Дарма що дитина невеличка, на її обличчі зроблено очі, в звичайній для таких виробів схемі (проткнуто тоненьким гострячком). Очі дитини втратили вже чисто всі свої деталі, так само як і всенька ліва частина обличчя, надто з лівим оком. Кінець правої руки жінки, що підтримує ліву—з дитиною, закінчується сливе непомітно. Рука наче зливається з тулубом (з животом), що на ньому рука продовжується різьбою: двома широкими нарізками вирізано щось подібне до пальців руки.

Тулуб статуетки модельовано гарно: частини його відносяться одна до одної грамотно; плечі, поперек і крижова частина згармонійовані так, як-би це був зробив і сьогочасний майстер, з усіма належними до цих частин особливостями. У верхніх частинах крижів, праворуч і ліворуч, невеличкі горбочки. Це—горішні краї крижових кісток. Такі виступи-горбочки в інших статуетках цієї культури бувають часом занадто великі, виразно позначаючись своєю величиною у загальній композиції та формі статуетки. Чом трипільці одрізняли були їх так ретельно—невідомо. Стегна статуетки на всенькому їх протязі од крижів та й до колін, коли оглядати зверху, завгрубшки мало не однакові. Проте, оглядаючи стегна збоку, бачимо, що тут модельовано їх природньо. Коли зверху ледві помітні переходи од жирових, пухкіших частин до сухих, то під стегном і далі під гомілкою натуралізм позначивсь особливо виразно: лінія, що окреслює форми, несподівано реалістична на вдивовижу.

Починаючи од колін, з ясною і чіткою формою надколінної чашки в вигляді височеньких гострих горбочків, і далі, переходячи до гарно

¹⁾ Це сталося одного разу, коли В. Б. Антонович поїхав був на літні канікули. Приміщення його пограбувало трое молодих людей, що одного з них увесь час перед цією подією матеріально запомагав був Антонович. Згодом ці речі К. М. Антоновичева-Мельник знайшла в антиквара на Подолі. Прізвища злодіїв відомі.

натуралістично модельованих литок, — ноги справляють таке вражіння, наче-б майстер, що їх робив, вишукував був як-найприродніші форми. Отже-ж несподівана форма кінців ніг значною мірою шкодить цій уяві про те, як розумів був майстер природу. Кінці ніг, хоч як це дивно для такої уважної роботи, зводяться на нівець, і тільки ледві помітний підйом на самісіньких їх кінцях, утворений легеньким притиском пальців, свідчить про те, що майстер мав на увазі кінцевини, і закінчив їх, надавши їм такої форми, не випадково, а на підставі якоїсь традиції, моди, чи що. Ці кінці ніг дуже близько нагадують знівечену варварським звичаєм ніжку китайки.

Бічні (зовнішні) риси коло стеген ідуть мало не рівнобіжно одна до одної. Так само рівнобіжно прямують контури по внутрішній поверхні стеген і по гомілках далі вниз, зближуючись коло колін, а зовнішні риси, починаючи від колін, навпаки, дуже вужчають у напрямку зокола в середину.

На значній поверхні статуетку вкрито білувато-сірим шаром, що дуже нагадує штучне пофарбування. Таке нашарування залишилося на всенській правій половині, тимчасом як із лівого боку його сливе немає: пооблуплювалося.

Попсовано статуетки за наших уже часів: стерто носа, правий лікоть, ліве плече, стерто праву грудь, верхню частину дитини з її обличчям. Як свідчить К. М. Антоновичева-Мельник, це сталося тоді, коли вкупі з іншими речами їх було покрадено. Праву ногу нижче од коліна порізано. Голову статуетки відбито коло самісіньких пліч разом із волоссям та цією круглуватою наліпкою, що на спині. Тепер усе це попра-ліплювано. Голову попсовано теж тоді-таки, підчас крадіжки.

Лінія зламу свідчить про те, що і волосся, і круглувату наліпку не було міцно з'єднано з спиною, їх було тільки накладено зверху на спину, тоб-то зроблено окремо.

Матеріал — глина, тонко виготовлена: гарно відмулена, вимішана, без будь-яких домішок. Опал гарний: обличчя, волосся і верхня частина тулуба з дитиною на колір темно-сірі, решта статуетки приємного рожевато-малинового кольору. Маса міцна. Заввишки 0,105 м. Завширшки коло пліч 0,038 м. Заввишки од поверхні голови до кінця крижів 0,07 м.

І. 3. „КОРИТО“.

Вузьке та глибоке корито, в вигляді продовгастої глибокої чашки. Обидва протилежні довгі краї йдуть мало не рівнобіжно один до одного. Короткі (протилежні) краї заокруглюються. Стінки корита зовні поступінно спускаються вниз до центру дна. Вони нерівні, горбуваті. Дна як площі немає. Воно заокруглене і корито, отже, нестане і однаково хилиться на всі боки од найменшого навіть поштовху.

Внутрішні поверхні стінок ідуть у вигляді рівної площі, тимчасом як зовнішні по круговій. Окрім того, відстань між внутрішнім дном і його зовнішньою поверхнею чималенька. Отож, стінки корита, починаючись

зверху гострим краєм, поволі товщають і переходять у таку грубу масу, що жадним способом не відповідає вона ні величині, ні призначенню посудини. Середина корита виглядає як сплющений гострий конус.

Зроблено корито недбало, швидкома.

Матеріал — глина, гарно виготована: відмулена, вимішана, без видимих домішок. Колір рожевато-вохристий. Опалено аби-як. Міцність середня: не така як у деяких речах, що наближається вона в них до міцності фаянсу.

Краї корита на коротких боках дуже повитирано, аж утворилася помітна западинка від тертя об них. Бокові (поздовжні) краї, дарма що стерті, проте, порівнюючи з короткими, не так помітно. Найбільша довжина — 0,09 м. Найб. ширина — 0,055 м. Найб. висота — 0,04 м. Дно завтовшки 0,012 м. Стінки коло самого дна завтовшки — 0,015 м.

1. 2. ПОСТАТЬ У КРИСЕЛКУ.

Група складається з двох окремих частин: постати й кріселка, технічно одне з одним не звязаних.

У постати відбито за давніх іще часів голову. Внизу на лівій „ягодиці“ щербина сучасного походження. У кріселка не стає одтоді таки спинки (бо зламане місце протягом довгого часу подостатком уже обтерлося та вкрилося патиною).

Постать сидить так, що тулуб її прямовісний супроти витягнутих уперед стеген. Останні від колінного залому витягнуто вперед так, що внутрішній кут між стегнами та гомілками має щось 120°. Коліна наближаються одне до одного. Гомілкові цівки йдуть рівнобіжно одна до одної, а кінці ніг (там, де ступні) роз'єднано. Ноги отак стоять через технічні особливості виконання: де-далі від колін—ноги все більше та й більше вужчають, тоншають.

Руки в постати лежать на колінах, права на лівій.

Груди дуже широкі супроти крижів. Майстер схематизував груди, тимчасом як крижі в загальних рисах модельовано більше-менше близько до природи.

Форми постати, як і всенька концепція її, занадто узагальнені, схематичні. Але-ж анатомічні пропорції людської постати витримано в тій мірі, як цього вимагає художня дисципліна від справжнього мистця. Виконано постать просто, можна було-б навіть сказати, примітивно, коли-б не одее розуміння форм. Воно свідчить про те, що майстер був добрий знавець природи й людина талановита.

На груднині в постати, трохи нижче од рівня пліч,—два півкулясті виступи невеличкі діаметром. Вони мали визначати груди. Отже-ж постать, виходить, неначе жіноча.

По боках постати, по-над крижами виступають невеличкі горбочки. Ці горбочки—то тільки натяки на ті виступи, котрі в статуетках із Жолудівки коло Халеп'я так визначаються своїми розмірами.

Кінець лівої ноги в статуетки відлаmano й приліплено його вже за наших часів.

Поверхню статуетки вкрито тонким на колір темносірим шаром. Таким самісіньким шаром укрито і злам на тому місці, де була голова. Проте чимала площа поверхні вже не має такого тулубця, він одлущивсь, одскочив.

Дарма що крижі в статуетки, як ми вже були зазначали, супроти грудей модельовано краще, неначе-б уважніш, ближче до натури, все-таки виконано статуетку тільки схематично. Ноги скидаються на грубий оцупок, що де-далі поволеньки переходить у гостру шпичку, без пальців, ба навіть без ступнів.

Руки дуже узагальнено: є тільки схема рук, так-би мовити, їх ідея, а не сами руки. На кінцях рук немає ані пальців, ані долонь та й узагалі їх трактовано сумарно без будь-якого моделювання або бажання творити реально.

На всі ці подробиці майстер не вважав. Вони йому були непотрібні. Треба було тільки дати таке вражіння: велика людина сидить на гарному кріслі в спокійній, урочистій позі. Такого вражіння досяг він, виконавши постать цілком імпресіоністичним способом.

Постать перед нас не жіноча, дарма що груди в неї випнуті, а чоловіча. Доводить це ширшеє, ніж звичайно огруддя, це одно. По-друге, природжіння в цієї статуетки виразно чоловіче, а не жіноче. Щоб помітити його за складеними руками, треба, що правда, приглядатися уважніше. Та, будь-що-будь, це так. Отож, виходить, дві невеличкі півкулясті опуклини на огрудді ще не визначають, що розглядувана постать має бути жіноча.

Вважаючи на тенденцію майстра зробити в статуетки як-найширші плечі, треба визнати, що він силувавсь був зобразити велику людину. А цеє реальне зображення могло, річ можлива, символізувати собою ідеальну постать великої людини, проводиря, героя, може бути, убожественної особи, коли не самого божества. Проте... це вже гіпотеза, що виходить по-за межі нашої праці.

Ясно тільки одне — майстер силувавсь зробити плечі своєї статуетки як-найширшими. Очевидячки, це було на віщось потрібне. Технічно цього досягнуто почасти тим, що сами кутки пліч, натисканням на них спереду назад і навпаки, розплюснuto, по-друге, тим, що крижі мало не вдвоє менші, ніж плечі.

Постать поважно сидить на своєму кріселку. У кріселка — квадратове сидіння. Так, певна річ, в ідеї, а насправжки воно має нерівні зігнуті краї. Чотири ніжки по кутках чотирикутника донизу поволі тоншають. Вони циліндричні і міцно з'єднані з чотирикутним сидінням, що виглядає як поглиблений прямокутник і скидається на шкуратяну або ткану річ. Поглиблення йде поволі, знижуючись од краю до центру. На ріжках передніх ніжок є невисокі виступи вгору, неначе їхне продовження.

Ззаду, мало не продовжуючи собою задні ніжки (тільки відстань поміж їми більша), підносяться вгору плескуваті стовпчики від спинки кріселка. Їх злаmano трохи чи не коло самісінької основи, отже-ж довідатися, яка була форма спинки в кріселка, ми вже ніяк не зможемо.

Але на підставі загальної конструкції, того, що окремі частини кріселка одна з одною посполучувані (ніжки з сидінням, сидіння з спинкою), на підставі форм цих елементів, а також загальної форми усіх сполучених частин у кріселку, — можна гадати, що його виконано не инакшою якою технікою, тільки звичайною і для нашого часу технікою столярного майстерства і що воно нічим — ні технікою, ні формами — не одрізняється од теперішніх крісел. Як єсть нічим! У цьому творі найдавнішої на Україні людини висловлені не тільки ті самісінькі ідеї кріселка, що відповідають нашим, але й форми, що в них ці ідеї вліто, залишаються ті самісінькі, як і теперішні. На підставі цих форм міркуючи, треба гадати, що й техніка виконання була така сама, як і тепер: тесання, стругання, пиляння, то-що. Звісно, не можна сказати, яке саме було це тесання чи стругання при тогочасних кремінних інструментах, а може вже й мідяних чи бронзових. Будь-що-будь, таку роботу тоді робили, а тогочасні художники зафіксували її наслідки з усіма належними особливостями. Коли-ж уявимо собі людність з отак розвиненим розумінням і форми і техніки речі, як у нас самих, то в такому разі не зважимося ми назвати людину тієї, віддаленої від нас тисячами років, доби, людиною примітивною, там більше варварською. Чи не доведеться нам поинакшому ставитися до цих наших попередників і чи не примусять нас майбутні спостереження над пам'ятками цієї культури сказати инше слово? а людність цю поставити на инший щабель культурного розвитку?

Матеріал статуетки — глина, дуже гарно відмулена, ретельно вимішана, однорідного густого складу, без помітних домішок. У велике побільшуюче скло помітно тільки багато дрібненьких кварцевих зернят піщинок. Та вони, здається, можуть бути природньою приналежністю самого матеріалу. Глину гарно випалено, на колір вона ясно брунатна з рожеватим відтінком. Маса міцна, не крихка. Заввишки кріселко з задніми частинами спинки 0,045 м. Передні частини заввишки 0,037 м., Найбільша ширина дорівнює 0,033 м. Заввишки вкупі з постаттю 0,077 м.

Підчас дальших розкопів „Трипільських точків“ знайдено на Київщині, переказує В. Хвойка¹⁾, глиняну фігурку, що сиділа була на такому самісінькому стільцеві, як ото описуємо тут ми: він складавсь із тих самих частин — угнутого сидіння та чотирьох ніжок. При цій нагоді автор розкопів, В. Хвойка, слушно здогадується, що існували за тих часів меблі, тільки-ж через свій недовговікий матеріал — дерево — досі, певна річ, не збереглися.

¹⁾ Записки О. Р. и Сл. Арх. И. Р. А. О. т. V, вып. 2, стор. 25.

І. 3. ФРАГМЕНТ СТАТУЕТКИ.

Фрагмент жіночої статуетки. Стояча постать плескуватого типу. Відлаmano голову і спідню частину нижче од крижів, за давніх іще часів.

На шії, що збереглася в значній своїй частині помітна широка смуга в вигляді плескуватого піввалика тільки з обличчя. Переходячи за плечі, він зникає. Завширшки він 5 mm.

Плечі закінчуються замість рук конічними, тільки-ж плескуватими виступами, що далеко відходять у боки. У цих виступах пороблено по дірці, причому так, що в дірку правого виступу можна просилити чи тоненьку мотузочку чи трісочку, тимчасом як у дірку лівого виступу ані протягти, ані проткнути нічого не можна, щілину цю ледві-ледві помітно, пройти крізь неї може тільки дуже тоненька ниточка. Обидві дірки виконані двома заходами: просвердлено конічну дірку з обличчя і таку саму з-заду, їхні вершки сходяться. Таким чином, крізь дірку лівого плеча (правого від глядача) нічого ніколи просунуто не було. Тим більше, що гострий край дірочки, утворений двома протилежними конусами, там, у глибині дірочки, абсолютно не стертий, не згладжений, як був рівний, таким і залишивсь. Ніколи через дірку нічого не було підвішено. Ніщо ніколи не висіло.

Оруддя зовнішньою своєю формою плескувате, без будь-яких модуляцій. На плечах, по лінії зазначених дірок, наліплено дві маленькі півкулі, що мають визначати груди. Вони занадто маленькі і дуже невисокі в протилежність жіночим грудям інших статуеток із цієї-ж-таки культури. Права (ліва від глядача) значно нижча від лівої.

Від плечових виступів — повільно переходить лінія до попереку, що, порівнюючи до плечової частини, здається дуже звуженим.

Такий самий повільний, м'який перехід од попереку (талії) статуетки до крижів.

Починаючи більше-менше з половини тулуба, живіт у статуетки поволі випинається і виступає наперед м'яко заокругленим горбом. Це — жіноча постать у стані *graviditatis*. Під ним, нижче од крижів — поземий рівчак із такими стінками, що поволі й неглибоко спускаються. Цей рівчак зберігсь тільки з правого боку статуетки. Трохи нагадує він пояс.

Спина в статуетки плескувата без будь-яких модуляцій. Нижче, на височині крижів площа спини починає одходити від прямовісної рівної лінії вбік, назад. Але як-раз у цьому місці статуетку облаmano. Гадаю, що обламана частина виявила-б була нам відому особливість наших статуеток — стеатопігію.

Матеріал — глина, на колір ясно рожевато-вохриста, однобарвна. Маса дуже гарно вимішана, однорідна, гарно випалена без помітних домішок; є тільки трохи дрібненьких кварцевих зернят, помітних крізь побільшуюче скло. Маса міцна.

Поверхня статуетки рівна, оброблена гладенько, без будь-яких указівок на техніку виконання (нарізок, поглиблень, ямок) і вкрита товстим

шаром на колір сірим одноманітним, що в значній частині облупивсь невеликими шматками, а на спині — великою площиною. Цим самим сірим шаром укриті і частини давніх зламів. Краї зламів у статуетки дуже м'які, згладжені, обтерті, що буває тільки тоді, коли обламана річ довго лежить на поверхні, пересувається з місця на місце, підпадає різним атмосферним впливам, то-що, або тоді, коли зламавши нею все-таки довго ще користуються. Гадати, що поламанною статуеткою користувалися так само, як і тоді, коли вона була цілою, — навряд чи можна. Знов-же, коли-б поламана частина весь час після зламання перебувала в землі, гострі краї зламу жадним способом не набули-б м'яких обточених форм. Залишається один цілком зрозумілий і прийнятний здогад — статуетку, після того як вона зламавшись стала непотрібна, довго пересовувано по поверхні з місця на місце. А коли так, то наскільки правдоподібна версія про належність її до того комплексу речей, котрі тут описано? Цим запитанням, звичайно, ми не хочемо сказати, наче-б вона не належить до тієї самої культури і тієї самої групи чи громади народу і до тих самих часів, як і інші, тут описувані знахідки.

Наша статуетка своїми формами виявляє тенденцію художника показати відоме фізіологічне становище жінки підчас дуже важливого в житті моменту, підчас „*graviditatis*“. Звичайно, не буде майстер показувати вагітну жінку в іграшці. Та й непотрібне воно тут. Не на глум-же, справді, тогочасні люди зображали жінку в такому стані. Очевидячки, такий момент в очах тогочасних людей мав велику вагу, як і за наших часів, коли ще не більшу. Особлива важливість цього моменту в звязку з якимись нам іще невідомими уявленнями і приневолила тодішню людину виобразити його. Якими міркуваннями керувалися тут громадянство і мистець, нам, можлива річ, з певністю довідатися не скоро пощастить. Будь-що-будь, не почуття краси, не естетичні погляди відбилися в такому виображенні. Та й не економічні причини спонукали художника неоліту чи енеоліту взятися за сюжет, що має дуже мало спільного з нашим уявленням про красу.

Мимоволі повстає питання: що-ж визначає це виображення? Коли так уважно ставилися люди цієї культури до цього життєвого явища, що навіть зображали його, то це визначає, що їхній розумовий виднокруг не був такий обмежений, як можна було-б гадати. І ми ще не знаємо, чи не виникало у цього народу такого поняття, яке ми звемо словом евгенетика.

Розміри: Заввишки 0,087 м. Завширшки коло пліч 0,067 м. Завширшки коло крижів 0,051 м. Завширшки коло поперека 0,035 м. Огруддя завтовшки 0,02 м. Живіт завтовшки 0,033 м.

I. 4. ЧАШКА.

Чашка півкулястої форми, на чотирьох ніжках, з дворогим держакон на вінці. Чашка має форми правильної півкулі. Поверхні стінок її неначе шліхтовані. Чотири ніжки поволі відходять, спускаються, ніби ви-

ростають з поверхні посудини і з широких основ, що непомітно де починаються. Далі ніжки переходять у тонші конічні, але так, що зовнішні стінки їх спускаються по прямовісній, тимчасом як внутрішні частини занадто розлого відходять у боки, з'єднуючись із іншими ніжками і з денцем посудини. Так само поволі, зовсім непомітно, починає відокремлюватися від зовнішньої стінки на чашці невеличкий дворогий держачок з трикутним горбочком, що відходить ще далі від держачкової основи і самих-таки рогів. Цей горбочок укупі з рогами являє собою, сказати-б, схему голови, належної тварині, близької до бика, корови. Роги її виконано тією самою технікою м'якого переходу од товстих частин до тонких.

На протилежному од держачка краю вінців одходить у бік ледві помітний горбочок (пиптик), що не підіймається по-над край посудини. Конструкція чашки з рогатим держачком, чотирма ніжками і горбочком у протилежній частині вінців трохи нагадує схему тварини.

Взагалі особливість цієї посудини та, що кожна її частина (і ніжка, і держачок, і пиптик) плавко відходять од самої посудини. Непомітно ніде жадних сполученнів, приліпок, усе зливається одне з одним, усе тече, пливе, не маючи країв, кінців, починає підійматися і спускається без меж.

Матеріал — глина, дуже гарно відмулена і гарно вимішана. Випалено чашку досконало — черепок дзвенить. Колір однаковий, рожево-червоний. Домішок зовсім не помітно оком: ні кварцевих зернят, ні шамоту з товчених черепків, але в скло, що дуже побільшує (8×), помітно багато дрібненьких кварцевих зернят.

Поверхні стінок як із середини, так і зовні — гладенькі, але скрізь укриті грубим, на колір темно-сірим з брунатним відтінком шаром, дуже густим та міцним і завтовшки рівномірним. Де-не-де ця кора відлущилася і, коли її вдарити або стиснути, далі відскакує. Але взагалі вона тримається досить стійко і справляє враження штучно накладеної.

Лівий ріг держачка й частина трикутного виступа (морди) обламано ще тоді, коли посудиною були користувалися. На краю (вінчику) чашки, біля протилежного виступа, є давня щербина. Вже за наших часів вона побільшала (лустковий злам у середині чашки).

Розміри чашки: Заввишки, без держачка 0,053 м. Заввишки з держачком 0,074 м. Діаметр без держачка дорівнює 0,108 м. Діаметр з держачком і виступом дорівнює 0,134 м. Ніжки заввишки 0,017 м. Завглибки чашка 0,037 м. Найбільша товщина стінки дорівнює 0,01 м.

І. 5. ЧАШЕЧКА.

Чашечка, що має форму зрізаного конуса (зовнішні стінки спускаються по прямій лінії вниз і там збігаються коло маленького дна). Центр дна відійшов геть далеко у бік од центра кола, що його утворюють краї чашки. Внутрішня заглибина в чашці центром своїм наближається до центра зовнішнього дна. Стінки в чашечки поволі тоншають

од дна та й до країв і на самому рубі завтовшки неоднакові, іноді з рештою обробки площинами.

Супроти того, яка чашечка завбільшки, стінки її занадто грубі. Вони досягають глибини 0,01 м. Діаметр горішнього краю до дна чашки відноситься, як 3:1. Чашка, можна сказати, аж надто хистка і ні трохи, отже, не відповідає своєму призначенню. Справа погіршується ще більше через те, що центри основи та вінчика не збігаються.

Матеріал — глина, дуже гарно виготована: гарно відмулена, гарно вимішана і так само випалена. Простим оком не помітно жадних домішок (шамоту, то-що).

Колір чашечки — колір натуральної вохри, що переходить то в червонуватий, то в ясніший тон.

Поверхня стінок має на собі сліди обробки їх інструментом: помітна низка площин так наче од зрізання, чи від проведення по сирій глині звичайною стекою.

Оброблено поверхню ретельно, дарма що є невеличкі горбочки та заглибки. Стінки в чашечки з того боку, де вони спускаються спохово, куди тонші, ніж там, де спуск стрімкіший. Те самісіньке бачимо і на попередній чашці, але в порядку зворотному.

Розміри чашки: Заввишки 0,026 м. Діаметр вінчика дорівнює 0,065 м. Діаметр днища дорівнює 0,022 м.

І. 6. ЧАШКА.

Чашка півкулястої форми з одрізаним сегментом для дна.

Півкуля має неправильні форми, з підвищеннями та западинами, що правда, ледві помітними. Стінка в чашки, отже, міняє своє становище, схиляючись то ліворуч, то праворуч, то вгору, то вниз. Краї чашки так само то підіймаються, то спускаються, то виступають у боки від загального кола, то заходять у середину.

Спідню частину чашки — днище утворено відрізком сегмента діаметром завбільшки 0,05 м. Перехід од зовнішньої поверхні стінок до денця — м'який, згладжений. Центр унутрішньої заглибини в чашки не припадає на центр денця. Він міститься на боці, ближче до периферії. Найглибша частина чашки перейшла в тому самому напрямку ще більше як денце. Центр її глибини припадає трохи чи не на самий край (на периферію) денця. На протилежному краю його, отже, стінки надзвичайно грубі, мало не вдвое грубші, ніж в інших місцях.

Як-раз із того боку, що до нього найближче підходить найглибша частина чашки, на краю її, є велика, як для такої завбільшки посудини, щербина в формі трикутника з розколиною мало не до самісінького дна. Щербина ця утворилася тоді, коли ще користувалися були чашкою. Це видно з того, що краї зламу вкрилися білим, але тонким шаром вапнякового наросту від хімічних процесів, котрі відбувалися були за тії довгі часи, поки чашка лежала в землі.

Поверхня стінок посудини має сліди обробки їх інструментом — різачкою, що зрізала глину по круговій лінії.

Зовнішня і внутрішня поверхня стінок посудини вкрита сірою або, точніше, мало не білою корою вапнякового наросня. Часом здається, що така кора не наслідок тих хімічних процесів, що одбувалися, поки річ лежала в землі, а що це є колишня обмазка, облицювання. При такому характері „кори“ (грубенькій, рівномірній і однобарвній, густій та чистій) вона зовні виглядає так неначе зроблено її навмисне.

Матеріал — глина натурального темно-вохристого кольору, де-не-де — кольору умбри від опалу та диму. Глину вимішано гарно, проте під пальцями все-таки чути дрібні піщинки. Крізь побільшуюче скло цієї домішки побачити можна багато. Черепок од цієї домішки трохи крихкий. Своєю консистенцією чашка жадною мірою не наближається до попередньої чашки. Матеріал виготовано зовсім инакшим способом. Так само і робота: чашка на ніжках має витриману форму, а та, що її оце описуємо, має форму невдосконалену, непевну.

Розміри чашки: Заввишки 0,042 м. Найб. діаметр коло вінців дорівнює 0,105 м. Найб. діаметр коло денця дорівнює 0,05 м. Найб. грубина стінок дорівнює 0,016 м.

Свого часу чашку викинуто, бо попсувавшись зробилася вона ні на що непридатна. Отож, виходить, не могла чашка колись бути й виконувати свою незнану для нас ролю в тому самісінькому місці, де її за наших часів знайдено.

І. 7. ЧАШЕЧКА.

Низенька, проте широка (в діаметрі) чашечка, з дном дуже маленького діаметру і сливе напівкруглою внутрішньою заглибиною. Денце міститься не в центрі, а збоку. Оброблено її дуже ретельно: поверхня стінок гладенька, чистенька. З одного боку стінка таки грубенька, з протилежного — значно тонша. Грубша стінка з того як-раз боку, до котрого денце ближче. Це саме можна бачити і на інших, раніш описаних, чашках. Краї чашки тоненькі, гострі.

Матеріал — глина дуже гарно виготована, домішок не помітно. Випалено її не погано. Вся чашечка на колір червона. Маса міцна.

Зовнішню і внутрішню поверхню стінок укрита сірувато-білим шаром, що подекуди облупивсь. Найб. діаметр дорівнює 0,09 м. Найб. височина дорівнює 0,03 м. Діям. денця рівний 0,028 м.

І. 8. ЧАШЕЧКА.

Завбільшки чашечка значно менша проти попередньої, але зовнішні форми її за малим не такі самісінькі. Одрізняється вона од попередньої тим, що зовнішні стінки її спускаються трохи чи не по прямій похилій лінії, тимчасом як у попередній чашці стінка вигинається в зовнішній бік. Загальна зовнішня форма її скидається на низький конус з одрізаним вершком.

У середині дно чашки плескувате (близько двох сантиметрів у діаметрі). Стінки й дно утворюють кут (у попередній чашці всенька внутрішня поверхня — півкругла). Стінки чашки занадто грубі (до 8 мм.). Краї півкруглі.

Матеріал — глина, тонко відмулена, без домішок, гарно вимішана. Випалено аби-як. Колір брунатно-зеленуватий (тон умбри). Неміцна, крихленька.

Всеньку поверхню вкрито грубим шаром темно-сірої маси. У багатьох місцях вона облупилася.

Діаметр дорівнює 0,07 м. Заввишки 0,025 м. Діаметр денця рівний 0,028 м.

І. 9. ЧАШЕЧКА.

Невеличка чашечка, в формі півкулі з широкими вінцями, що далеко відходять угору та в бік. Зовнішні обриси, коли оглядати збоку, трохи нагадують бриль з широкими спущеними вниз крисами.

До півкулястої частини чашки знизу, з двох протилежних боків, прироблені маленькі вушка з проткнутими через них в одному напрямку дірками. Крізь такі вушка просилювали шнурок, щоб можна було підвісити посудину. Але на вінцях посудини таких вушок немає. Через це чашка перевертатиметься, коли її привісити. Ця посудина — міньятюрна, проте точна копія великої посудини. Робота ретельна. Стінки тонкі (3—4 мм. завтовшки). Поверхня їхня гладенька.

Матеріал — глина, гарно виготована, без домішок. Випалено гарно. Колір ясно-вохристий, переходить у рожеватий. Маса міцна.

Зовнішню поверхню вкриває сіра маса. З середини, окрім сірої маси, що лежить згори, є тонкий зовсім білий шар, дуже подібний до штучного облицювання. Тільки-ж сказати певно, чи це явище природне чи штучне, докладно його не дослідивши, не можна. Багато цієї маси облупилося.

Чашечку розбито на скількись дрібненьких і два великих шматочки. Тепер їх позліплювано.

Найб. діаметр дорівнює 0,055 м. Найб. височина рівна 0,027 м. Найб. ширина „крисів“ рівна 0,012 м.

І. 10. ГОРЩИК.

Міньятюрний горщик, звичайної форми, скидається на зрізану згори кулю, з вінцями, що відходять у боки. З одного боку від стінки глиняна маса одходить у бік. Тут-таки її і обламано. Ця глиняна маса-відросток з'єднувала була два горщики. Отож один із їх як-раз і єсть перед нами. Обламану частину вкрито таким самим сірим шаром, як і всеньку посудину. Виходить, отже, що поламання сталося колись дуже давно.

Частина посудини коло вінців та й самі вінці од сильного жару підпущені, скипілися, перетворилися в губчасту, проте міцну масу сто-

пленого характеру. Всеньку посудину виліплено недбало: стінки нерівні, з горбками. Дно поставлено не в центрі, а збоку, горбом. Стінки занадто грубі (щось близько 8 мм.).

Матеріал — глина, гарно виготована, без домішок. Випалено аби-як. Колір подекуди вохристо-рожевий, а подекуди — вохристий.

Заввишки 0,032 м. Діаметр по вінцях дорівнює 0,027 м. Діам. тулуба рівний 0,032 м.

І. 11. ДВІ ПОСУДИНИ В ФОРМІ „ПОКРИШКИ“.

„Покришки“ (?) в формі циліндруватих посудин з загнутими краями, що дуже далеко відходять у боки. Основа — плескувате кружальце. Од нього поступінно підіймаються зовнішні поверхні стінок, вужчають і знов ширшають, переходячи в поле, в край. Зовнішню і внутрішню поверхню оброблено однаково ретельно, дарма що всередині посудина невеличка. Отже це виразнісінько доводить, що порожнина-заглибина в посудині була потрібна, тимчасом як у покришці — вона зайва.

Обидві — з глини гарно відмуленої і вимішаної, рожевато-вохристої на колір. Випалено аби-як. Домішок у глині непомітно.

Розміри першої: Заввишки 0,032 м. Вінці завширшки 0,055 м. Завширшки коло основи 0,038 м.

Розміри другої: Заввишки 0,02 м. Вінці завширшки 0,04 м. Завширшки коло основи 0,026 м.

І. 12. ГОРІЩЕЧОК.

Кругла міньятюрна посудина, з широким вінцем, нерізкими плечима.

Тулуб посудини, починаючи од пліч, що недалеко відходять у боки, нагадує собою конус із зрізаною та оберненою донизу горішньою частиною, що править за денце. За плечима посудина поволі загинається в середину, і зараз-таки так само поволі знов одгинається насколо, утворюючи вінця. Ціі вінця зокола оздоблено визерунком — рельєфними прямовісними дуже короткими виступами-рубчиками, з'єднаними один з одним у горішній частині в формі дуги. Виконано цю орнаментацию, здається, попросту стискаючи масу двома пальцями. Така техніка відома на більшому посуді. Тільки-ж у нашому випадкові, коли за струмент і справді правили були пальці, то будь-що-будь, не дорослої людини, а малої, мало не дитини. Тимчасом цього аж ніяк не могло бути, форма-бо посудини дуже доладня і зроблено її з технічного погляду гарно. Річ можлива, що орнаментацию виконано инакшою технікою, приміром притискаючи кінець палічки, обмотаний чимось м'яким (ганчіркою, конопляним волокном, то-що).

Матеріал — глина. Виріб путящий, домішки-шамота простим оком не помітно. Випалено до рожево-малинового кольору.

Найб. розміри: Заввишки 0,051 м. Діаметр вінчика дорівнює 0,05 м. Діаметр пліч дорівнює 0,06 м. Діаметр денця дорівнює 0,035 м.

ВИСНОВКИ.

Вистудіювавши і по змозі описавши вищезазначені речі, знайдені не в кількох, а в одному тільки місці, можна поробити деякі висновки. За підставу для них будуть технічні особливості й низка деталей описаних речей, що зазначені в самому таки описі.

Такі деталі й особливості ставлять нас перед певними проблемами. Опрацювання й остаточне розв'язання їх залежатимуть цілком од того ще не до краю вивченого матеріалу, що переховується по музеях України, а так само й од того майбутнього матеріалу, що рік-річно до них надходитиме.

I. Вивчивши статуетку „жінка з дитинчам на руках“ (№ I, 1), можемо цілком певно встановити: майстер-скульптор мав певні знання й уміння, потрібні тому, хто репродукує реальні форми людини, і ці свої анатомічні знання та технічне вміння виявив він повною мірою відповідно до потреби, що її викликали невідомі поки що ідеї тогочасного громадянства. Що саме викликало форми натуралістичні, а що цілком схематичні (і ті й інші застосовує одночасно один і той самий майстер, ба навіть на одному й тому самому виробі), за теперішніх даних вирішати ще не час.

II. Скрізьні дірочки в плечових виступах статуеток не раз-у-раз мають на собі характерні ознаки того, що до них прив'язували важкі частини статуетки, наприклад руки (I. 3).

III. Далеку од нас добу Трипільської культури ми звикли вважати за часи первісної культури, з відповідними, первісними таки формами людського життя: невисокий ступінь розвитку, примітивізм, то-що. Тимчасом, студії над археологічними пам'ятками виявляють, що тодішня людність володіла досить розвиненою технікою столярного чи теслярного ремесла, технікою, що дорівнює нашій техніці в цій галузі виробництва, що керувалася була вона тими самими принципами, якими керуємося й ми, ще й такими самими, як і в нас, ідеями в галузі меблярства. Так само, як і ми, розуміла тая людність кріселко, так само, як і ми, його робила, так само, як і ми, його вживала (I, 2).

IV. Статуетка вагітної жінки (I. 3) яскраво свідчить про те, що людність неоліту чи енеоліту уважно ставилася до важливого в людському житті моменту. Отож, треба гадати, що розумовий обрій цієї людности був значно ширший, ніж про це можна було-б здогадуватися: ми бачимо, що вона зупинялася в своїх творах на отаких явищах і одзначала їх.

V. Що двоє різних типів посуду існували були одночасно, немає жадного сумніву. Поруч глини обробленої надзвичайно ретельно, на зразок фаянсу, і добре випаленої до червоного або червоно-рожевого кольору, як от чашечка з носком і на чотирьох ніжках (I. 4), трапляється посуд у такій технічній обробці, що виглядає як примітив: глину вимішано недбало, ледві випалено, вона сіра або темно-сіра на колір, з нерівно обробленою поверхнею, черепок ніздрюватий, крихкий (I. 12).

VI. Робити будь-які точні висновки про те, коли виготовано описаний матеріал, звідки він узявся, або так чи інакше визначати його, — це, вважаю, річ передчасна. Та встановити загальними рисами тее місце, що його займають наші речі в низці інших пам'яток так званої Трипільської культури — можна. Щоб одповісти на цее запитання, деякі дані знайти можна. За найвищий, кульмінаційний момент у розвитку технічних досягнень кераміки в Трипільській культурі можна вважати той період, коли наші речі набрали певних форм і технічно вдосконалилися.

Трипільська культура не виробила ні простіших форм, ні точніших пропорцій, ніж ті, що ми бачимо на наших речах. Техніка готувати глину не була майстерніша як на речах описаних. Опал глини не досягав ніде в інших речах більшої досконалости. Всі дані і техніки і умілости вразно свідчать, що це найвищий ступінь у розвитку матеріальної культури.

II.

ФІГУРКА З ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТУ.

З дослідів Е. А. Зноско-Боровського „на землѣ г-жи Деркач“ у Золотоніському повіті на Полтавщині¹⁾ походить одна з видатних глиняних статуеток. Її форма, матеріал, техніка виконання і загальна концепція не залишає ніякого сумніву в тому, що належить вона до тієї самої Трипільської культури.

Знайдено статуетку р. 1898, коли розкопувано курган, завглибшки 0,8 м. од поверхні, у насипі кургана, в його центрі. Саме як її знайдено, дослідник зафіксував отакі обставини. Статуетка лежала ниць. На її спині стояла невеличка посудина оздоблена орнаментом із двох рядів ямок та одного ряду горошинок під вінцями. Краї вінців цієї посудини оздоблено зубцями²⁾. Далі — в праці Бобринського, що видає щоденники розкопів Зноско-Боровського, момент дослідів описано не зовсім для нас зрозуміло: „с трех сторон [навкруги статуетки] — по человеческому черепу, без костей“³⁾. Та й годі. Жадних відомостей більше немає. Занадто мало!

Чи можна гадати, що зазначені знахідки (статуетка, посудина та три черепи) розміщено тут навмисне? Чи такий склад речей випадковий і, як мені здається, вони потрапили сюди вкупі з землею, з якої висипано могилу (курган), де провадив свої досліді Зноско-Боровський (тим більше, що похорон у кургані знайдено нижче од цих знахідок на 0,4 м.)?

¹⁾ Ближче місцевість не зазначено: ні волость, ні село, ні містина.

²⁾ Його виображення дивись: „Бобринскій, Гр. Алексѣй. Курганы и случайныя археологическія находки близъ мѣстечка Смѣлы, СПб. 1901, т. III., табл. XX, рис. 3 Де він тепер — невідомо; як каже консерватор Музея ім. Шевченка В. Козловська, в Музеї його немає.

³⁾ Ibid., стор. 143, курган № 104.

Коли-ж припустити, що статуетка потрапила в насип нашого кургана випадково з тією землею, з якої насипано було курган, то перед нами — факт існування на місці, де був курган, культурного вогнища Трипільських часів. Може бути, що так гадав і небіжчик академик М. Т. Біляшівський, що захтів був перевірити розкопи Зноско-Боровського обслідуванням на місці¹⁾.

Між сс. Сушки і Слобідка Золотоніського повіту, на високій терасі Дніпрового берега, тягнеться низка курганів, що їх і досліджував був Зноско-Боровський. М. Т. Біляшівському не пощастило натрапити тут на рештки Трипільської культури. Могили, що їх розкопав був Зноско-Боровський, так само, як і ті, що розкопав Біляшівський, стосуються до доби пізнішої — як статуетка, до т. званих скорчених кістяків.

Сама статуетка, своїми формами, має дуже мало спільного з тими статуетками, що взагалі відомі нам у Трипільській культурі.

Перш за все, її розміри одрізняють її од решти відомих статуеток. Далі, ті узагальнені форми, що надано їй тулубові, теж мають мало спільного з іншими виробами. Тип її, дарма що нагадує певною мірою інші статуетки, все-таки залишається особливий.

Статуетка являє собою горішню частину людської жіночої постати. Яку верхню частину її можна було-б собі уявити — чи до крижу, чи нижче — аж надто важко сказати, так узагальнено всенюку форму, опріч найзначнішої — голови.

Статуетка належить до плескуватих, не округлих. Тулуб її дуже широкий, у нижній частині перетягнутий попід грудима. Над перетяжкою залишається невеличка частина, так наче-б плечі, ще вище — широка шия. Всенюку частину тулуба вироблено так, що з обличчя вона має плескувато-округлу поверхню, ліплєну площинами, між якими межі заглажено.

Жіночі груди наліплєно на поверхню зверху; вони мають форму мало не конічну. Зроблено їх недбало, куди гірше, ніж обличчя.

Обличчя виліплєне так: на трикутній плескуватій площині далеко вперед випинається підборіддя сливе з двома кутками. Проти нього, тягнеться вгору ніс, що міститься над ротом надзвичайно високо і поволі опускається, наближаючись до місця, де має починатися чоло. Останнього нема. На місці чола є підвищення з діркою вниз, мало не вертикальною, що досягає до рівня грудей і виходить на спині. Праворуч і ліворуч од носа, сливе на однаковій одне од одного віддалі поставлено очі; зроблено їх, натискуючи впоперек обрізаною палічкою з гострими краями. Заглибки ці неглибокі. Над очима з обох боків виступають довгі надбрівні дуги, виконані високим рельєфом. Ці дуги, що не відповідають жадним реальним формам ані людського обличчя, ані звірячої морди, надають обличчю статуетки досить сильного виразу. Рот — проткнута дуже глибоко дірка.

¹⁾ Н. Б. „Изъ записной книжки“ в відділі „Miscellanea“ журн. „Археологическая Лѣтопись Южной Россіи“ 1905. № 1—2, стор. 35—37.

По-над надбрівними дугами виступають широкі „гребінці“ з п'ятьма скрізними дірками. Це — товсті платівки зігнуті трохи чи не по кругу і закінчують вони голову статуетки зверху; заразом вони продовжують усю тую трикутну площину, що утворює обличчя. Дірки розміщено симетрично.

Кожнісіньку частину обличчя: підборіддя, ніс, надбрівні дуги, „гребінці“ зроблено дуже ретельно, уважно. Всеньке обличчя своєю композицією й фактурою компактне, продумане, закінчене.

Голова, що сидить на широкій шиї, цікава тим, що вона заразом — і надзвичайно примітивна в розумінні передачі людського обличчя і чудово витримана в розумінні схеми та декоративності. В узагальненості її форм та схематичності почуввається міцна рука великого стиліста, що працював під натиском традиційних розумінь форм людського обличчя. І обличчя, що майстер наш дав, нагадує більше якусь фантастичну „бабу-ягу“, аніж обличчя реальної, дійсної людини. Проте, оформлюючи художник піддатливий, м'який матеріал, не потрапив був дати собі з їм ради, як можна було-б гадати підо впливом першого враження від горбатої постати з величезним носом-карлючкою, який скорше лякати був призначений, а не на іншу яку мету, — ба як-раз навпаки — силкувався був у синтезованих формах виявити певну ідею, тогочасний світогляд. Це спостерегаємо з певного руху величезних брів, з їх напрямку, з композиції брів, носа та підборіддя і, нарешті, з тих, так-би мовити, „гребінців“, що ними завершуються надбрівні дуги. Всі ці елементи, що складають образ, намічено й виконано свідомо і певним рухом руки. Всі ці поєднання в таку, а не іншу форму не випадкові, а заздалегідь обмірковані, вироблені на підставі традиційних потреб свого часу. Гадаю, що вся статуетка та її обличчя з її композицією й формами не випадкове явище, а постійне, що статуеток таких самих форм була не одна, а ціла низка, що вони відогравали в житті тогочасної людности свою їм належну певну роль. Про цю роль говорити тепер, не маючи спостережень над аналогічними творами не можна, висловлювати-ж свої гіпотези навряд чи буде доцільно. Таких гіпотез узагалі висловлюється більш, ніж треба.

Окрім того, — вся статуетка зігнута в напрямку з-заду наперед. Голова особливо нахилється і значно виступає вперед.

Знизу, починаючи з нижньої „обрубаної“ частини, в товщі маси, в її середній частині йде круглий вузький прохід. Він закінчується, доходючи до рівня грудей, на глибині, що дорівнює 0,05—6 м.

Зверху на голові, зараз-таки за „гребінцем“ проти носа починається скрізна дірка, що йде в глибині рубчика прокладеного зверху вниз і виходить на поверхні недбало обробленої шиї над спиною. Такі дірки трапляються, хоч і рідко, в головах інших статуеток. Треба гадати, що призначення їх — єдине: для вставки в голову якої-небудь окраси в вигляді егретки (пера, квітки, то-що).

Статуетку було пофарбовано на червоно. Рештки фарби залишилися по деяких частинах шиї й обличчя. Виконано її з темно-сірої глини, гарно виготованої, але все-ж-таки недосконало. Опал не сильний: поверхня легко дряпається і ламається. Після опалу поверхня статуетки набула свого кольориту — брунатного, чорного, бурого, вохристого.

Задня частина почорніла від сажі. Статуетку де-не-де поламано і позліплювано. Окрім того є ще скількись розколик.

Заввишки 0,175 м. Спідня частина завширшки 0,103 м. Горішня частина завширшки 0,092 м. Голова завширшки 0,065 м. Переховується в Історичному Музеї ім. Шевченка у Києві (інвентарний № 5812).

Проблему, що не раз уже була в центрі наукового обговорення і що особливу притягувала до себе увагу за часів Шліманових дослідів, а саме — на віщо призначено тії глиняні статуетки, котрі познаходжувано в Трої і інших місцях до гелленської культури, а потім (особливо багато) в культурі Трипільській, — не можна вважати за вирішене. Чи це були ідоли, себ-то вособлені невідомі нам сили поганського пантеону минулого світу, чи це іграшки, що ними бавилися тодішні діти, чи, може бути, справжні портрети близьких та улюблених осіб? Не вирішив цього питання і останній, хто про нього був писав, — Гернес у своїй відомій праці „Urgeschichte“ (S. 104, 1898). Вирішати його тільки в тому чи іншому розумінні абсолютно неможливо. Тільки досліди над величезним уже і досить таки різноманітним матеріалом, призбираним на безмежних просторах, і виразнісінько до різних часів та різних народів належним, покажуть, що одна частина статуеток через свої особливості не могла бути іграшками, инша — жадним способом не могла бути ідолами, себ-то постатями ритуального призначення.

Київ—Ольбія.
1926. V—VIII.

Le Bourg délaissé de Boryssivka.

L'auteur nous donne pour la première fois des renseignements sur ses explorations, effectuées dans le bourg délaissé de Boryssivka, en 1904—1905. Le bourg délaissé de Boryssivka n'a rien de commun avec la civilisation trypillienne, mais il a occupé un endroit où il y avait des restes de cette civilisation. Les fouilles des années mentionnées furent effectuées presque au centre du bourg, dans sa partie septentrionale. On a occupé un espace d'à peu près 250 mètres carrés. Durant ces années furent explorées quatre fosses servant de domiciles à l'époque de la civilisation trypillienne. D'entre elles la première fosse (grav. I) avait 1.35 mtr. au diamètre et un contour rond. Ayant 3.40 mtr. de profondeur elle se terminait en rond. Les parois de la fosse étaient revêtus de pierres enduites de suie en quelques endroits et qui se sont éboulées par places. Au nord-ouest de la première fosse, à 6.20 mtr. de distance, fut découverte une deuxième fosse qui avait servi de domicile (grav. II) et dont la forme était ovale de 1.5×3 mtr. Elle se divisait à 1.20 mètres de profondeur en deux cavités rondes où l'on a trouvé des cendres qui contenaient des os d'animaux, des fragments de poterie et des morceaux d'argile. A 5.25 mtr. de distance, au sud-ouest de la deuxième fosse, fut découverte une troisième fosse, qui était précédée d'un creux oblong et s'élargissait vers le fond. Son diamètre a de 0.70 à 1.40 mtr. de circonférence. Entre la deuxième et la troisième fosses, à 0.50 mtr. de profondeur, se trouve une couche d'argile flammée. Au sud de la première fosse, à 5.45 mtr. de distance, fut découverte une quatrième fosse (IV grav.) qui avait une forme quadrangulaire; sa dimension est: 2.70 × 1.30—1.40 mètres. Dans les couches supérieures, au dessus de la fosse, furent trouvés des fragments de poterie, deux ustensils de corne, une hache en silex et dans la fosse même — des cendres et la suie.

Les fouilles, effectuées en 1905, se terminèrent sur ces découvertes. En 1925 elles furent renouvelées. En 1915 le bourg délaissé fut coupé par des retranchements. La terre qui en fut extraîte a été examinée. L'attention se fixa sur deux cavités dans les parois d'un retranchement. Une de ces cavité avait une forme vague, tandis que l'autre (gr. V) était précédée d'une autre cavité et par sa forme était semblable à la troisième fosse des fouilles de 1905. Elle avait 2.14 mtr. de profondeur et 1.47—1.64 mtr. au diamètre. L'inventaire de cette fosse se compose: de fragments de poterie

du type trypillien, de charbon, d'une boule en argile cuite, d'ossements d'animaux. La couche d'argile flammée dans la cavité qui précède la fosse, est la conséquence du feu allumé dans cette cavité, lorsqu'elle se remplissait déjà de terre.

Lors des explorations de 1925 furent trouvées des fosses hors les remparts, mais elles appartiennent à une époque plus avancée que l'époque du bourg délaissé.

L'auteur est d'avis que ces fosses appartiennent à la civilisations trypilliennes et qu'elles ont dû servir aux indigènes pour leurs besoins de ménage. L'auteur pense que la forme primaire de ces fosses était ronde. On trouve des fosses isolées ou doubles, réunies en une seule fosse avec un fond aux niveaux différents. Quelques fosses sont revêtues de pierres à l'intérieur. Dans toutes les fosses rondes on trouve des cendres comme restes du feu. Les fosses sont étroites et profondes, de sorte qu'il est peu probable qu'elles pussent servir de domicile aux aborigènes. Ces derniers logeaient probablement sur les bords des fosses ou dans les cavités qui les précédaient. Ensuite l'auteur compare les fosses-habitations de ses fouilles aux „huttes-creusées dans la terre“ des fouilles de V. Chvoïka.

Le manuscrit du défunt académicien M. Biliachevsky s'interrompt sur ces données.

La céramique d'Oussatowo¹⁾.

Les fouilles archéologiques effectuées en 1921 et 1926 au nord-ouest d'Odessa (8 klm. de distance à peu près) mirent à jour près du village Veliki (sur les cartes russes Bolchoï) Kouïalnik un bourg délaissé pré-historique et non loin de lui, à l'ouest, dans le village Oussatovo, fut découvert une nécropole avec des sépultures de squelettes contractés, recouverts d'une dalle, dans des tumuli peu élevés mais pour la plupart d'un grand diamètre; chaque tumulus renferme quelques morts avec un inventaire typique pour ce bourg délaissé. Les bases des constructions dans le bourg délaissé ont une forme approchant du cercle. Comme matières principales de construction ont servi la pierre calcaire, la terre-glaise et parfois le bois (les piliers). L'inventaire se compose de poignards de bronze à trois angles, du minéral de l'éclat antimonial, provenant d'Anatolie, de hâches de pierre, imitant les hâches de cuivre, des instruments en silex et en os. On trouve dans la couche inférieure (sur un rocher naturel de pierre calcaire) des instruments de pierre calcaire grossièrement taillés dont les bouts tranchants sont visiblement travaillés. Les ossements d'animaux nous donnent 60⁰/₀ d'os de brebis, de boeuf (pour la plupart du *bos primigenius*) et du cheval. On découvre des moules en grande quantité et un nombre considérable d'ossements de renard.

La céramique peut être divisée en deux groupes: 92⁰/₀ et 8⁰/₀. Au groupe premier appartiennent des poteries fabriquées d'une masse argileuse mal cuite et qui s'émiette facilement, mélangée de humus et de moules pilées; ces poteries sont souvent recouvertes d'une épaisse couche argileuse colorisée d'ocre rouge (de différentes nuances) de préférence à l'intérieur. Il y a des exemplaires de très grande dimension et d'autres miniatures.

Toutes les poteries sont à fond plat, souvent avec l'empreinte de tresses sur la partie inférieure du fond. Le cou de la poterie est visiblement dégagé. Quelquefois sur le devant de la poterie se dégage un bordure étroite. On trouve de même des vases à fond plat sans cou.

L'ornement est d'ordinaire enfoncé avec une ficelle ou un coin dur. On peut observer d'ornements suivants: „ficelle en forme de faucille, „qui

¹⁾ L'auteur a composé un résumé pour le texte français en se basant sur les données tirées de ses fouilles dernières qui furent effectuées quand cet article était déjà écrit.

prédomine les autres ornements, les crochets“ — *molodyk* qui sont modelés avec un doigt à ongle, enfin l'ornement en forme de pois qui est placé immédiatement sous le rebord de la poterie, ou à l'extrémité du cou et sur les épaules. Cependant toutes ces variantes d'ornements, enfoncés ou reliefs, présentent un style unique maniéré et indiquent l'intention de l'artisan d'ajouter à la poterie un ornement en forme de boucles humaines.

On trouve 8% de poteries fabriquées d'une masse rougeâtre bien cuite, sans mélange de moules pilées, dont la forme (le vase, l'amphore et le pot, grav. 56) diffère très peu des poteries d'une confection plus grossière; ces poteries ont un ornement peint noir-brunâtre ou d'une couleur rougeâtre. Les vases ont cet ornement sur la partie extérieure de même comme sur la partie intérieure, tandis que les amphores et les pots n'ont un ornement que sur leurs parties extérieures. Sur le fond du vase sont peints des cercles concentriques dont se détachent comme des feuilles, entourées de bandes brunes inégales ordinairement de deux côtés (mais quelquefois de trois et même de quatre côtés). De cette manière se forme une étoile triangulaire ou une rosette de trois feuilles, entre lesquelles montent vers le bord des raies triples radiales perpendiculaires. Pour le rebord est obligatoire une rangée de triangles noirs-brunâtres dont un bout est tourné en bas. Les raies sinucuses de l'ornementation nous rappellent le période textile dans l'évolution de l'ornementation technique de la poterie. En général ce dessin rappelle des types de céramique plus élémentaires avec l'ornement enfoncé et doit être placé dans la rubrique de l'ornement en bandes. Très typique pour Oussatovo et Veliki Kouïalnik est l'absence de dessins en spirales et en cercles sur les murs des poteries peintes, ce qui distingue notre groupe du groupe typique Trypillien, de même que l'absence d'une série de formes de poteries (poteries biconiques, amphores semblables aux poires, terrines coniques etc.). Au contraire, complètement identiques aux nôtres sont les vases et les pots trouvés par Stempkovski dans les tombeaux de Parkan, de Krasnoguiрка et de Ternivka sur le Dniestr près de Tiraspole, qui sont maintenant dans le musée de Kherson.

Outre la poterie les fouilles ont mis à jour une série de statuettes en argile dont on peut indiquer:

- 1) figurine de boeuf (voir la gravure),
- 2) fragments de figurines de femmes nues (voir la grav.) et
- 3) fragments de figurines de femmes habillées.

Une analogie curieuse d'ornementation de supports jupes des figurines en argile du troisième groupe, nous présentent les petits cubes avec l'ornementation.

Outre cela, il faut encore indiquer les colliers du type Thessalien-Kraïnien (Carinthien).

S. S. HAMTSHENKO.

Observations sur les données de la civilisation Trypillienne.

(1909 — 1913).

L'auteur nous offre ses observations sur les sources primitives de la civilisation trypillienne à la suite de ses fouilles effectuées en 1909—1913. Les explorations eurent lieu en Podyllia (bassin du Bog moyen). La partie méridionale de la contrée, où l'auteur fit ses recherches, représente une lande, tandis que la partie septentrionale est montueuse. Comme paysage: bois et steppes qui changent au sud en lande.

Les ruines de l'époque trypillienne se trouvent sur les pentes des monts près de l'eau ou des marécages. Elles sont enfouies dans la couche supérieure de terre glaise ou d'argile quaternaire et recouvertes de humus. L'état actuel des ruines dépend de l'épaisseur de la couche. Le relief des ruines qui sont le mieux conservées, a l'aspect de tertres; leur plan présente un triangle sphérique, un carré et un rectangle. Le plan des ruines composées de trois tertres, présente un triangle; celles qui ont quatre tertres, forment un carré, enfin celles qui ont deux tertres présentent un rectangle. Leurs contours sont vagues. Les ruines se composent de la couche inférieure (avec des empreintes de poutres en bois de chêne au fond et une surface polie, blanchie ou colorée) et de la couche supérieure qui est formée de deux couches superposées, dont chacune porte l'empreinte de branches d'un côté, tandis que l'autre côté est blanchi. Leur matière se compose de terre-glaise et d'argile quaternaire entremêlées de paille hachée. L'auteur suppose que ces ruines présentent des restes de constructions qui ont servi de domicile. Il les divise en deux catégories: domiciles sur terre et ceux qui furent creusés dans la terre. Les domiciles de la première catégorie ont la forme d'un cylindre ressemblant à une ruche; les domiciles de la deuxième catégorie sont des cavernes avec des voûtes. L'auteur pense que cette dernière catégorie de domiciles est la plus ancienne. La première catégorie est, selon son avis, une évolution de domiciles dans les cavernes. Les domiciles sur terre avaient un foyer sphérique. L'explorateur présente un essai de reconstruction de domiciles sur terre, semblables à des ruches. L'inventaire se compose: de poteries, de statuettes, d'objets symboliques („petits pains“), d'instruments. L'ornement de la poterie est en forme d'arcs et de volutes.

Sur un fond clair l'ornement est foncé et sur un fond foncé il est clair. On trouve des objets peints en miniature. Sur les statuettes sont marqués la ceinture et les plis du vêtement. Les restes de nourriture se composent: d'ossements cassés de vache, de brebis, de porc, de chèvre, de cerf; des fragments de moules et d'Unio. Le représentant de la civilisation trypillienne est un dolichocéphale au visage long. Il possédait des animaux domestiques et cultivait le froment, l'orge, le millet et le chanvre. Il pouvait tresser des filets et professait l'art textile. Les productions céramiques étaient très perfectionnées, mais il ne connaissait pas l'usage des métaux. L'auteur indique le culte de la femme et le totémisme. Cette civilisation date de l'époque néolithique ou énéolithique. L'auteur rattache l'époque trypillienne à l'époque des squelettes contractés.

VALÉRIE KOZLOVSKA.

Emplacements de la vie préhistorique de la civilisation Trypillienne près du village Souchkivka à la Humantchina.

(Fouilles de 1916).

L'auteur n'a pu qu'à présent publier les photographies des plus importants objets des fouilles de Souchkivka, „la hutte“ y comprise. A l'étranger on a publié les gravures de la „hutte“ des fouilles de Souchkivka plusieurs fois.

L'endroit où furent effectuées les fouilles en 1916, se trouve à douze verstes de distance au sud-ouest de la ville Houmane et à une verste à l'ouest du village Souchkivka. Sur un monticule oblong, cerné de deux côtés par les rivières Houmanka et latrane, sont dispersés en grande quantité les emplacements de la civilisation trypillienne bien abîmés par le labourage. A l'est, au bord du monticule est disposé un groupe de tombeaux. Quelques uns d'entre eux couvrent ces emplacements. Trois de ces emplacements furent fouillés et l'on commença les fouilles du quatrième. Le premier de ces emplacements fut le plus intéressant. Il se trouvait sous un tombeau recélant un squelette colorié; pour ce tombeau fut creusée une fosse oblongue quadrangulaire dans une couche d'argile flammée. L'argile cuite occupe dans cet emplacement trois places aux contours irréguliers. Au nord-ouest des couches de l'argile cuite, à 1.80 mtr. de distance, fut trouvé un modèle en argile „une hutte“ qui était posée sur la terre.

On a trouvé dans ces emplacements des élévations en argile — des piédestaux, et des élévations des couches d'argile, cassée en petits piliers. Dans tous les emplacements, le quatrième excepté, furent trouvées des fosses au delà les limites de l'argile cuite, où l'on a découvert en grande quantité des fragments de poterie, des figurines en argile, des ossements d'animaux et des instruments en os. Les objets les plus caractéristiques des emplacements de Souchkivka sont: gr a v. 1—2 „la hutte“ du premier type — un modèle ancien d'un domicile sur terre. La hutte fut trouvée in situ, sur la terre, hors les limites de l'argile flammée; elle s'orientait vers l'ouest par sa fenêtre. Près d'elle se trouvent de petites plaques en argile, des fragments différents de poterie, une petite poterie coloriée qui était cassée. Tous ces objets indiqués se trouvaient hors les limites de la couche de l'argile flammée.

Des fragments des „huttes“ de ce type furent trouvés dans les autres emplacements fouillés ainsi que dans les endroits abîmés par le labourage. En 1912 fut trouvée une „hutte“ lors les fouilles effectuées par m. Gimner dans le village Popoudnia à la Houmantchina. Cette „hutte“ était cassée en morceaux.

Les „huttes“ diffèrent complètement des urnes cabanes de l'Europe occidentale, qui datent d'une époque plus avancée. Il faudrait chercher l'analogie de nos „huttes“ dans les dons funéraires de l'ancienne Egypte, qui représentent des cuisines avec des serviteurs.

Grav. 3. Une „Hutte“ en argile du deuxième type. Elle présente un modèle de domicile creusé dans la terre. C'est la partie avec le foyer qui s'est conservée. Jusqu'à présent c'est l'unique modèle d'anciens domiciles creusés dans la terre. De cette manière cet exemplaire peut être considéré comme unicum.

Grav. 4. Des figurines d'animaux en argile; pour la plupart des figures de boeufs. Les plus intéressantes sont: la figure d'un boeuf avec une boucle et la figure d'une vache.

Grav. 5. Des figurines humaines en argile. Ce sont toutes des effigies de femmes. Les types sont variés. Le rôle que jouaient les figurines était différent; les unes avaient une signification rituelle, d'autres servaient pour l'usage domestique.

Grav. 6. et 7. Des échantillons de poterie peinte et ordinaire. La poterie peinte l'emporte sur la poterie ordinaire; sa confection est plus grossière. Les deux groupes d'échantillons de poterie furent découverts dans la même couche, leurs fragments sont souvent mélangés. Les deux groupes sont typiques pour la civilisation trypillienne B.

Les monuments de la civilisation Trypillienne.

S'appuyant sur les observations publiées par les explorateurs ukrainiens et profitant des journaux en original de V. Chvoïka et de ses propres observations dans les fouilles des restes trypilliens dans différents endroits de l'Ukraine; l'auteur arrive à des déductions suivantes.

La population de la céramique peinte du type trypillien en Ukraine qui a confectionné, pour satisfaire à ses besoins variés un riche assortiment d'objets domestiques et de formes céramiques, qui s'est illustrée par l'élévation et l'intensité de ses besoins intellectuels et l'ornementation parachevée de ses confections céramiques — cette population a manifesté la même variété dans la forme de ses constructions.

Pour satisfaire à ses besoins ce peuple a exécuté des types suivants de constructions: des cavernes, des fosses domiciliaires, des huttes creusées dans la terre précédées d'une cavité servant d'entrée, des aires d'incinération, des maisons des morts, des constructions sur terre servant de domicile, différentes constructions dont l'usage est inconnu, mais qui devoient servir à des besoins domestiques. L'on disposait près de ces constructions toute sorte d'attributs de la vie domestique (des tas de restes de nourriture, des fosses aux ordures, le bois de chauffage, de petits fours, des fours céramiques). Ces constructions diffèrent l'une de l'autre conformément au degré de civilisation, à l'aisance des habitants et aux richesses naturelles du pays. Dans leur état actuel ces constructions ont plus d'analogie (la matière, le plancher) que de différence (le plan, les détails de construction, l'inventaire). Ces faits ont amené les explorateurs à réunir toutes ces constructions dans un groupe commun et à leur donner les dénominations communes, non dissemblables, „d'aires“ et de „hottes creusées dans la terre“; ces dénominations ne servent qu'à indiquer formellement la disposition souterraine ou terrestre de ces constructions dans la couche préhistorique. Avec le temps, grâce à l'absence de descriptions individuelles des restes préhistoriques isolées, la possibilité de faire voir la variété de ces constructions fut encore compliqué par la contradiction dans la définition même de ce que signifie le mot „totchok“: si c'étaient des constructions funéraires ou rituelles. Les termes de „hutte creusée dans la terre“ et „aire“ doivent être conservés, comme ayant peu de dissemblance et la contradiction sur la signification domiciliaire ou rituelle des „totchki“ doit retourner vers la source primitive, c'est à dire: les-

quels des „totchki“ explorés et d'après quels indices peuvent et doivent être classés dans la catégorie des restes funéraires, rituels, domiciliaires etc.

L'auteur pense qu'il faut entièrement rejeter l'admission d'une destruction générale des „totchki“ par un incendie ou par l'effet de quelques actions rituelles. La révision des structures des restes préhistoriques de Trypillié atteste que l'usage avantageux de l'argile passée par le feu, comme matière de construction, est très caractéristique et avait une grande propagation à Trypillié; nous le rencontrons dans les restes de constructions les plus primitives comme dans les plus compliquées. 1) Un petit four dans les fosses domiciliaires (constr. 2). 2) Petits fours et foyers dans les fosses domiciliaires et dans les huttes creusées dans la terre précédées d'une cavité (constr. 3). 3) Les planchers et les murs dans les maisons des morts (constr. 8). 4) Les „totchki“ de travail et funéraires. 5) Les murs et le plancher dans les huttes creusées dans la terre précédées d'une cavité (rarement). 6) Les „totchki“ domiciliaires, avec de grands fours, des planchers formés de plusieurs couches, des fosses et l'influence répétée du feu. Sur quoi peut être fondée l'idée sur la possibilité d'un incendie ou d'un flambage rituel ou céramique: après le flambage les planchers en argile changent de couleur puis, après être enduits plusieurs fois d'argile, ils forment dans les constructions les plus grandes et les plus compliquées des couches nombreuses (jusqu'à 7 couches) des surfaces de plancher, dont chacune était isolément flambée sur la surface antérieure abîmée. De cette manière, si nous analysons la signification des constructions sur terre de types isolés, nous serons obligés d'avouer que leur flambage n'est pas accidentel ou un fait isolé (un rite, une incinération) mais une opération grave et préméditée d'un peuple riche d'observations céramiques et qui les a appliquées à la construction de ses restes préhistoriques. On voit dans certains „totchki“ des traces d'une influence de feu répétée, pour la plupart c'est dans l'inventaire et dans quelques parties des constructions (la déformation de la poterie, la carbonisation des os d'animaux et humains, l'épaississement de la surface colorée). De cette manière, ce ne sont que ces faits qui peuvent être attribués à l'incendie ou au rite, mais non pas à la destination céramique de ces constructions car les restes des fours céramiques ne répondent ni par leur dimension, ni par leur structure à la structure des restes préhistoriques si mentionnés.

L'auteur croit qu'il est imprudent de soulever la question sur l'existence des toits et des murs près des constructions sur terre de tous les types. Leur existence n'est possible que dans quelques restes préhistoriques peu nombreux (3, 7, 8) comme les restes domiciliaires, domestiques et les constructions funéraires du type de Bessarabie. Enfin les dernières observations de l'auteur sont — les observations de l'endroit et de la signification des matières de construction isolées des restes préhistoriques de Trypillié. Il y a quatre sortes de matières: l'argile, le bois, la pierre et la paille. Cependant leur emploi sur le territoire de l'Ukraine semble ne pas avoir été identique. Au sud, à Oussatovo, on employait pour les constructions exclusive-

ment la pierre calcaire, au sud de la Kyïvtchina et dans le Podillia c'étaient des couches épaisses d'argile mélangé de bois, dans les environs de Trypillié et surtout à la Poltavtchina on trouve comparativement peu d'argile. Involontairement surgit la question: si les combinaisons des matières de construction de l'époque préhistorique ne correspondent point à la carte actuelle des constructions paysannes? (Chv. Vovk: „Particularités ethnographiques du peuple ukrainien“. Table page 520 „Peuple Ukrainien“. Saint-Pétersbourg 1916, tome II). Dans les chaumières paysannes la paille et le bois sont les matières principales de construction dans les endroits où il y a des bois et des steppes. Si cela est ainsi, la question de l'argile flammée et des plans des constructions n'est que la partie moindre de la question sur la structure des constructions que pourront résoudre les investigations futures des archéologues et ethnologues ukrainiens.

SYLVESTRE MAGOURA.

Analyse des faits, basé sur les restes de la civilisation Trypillienne.

L'auteur n'examine dans cet article que les occupations et les métiers qui jouaient un rôle important dans la vie économique du peuple trypillien et qui étaient les moyens principaux de son existence.

Les restes de la civilisation Trypillienne des emplacements différents, malgré les particularités territoriales, ont beaucoup de traits semblables, propres à tous les types de cette civilisation. En notant ces faits de la vie préhistorique, l'auteur s'est servi des renseignements donnés par les explorateurs des types différents de la civilisation Trypillienne.

En travaillant son thème l'auteur avait en vue les explorations, faites sur le territoire de l'Ukraine (sans la Galicie) et dans la Bessarabie septentrionale.

Les conditions topographiques des emplacements, où l'on trouve les restes de la civilisation Trypillienne, nous montrent qu'ils étaient peuples d'une nation paisible et domiciliaire. Les habitations du peuple trypillien prouvent de même que c'était un peuple domiciliaire.

Les objets à usage domestique, trouvés dans les explorations des emplacements de la civilisation Trypillienne, nous donnent la possibilité de noter que les occupations et les moyens de vie principaux chez le peuple trypillien étaient: l'agriculture, l'élevage des animaux domestiques, la chasse, la pêche et la recherche de mollusques comestibles.

A cause de la grande extension de la civilisation Trypillienne et grâce aux conditions géographiques et autres, la vie domestique des populations dans différentes localités pouvait avoir ses marques caractéristiques. C'est pourquoi dans certains endroits avait une grande importance économique l'agriculture, dans d'autres — c'était l'élevage des animaux domestiques ect. Cependant la netteté des faits de la vie domestique doit être mise en dépendance chronologique du degré de civilisation générale de l'époque mentionnée.

L'agriculture.

Les explorateurs des emplacements de la civilisation Trypillienne ont trouvé des restes qui prouvent que le peuple trypillien cultivait toute sorte de céréales. On a trouvé des grains de froment, d'orge, de millet et de blé.

On a de même découvert des graines grillées de quelque plante semblable à l'anis ou au fenouil et des grains ressemblant au millet ou au sorgho.

Lors des explorations furent découvertes des restes de nourriture végétale. La bale et même des graines des céréales étaient mélangées à la terre-glaise qui servait pour les constructions.

Nous ne pouvons dire, de quelle manière on cultivait la terre. La récolte mûre pouvait être coupée par des fragments de silex, que les explorateurs considéraient comme des faucilles. On moulait le grain avec des meules à bras qui se composaient de deux parties: la partie inférieure et la partie supérieure. Les parties inférieures des meules, de la collection du musée Historique de T. Chevtschenko, furent divisées par l'auteur en types précis. Le caractère des parties supérieures des meules et leur forme s'expliquent par la manière de les utiliser.

L'élevage des animaux domestiques.

L'élevage des animaux domestiques avait une grande importance dans le ménage du peuple trypillien. L'analyse des os, trouvés dans les explorations, montre qu'à cette époque étaient connus la vache, le porc, la chèvre, la brebis et le cheval. On a découvert une grande quantité d'ossements de boeuf, ce qui prouve que le grand bétail à cornes jouait un rôle important dans le ménage du peuple trypillien. On trouve souvent dans les explorations des emplacements de la civilisation Trypillienne de petites figures de boeuf et des figures d'autres animaux domestiques. On trouve de même des poteries avec des ornements représentant quelques animaux domestiques.

L'élevage de brebis avait de même une grande importance dans la vie de la population à Oussatovo.

La chasse.

Les ossements, les cornes et les dents des animaux sauvages, ainsi que les instruments de chasse se trouvent en grande quantité car ce métier était très usité. Les chasseurs trypilliens tuaient des animaux suivants: le cerf, l'élan, le sanglier, le chamois, le chevreuil, le castor et le lièvre. On a de même trouvé des dents d'ours et des os d'oie. La trouvaille d'une grande quantité d'ossements et de cornes de cerf et de l'élan nous font supposer qu'il y avait de grandes forêts près des bourg trypilliens. Lors des fouilles à Oussatovo furent trouvés des ossements des représentants de la famille de Bovidae, qui n'existent point dans la faune contemporaine, et deux mâchoires de renard. Il est possible que les chasseurs d'Oussatovo tuaient de même ces animaux.

On employait pour la chasse les instruments suivants: la lance, l'arc et peut-être la fronde. Les bouts des flèches pour l'arc sont faits en silex, d'obsidiane et d'os. Il se peut que les chasseurs trypilliens usaient le chien pour la chasse. Quelques données nous prouvent que le peuple trypillien connaissait le chien.

La pêche.

On trouve parmi les restes de la civilisation Trypillienne une quantité d'écailles et d'arêtes de poissons. Les conditions géographiques et topographiques favorisaient la pêche, car les bourgs du peuple trypillien étaient situés près des rivières.

L'analyse d'une petite quantité d'arêtes de poissons tirées des fouilles effectuées près du village Khalépié, nous présente les arêtes d'*Esox lucius* L., ainsi que les arêtes des poissons de l'espèce *Rutilus*. Comme ustensils de pêche sont connus des crochets en os et des poids pour les filets de pêche. Cependant pas tous les „poids“, trouvés dans les fouilles, appartiennent à la pêche, c'est pourquoi l'auteur essaie de systématiser ces „poids“. Il les partage en trois espèces: 1) des poids pour le métier de tisserand, très lourds; 2) des poids pour les filets de pêche; 3) des „poids“ qui ressemblent à des supports (?) pour quelques objets.

Recherches de mollusques comestibles.

Le peuple trypillien employait pour sa nourriture une grande quantité de mollusques, usitant pour ce but des espèces précises. Les moules qui se trouvent dans les eaux douces, appartiennent à l'espèce *Unio pictorum* et *Anodonta cygnaea*. On trouve de même des moules de mollusques vivant sur terre; on a fixé des moules qui appartiennent à l'espèce *Helix pomatia* L. et *Tachéa* sp. A Oussatovo fut découvert un grand nombre de moules de l'espèce *Mytilus galloprovincialis*, une quantité moindre mais encore assez grande de moules de l'espèce *Cardium*. On trouve rarement les espèces *Venus* et *Nassa* et des exemplaires isolés d'*Unio*.

Aperçu sur l'évolution de la céramique ukrainienne peinte néolithique.

Dans ses recherches sur l'évolution des formes céramiques de la cité préhistorique près de Biltze Zoloté en Galicie, l'auteur prend pour base l'évolution de l'ornement. L'auteur estime comme la plus ancienne forme de poterie dans la céramique peinte ukrainienne le pot en forme de mortier à l'ornement le plus primitif, du type dit trypillien. Ce pot (grav. 1), de même que l'ornement, subissent des changements. La 2-me gravure montre les changements dans l'ornement appropriés à la forme céramique du type précédent. L'ornement consiste en raies noires faites sur les épaules de la poterie. Sur les raies transparaisent des figures jaunes de forme serpentine qui s'entrelacent par leurs bouts. Sur la première gravure les bouts de ces figures sont ronds et sur la deuxième — ils sont pointus; la conséquence de ceci est que les contours noirs du fond qui transparait entre ces figures, change d'aspect. L'ornement change en même temps que la forme de la poterie. Nous voyons sur les gravures 1-re et 2-me des poteries où le cou est à peine dégagé des épaules. Sur la gravure 3-me, grâce au col étroit, la poterie a un tout autre aspect. La 4-me gravure représente une poterie presque identique aux précédentes, mais l'ornement présente une différence. Sur la 3-me gravure l'on discernait encore très bien les figures serpentes tandis que sur la gravure 4-me elles sont vagues et acquièrent plutôt le caractère d'un fond. En même temps le fond précédent qui transparaisait entre les figures, sous la forme de deux entonnoirs noirs avec des petits ronds noirs à l'endroit de leur conjointement, passé de à présent le caractère d'un ornement. La preuve la plus convaincante peut nous présenter une poterie du village Kostovtzi approchant par sa forme à la précédente, où nous voyons une paire isolée d'entonnoirs, qui nous sont déjà connus, avec un petit rond noir au milieu. De cette manière, les figures jaunes de l'ornement se transforment en figures noires. La gravure 6-me présente l'évolution ultérieure de notre céramique. Le cou de la poterie s'enfonce dans les épaules et la conséquence de ceci est un creux peu profond qui parait autour du cou. L'ornement représente, avec quelque changement, la forme antécédente de l'ornement, comme nous le voyons sur la gravure 7-me; cet ornement est répété sur les épaules de la poterie plusieurs fois (4?). Les changements ultérieurs de l'ornement nous présente la poterie sur la gra-

vure 8-me. Presque identique à la forme précédente, cette poterie à un ornement tout-à-fait distinct. Conformément à la forme ornementale antécédente de la gravure 6-me, l'ornement représente des petits ronds noirs sur la partie supérieure des raies ornementales et des „entonnoirs“ noirs sur la partie inférieure de ces mêmes raies, tandis que la partie moyenne des raies est une nouveauté pour l'ornement de Biltze; ce n'est qu'en comparant cet ornement avec l'ornement de la poterie sur la gravure 9-me, de même de Biltze Zoloté, que nous pouvons comprendre cette rangée de lignes qui va sur la gravure 8-me de gauche à droite en formant au milieu quelque crochet incompréhensible avec une tâche noire au centre. Il est évident que l'ornement de la gravure 8-me est une mauvaise imitation de l'ornement de la gravure 9-me d'un côté et d'un autre une réminiscence de l'ornement de la gravure 6-me. La gravure 9-me représente une poterie qui diffère par ses formes de ce que nous avons vu jusqu'à présent à Biltze Zoloté. Elle est basse, son col est plus large et l'ornement est tout-à-fait original; la couleur foncée y prévalait sur la couleur claire et l'ornement s'étend de même sur le col de la poterie. Ceci nous mène vers les formes analogiques et peut-être même identiques de la céramique de la cité de Gorodnitza. La gravure 10-me nous présente une poterie de Gorodnitza s'approchant par sa forme à la poterie précédente tandis que l'ornement du col est tout-à-fait identique. L'auteur pense que les cites de Gorodnitza, Vasilkivtzi et peut-être celle de Vilnantzi, qui forment un groupe isolé dans la céramique ukrainienne peinte, avaient quelque influence sur l'évolution de la céramique de Biltze Zoloté dans ses dernières phases (grav. 8 et 9). Il est encore possible que Gorodnitza importait ses confections à Biltze (grav. 9-me) et sous l'influence de ces formes importées parurent les formes hebrides, dont nous présente un échantillon la poterie de la gravure 8-me. On a trouvé à Biltze Zoloté, dans une caverne qui se nomme Vertebogo, une autre cité préhistorique avec de la céramique peinte. Cette cité, autant qu'on peut juger d'après les matériaux peu nombreux qui sont publiés, appartient à une époque plus avancée, lorsque pénétrèrent en Galicie les influences de Petreny où, comme l'auteur l'indique dans son étude consacrée au Petreny¹⁾, parut l'ornement animalesque et se répandit de là dans beaucoup de cités contemporaines avec la céramique peinte.

¹⁾ L. Tshikalenko, Etude sur l'évolution de la céramique néolithique ukrainienne peinte, Petreny, en Bessarabie „Obzor Praehistoricky“ Prague 1926.

Aires d'incinération et la céramique peinte.

La civilisation de céramique peinte énéolithique en Ukraine a cette différence avec les autres civilisations de céramique de la même espèce que sur le territoire de l'Ukraine on trouve en même temps que cette civilisation encore des aires d'incinération. Ceci est constaté par Chvoïka, Ossovski et par d'autres archéologues. Ces aires d'incinération se composent de quelques couches d'argile bien tassée et souvent cuite jusqu'à en avoir acquis une couleur rouge et qui, était étendue sur une terre tantôt damée tantôt brûlée.

Chvoïka, Ossovski et d'autres rapportent ces emplacements au rite de la crémation des morts, car on trouve entre les couches isolées d'argile cuite ou dans des cavités spéciales (dans ces couches) des urnes avec des os humains calcinés. La forme de ses urnes et l'absence de traces de leur emploi domestique confirment l'idée que ces urnes avaient une signification rituelle à l'opposé des poteries qui furent trouvées dans les huttes creusées dans la terre. En nous présentant la coupe des ces aires, l'auteur propose pour leur dénomination en langue ukrainienne le terme „totchok-tcherine“ (tcherine — c'est le fond brûlé du four).

L'auteur se range à l'opinion de Chvoïka, d'Ossovski et de Stern que ces emplacements (totchki) ont servi comme aires d'incinération; il a déjà défendu son opinion dans un journal tchèque contre les controverses de Schuchardt, de Kossina, de Gordon Child et d'autres antagonistes de cette idée. Pour confirmer son opinion l'auteur présente des analogies dans d'autres pays qui n'ont pas encore été suffisamment exploitées dans la littérature archéologique. Ces analogies, d'après l'avis de l'auteur, peuvent nous indiquer d'où est venu en Europe l'usage de la crémation des morts et la voie qu'il a suivi de même que la céramique peinte.

L'auteur a trouvé des indications sur des aires d'incinération analogiques — les nécropoles dans l'oeuvre oubliée de R. Koldewey: („Die altbabylonischen Gräber in Surgul und El-Hibba“. Zeitschrift für Assyriologie II, 1887), et encore dans l'oeuvre de Seur et Degrand: („Exploration de quelques telles de la Thrace“. Bulletin de correspondance hellénique 1906).

R. Koldewey a exploré deux nécropoles en Messopotamie, qui sont disposées non loin de Tello. Par leur aspect extérieur elles ressemblent aux tumuli très larges et peu élevés. Les deux nécropoles se composent de cou-

ches nombreuses d'aires d'incinération dont chaque étage est séparé de l'autre par une couche d'argile. Chaque étage renferme des dizaines de milliers de cadavres brûlés, dont les cendres sont conservés dans les urnes en argile de forme et de dimension différentes. Un groupe de ces urnes était cerné d'un mur en argile peu élevé. (Après Koldewey—les maisons des morts). Il y avait dans chacune de ces „maisons“ un puit spécial pour l'eau avec un couvercle en argile. Près des urnes avec les cendres humaines étaient placés des pots avec les offrandes. Ces murs étaient complètement recouverts par la cendre dont chaque couche était séparée de l'autre par une couche épaisse d'argile où commençait un nouveau étage d'incinération. Koldewey a trouvé, outre la cendre fine, des os humains avec des traces du feu, mis dans de grands pots et même un squelette d'enfant contracté qui n'était pas brûlé mais cuit. Après Koldewey la squelette de l'enfant fut posé sur une aire en argile et recouvert d'une enveloppe en terre-glaise. L'enveloppe fut revêtu de roseaux et d'asphalte et brûlée jusqu'à l'acquisition d'une couleur rouge. Pour définir si le procès de cuisson était terminé, on a fait un trou au-dessus de la tête du cadavre qui fut ensuite bouché avec de la terre-glaise non cuite. Koldewey n'a donné dans son ouvrage aucune illustration; l'auteur de cet article a fait des tables conformément aux descriptions de Koldewey (voir les tables). L'auteur voit une analogie entre les cadavres à moitié brûlés et cuits de Sourgoul et le squelette cuit contracté des fouilles de V. Chvoïka au village Veremié. L'auteur et de même surpris par l'analogie dans quelques exemplaires choisis dans l'incinération commune de Sourgoul et de l'Ukraine, ainsi que dans le rayon de Soussé, où l'on plaçait près des cadavres, sciemment à moitié brûlés des pots peints avec des offrandes sans trace du feu. L'auteur souligne la ressemblance dans la construction des totchki-tchereni de l'Ukraine avec les telles de Sourgoul; la différence n'est que dans la couche d'argile, qui sert de couverture, qui est plus épaisse en Messopotamie qu'en Ukraine. L'auteur explique que ce fait provient de ce qu'on employait en Messopotamie, comme matière combustible, le roseau, dont on conservait la cendre, tandis qu'en Ukraine on usait pour la combustion des espèces de bois durs (par exemple-le chêne) qui laissaient peu de cendre. D'après l'opinion de l'auteur les tumuli aplatis („ploski mohyly“) de la Thrace, décrits par les savants français Seur et Degrand, ont servi de transition entre les telles de la Messopotamie et le totchki-tchereni de l'Ukraine. Les tumuli aplatis n'ont pas plus de quatre couches de cendre et ces couches sont assez épaisses (voir la table). Les urnes avec la cendre humaine et les pots avec les offrandes, sapoudrés de cendre, étaient recouverts d'une enveloppe en argile qui était ensuite brûlée jusqu'à l'acquisition d'une couleur rouge; on obtenait de cette manière une espèce de sarcophage dont la forme rappelait un peu ceux de la Messopotamie (voir la table). Des sarcophages semblables couvraient une place précise; les endroits restés libres entre eux étaient comblés de cendre et de terre brûlée et au-dessus d'eux était une couche épaisse d'argile sur laquelle était un nouveau étage d'incinération. La céramique de ces

nécropoles est peinte, rappelant par sa forme et l'ornementation la céramique peinte Ukrainienne. On trouve des objets de pierre et de cuivre.

Cependant ni les fouilles de la Thrace, ni ceux de Sourgoul et de l'Ukraine ne furent effectuées jusqu'au terme avec toute la technique scientifique indispensable: on n'a pas prise de photographies, ni fait de coupes, ni relever de plans. C'est pourquoi il faudrait encore et d'une tout autre manière faire des fouilles à Sourgoul et El-Hibba en Thrace et en Ukraine et publier les résultats conformément à l'état actuel de la technique scientifique.

La céramique de la civilisation A.

Le grand rayon d'extension de la civilisation Trypillienne sur le territoire de l'Ukraine contribua à la naissance de différents types de cette civilisation et à la variation dans ces types. Le nom de „civilisation de la céramique peinte“ ne peut être appliqué à tous les types de la civilisation Trypillienne: par exemple, dans le type de la civilisation Trypillienne A la quantité de céramique peinte ne surpasse point 8—10%, de même dans le type de la civilisation C, découverte à Lyntzi (village Boryssivka) cette quantité est insignifiante.

La civilisation A a ses distinctions dans le caractère de la céramique, dans quelques particularités dans la construction des emplacements de la vie préhistorique et dans quelques espèces d'instruments. Les emplacements de la vie préhistorique de la civilisation A présentaient, évidemment, de petites plateformes découvertes, composées de couches d'argile flammée, quelque fois avec des pyramides de pierres près desquelles, par terre, ou sur ces pyramides étaient placées: la poterie avec des os brûlés, des pierres qui servaient pour moudre le grain et ainsi de suite. Les instruments de la civilisation A étaient faits de corne, d'os, de pierre, de silex et de cuivre pur. Typiques sont les petites hâches unies en cuivre, les instruments de pierre percée et les instruments de pierre qui imitent les confections en métal (par ex. la massue). Les observations sur les emplacements, où l'on trouvait les objets de la civilisation A, nous démontrent que ces emplacements ont servi au culte.

La céramique de la civilisation A est très distincte et caractéristique. D'après la technique des confections et leurs ornements cette céramique nous présente six types différents et chaque type a ses formes.

La poterie du I type a quatre formes. Le côté extérieur de la poterie est poli jusqu'à en être reluisant.

L'ornementation est très abondante et présente des combinaisons différentes de bandes avec des sillons profonds et parallèles et des petits creux. Les instruments pour l'ornementation sont très simples: 1) une baguette de 1—3 mm. de grosseur avec un bout obtus ou pointu; 2) une baguette plus grosse (4—5 mm. de grosseur) pour des creux de plus grande dimension; 3) le doigt de l'artisan pour des creux ronds et peu profonds. Forme première de céramique du I type: des urnes en forme de poires

(grav. 1, 2); forme deuxième: des couvercles pour les urnes de la forme première (grav. 3—5); forme troisième: des poteries en forme de „casques suédois“ (grav. 6)—ce sont de même des couvercles; forme quatrième: des poteries en forme de binocle— doubles ou isolées (grav. 7—10). Toutes ces poteries servaient au culte.

Poterie du II type. Céramique peinte, qui diffère absolument de la céramique peinte d'autres types de la civilisation Trypillienne; l'argile est blanche, très peu cuite et même pas cuite. L'ornement est peint sur un fond blanc ou rouge vif avec une couleur rouge; parfois il y a un contour cerné de noir (grav. 11). On connaît quatre formes de ce type. Forme I— petites poteries au large ventre aplati (grav. 12); forme II— un pot au large cou; forme III— petites poteries au ventre rond; forme IV— poteries en forme de binocle (grav. 13). La destination de toutes ces poteries est décorative-réligieuse.

Type III— petits pots de hauteur différente qui ont un ornement au-dessous du bord (grav. 14—16); il y en a qui ont l'ornement de la face (grav. 17).

Type IV— de grandes terrines-makitra; leur surface est entièrement recouverte d'un ornement très fin-merjka.

Type V— poterie de dimensions différentes; leur surface a un ornement à peine enfoncé (grav. 18—19). Cette poterie a trois formes. La troisième forme a un ornement de la face (grav. 20).

Type VI— confections primitives, sans ornements. Ce type a deux formes (grav. 21).

Les terrines de la civilisation A sont profondes et sans ornements. On trouve très rarement des poteries de petite dimension. La gravure 24-me appartient au premier type; la gravure 25-me est du second type.

La civilisation A manque de figurines. Ce n'est que dans un emplacement, près du village Tsherbanivka, qu'on a trouvé deux figurines humaines en argile d'un type caractéristique (grav. 26, type I; grav. 27, type II) et une figurine de boeuf (grav. 28).

Les instruments de cuivre, les instruments de pierre percée et d'autres nous donnent la possibilité de voir dans la civilisation A une civilisation postérieure (postérieure à la civilisation B); cependant l'imitation de quelques formes céramiques de la civilisation A et certains instruments isolée de pierre percée dans le rayon occidental de la civilisation B nous donnent à penser que la civilisation B du rayon indiqué et la civilisation A du rayon oriental de la civilisation trypillienne coïncidaient.

Etudes de la civilisation Trypillienne.

Les matériaux publiés dans cet article sont les uns des premiers sur la civilisation Trypillienne qui furent découverts sur le territoire de l'Ukraine. Notons ici deux trouvailles. La première de ces trouvailles fut faite par le prof. V. B. Antonovitch dans le village Krinitchka en Podillia; elle consiste en neuf petites poteries et trois statuettes qui furent accidentellement trouvées dans une station de la civilisation Trypillienne peuplée de tumuli; l'autre trouvaille accidentelle fut faite dans le district de Zolotonocha à la Poltavtchina par Znosko-Borovski en 1898.

Malgré le grand nombre de monuments d'art et de restes de la vie domestique appartenant à la civilisation Trypillienne, dont sont remplis nos musées, quelques unes des questions liées à cette civilisation sont encore obscures et incompréhensibles. Sur les grandes et importantes trouvailles est étendu le sombre voile du rite qui y fut jeté par la main légère des prédecesseurs. Les matériaux sur la civilisation Trypillienne en Ukraine sont mal édités; c'est pourquoi l'auteur a résolu de mettre au service de la science les descriptions les plus détaillées de monuments et de poser dans les mains des explorateurs des matériaux illustrés précis.

Ce n'est que lorsque les matériaux seront accessibles aux études de tous les savants que viendra l'époque où l'on pourra expliquer toutes les particularités de cette civilisation. Alors seulement nous pourrons parler de la destination des objets, des „totchki“, lorsqu'ils seront scrupuleusement examinés et quand seront publiées les observations les plus minutieuses des faits que les explorateurs mettront en lumière dans leurs investigations des stations et des „totchki“.

Les objets que nous publions dans cet article ont des particularités si caractéristiques qu'ils exigent la description la plus détaillée; c'est ce que nous faisons.

Après l'étude attentive de ces objets nous arrivons aux déductions suivantes:

1. Une femme avec un enfant dans les bras (I, 1): Le sculpteur avait des connaissances précises et un savoir-faire pour reproduire les formes humaines réelles. Cependant, simultanément avec les formes réelles, on trouve des formes schématiques. Quelles sont les causes qui obligeront le maître de reproduire une partie d'une manière réelle et l'autre schématiquement nous ne pouvons le définir à l'époque actuelle.

II. Les trous percés de part en part qu'on trouve sur les épaules (I, 3) ne servent pas à attacher quelques parties de la statuette comme par exemple les bras.

III. L'époque éloignée de la civilisation Trypillienne ne peut être regardée comme primitive car les études les monuments nous présentent une technique développée, la connaissance du ménisage et de l'art d'équarrir, ce qui est très visible dans l'exemplaire du fauteuil avec une figure assise: ce sont les mêmes principes dans la forme du fauteuil comme à l'époque actuelle, c'est la même confection, la même forme et la même technique; le même est aussi son emploi (I, 2).

IV. Une statuette de femme enceinte atteste clairement que la population de l'époque néolithique ou énéolithique était attentive à ce moment important de la vie humaine, et l'auteur est fondé à croire que l'intelligence du peuple Trypillien était assez développée.

V. Deux types de poterie, dissemblables par leur technique existaient à la même époque. On trouve des poteries en argile bien cuite jusqu'à l'acquisition de la couleur rouge, bien moulée et bien petrie, pareillement à la faïence; en même temps furent découvertes des poteries en argile mal petrie et à peine cuite, d'une couleur gris-foncée, à la surface inégale; les fragments de ces poteries s'émettent facilement et sont poreux, leur fracture a l'air d'une coquille.

VI. Il est difficile de classer chronologiquement tous les objets de la trouvaille de V. Antonovitch, cependant la place qu'ils occupent dans la série d'autres objets, appartenant à la même civilisation, est possible à indiquer: le moment culminant dans l'évolution technique des confections céramiques est, selon la pensée de l'auteur, la période quand ont paru nos objets.

VII. L'auteur croit que la statuette du district de Zolotonocha à la Poltavtchina, de la trouvaille de Znosko-Borovski, a une signification à part et qu'elle appartient à un groupe isolé (du bord gauche de Dnipro) de population Trypillienne. L'auteur croit que c'est une oeuvre parachevée d'un caractère synthétique et qui appartient à un groupe, qui nous est encore inconnu, de statuettes anthropomorphes.

З М І С Т:

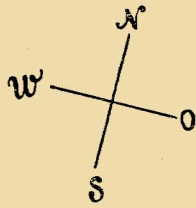
	Стор.
Передмова	III
П. Курінний — Академик Микола Біляшівський	V
В. Козловська — Пам'яті Е. Р. Штерна	VIII
Акад. Микола Біляшівський — Борисівське городище	1
Михайло Болтенко — Кераміка з Усатова	8
Сергій Гамченко — Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр.	31
Валерія Козловська — Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (розкопи року 1916)	43
Петро Курінний — Монументальні пам'ятки Трипільської культури	67
Сильвестр Магура — Питання побуту на підставі залишків Трипільської культури	97
Левко Чикаленко — Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. II Більче Золоте	113
Вадим Щербаківський — Тілопальні точки і мальована кераміка	119
Валерія Козловська — Кераміка культури А (з додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї)	140
Микола Макаренко — Етюди з обсягу Трипільської культури	165

R e s u m é.

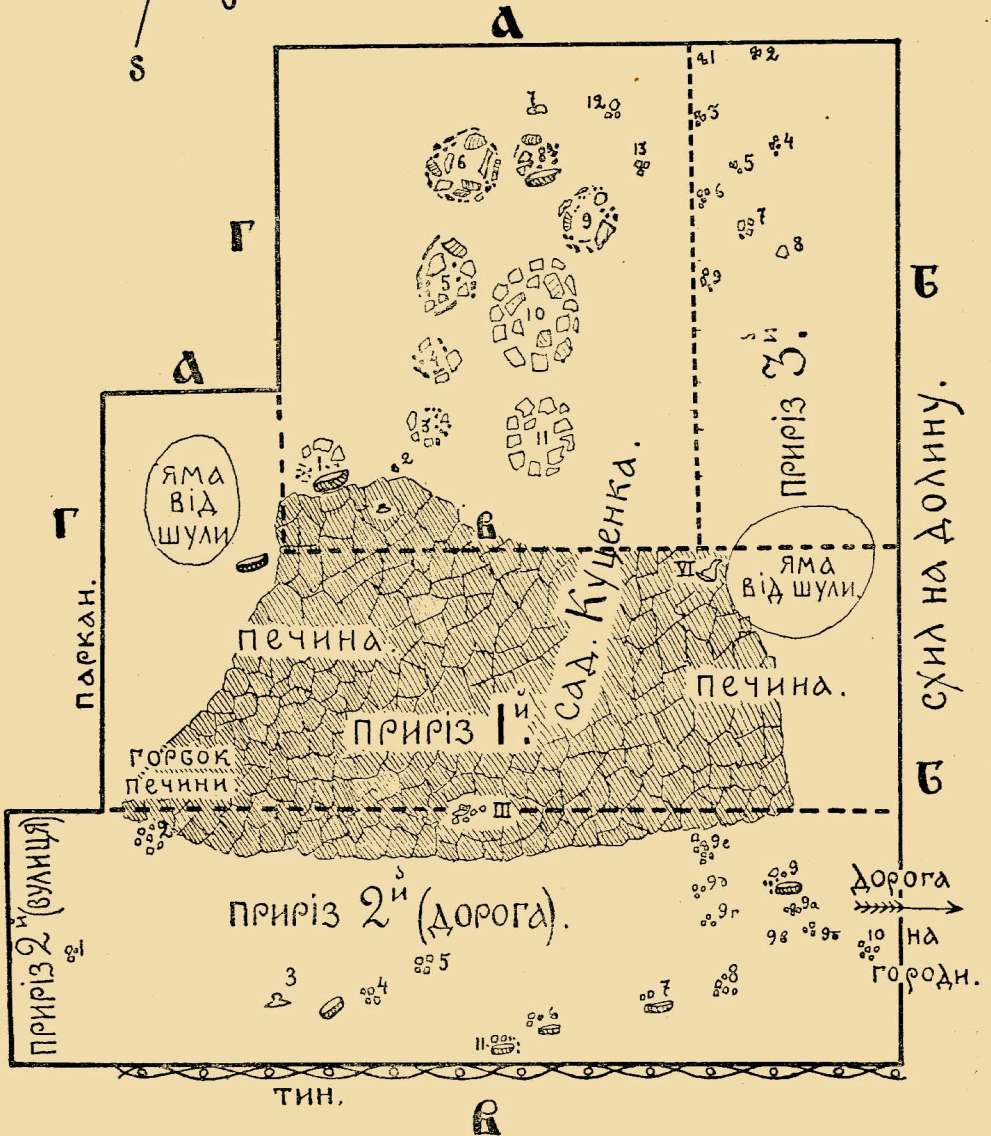
	Pages.
L'acad. Nicolas Biliachevsky. Le bourg délaissé de Boryssivka	187
M. Boltenko. „La céramique d'Oussatovo	189
S. Hamtshenko. Observations sur les données de la civilisation Trypillienne (1909—1913)	191
Valérie Kozlovska. Emplacements de la vie préhistorique de la civilisation Trypillienne près du village Souchkivka à la Houmantchina (fouilles de 1916)	193
Pierre Kourinny. Les monuments de la civilisation Trypillienne	195
Sylvestre Magoura. Analyse des faits, base sur les restes de la civilisation Trypillienne	198
Leon Tshikalenko. Aperçu sur l'évolution de la céramique ukrainienne peinte néolithique	201
Vadime Tscherbakivski. Aires d'incinération et la céramique peinte	203
Valérie Kozlovska. La céramique de la civilisation A	206
Nicolas Makarenko. Etudes de la civilisation Trypillienne	208
Зміст	211

С. Верем'є.

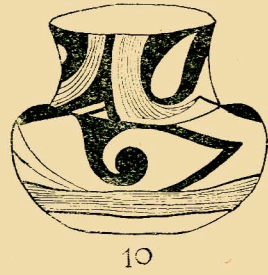
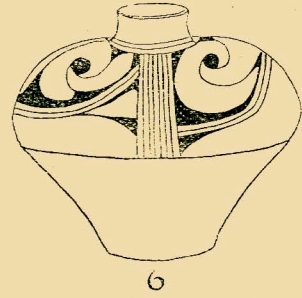
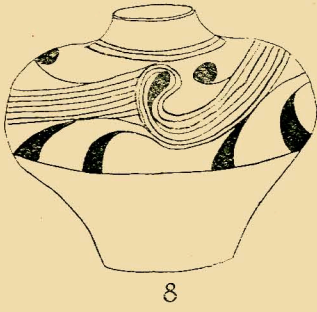
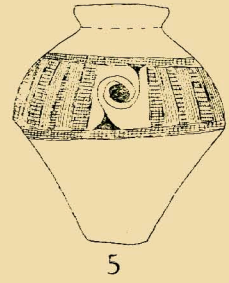
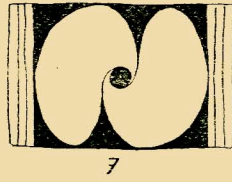
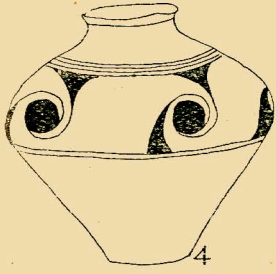
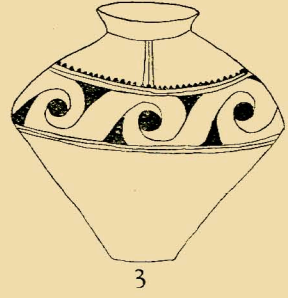
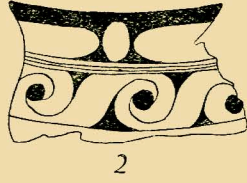
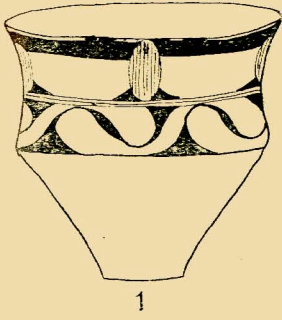
сад. Литвиненка.

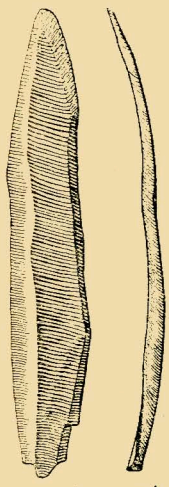

В
У
Л
И
Ц
Я

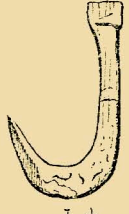

—|—
метр.

1a $\frac{1}{3}$ 1b $\frac{1}{3}$

7 $\frac{1}{2}$

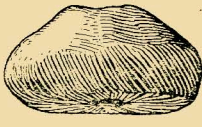
12 $\frac{3}{8}$

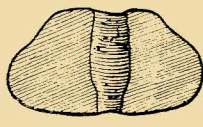
13 $\frac{1}{3}$

6 $\frac{1}{3}$

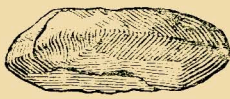
14a $\frac{1}{3}$

14b $\frac{1}{3}$

5 $\frac{1}{3}$

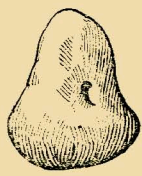
15a $\frac{1}{3}$

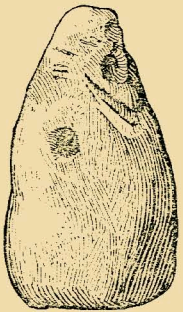
15b $\frac{1}{3}$

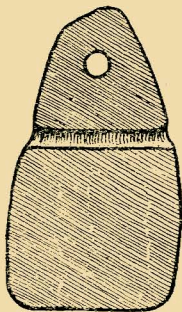
16 $\frac{1}{3}$

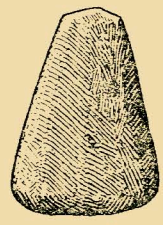
11 $\frac{1}{3}$

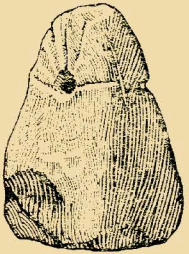
9a $\frac{9}{5}$

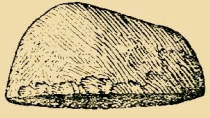
9b $\frac{9}{5}$

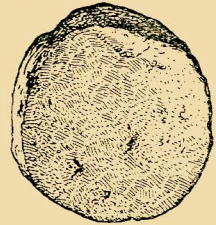
10 $\frac{1}{3}$

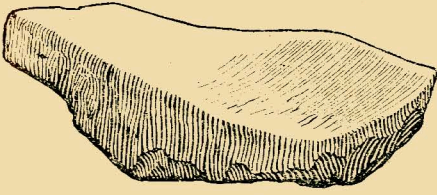
8 $\frac{1}{3}$

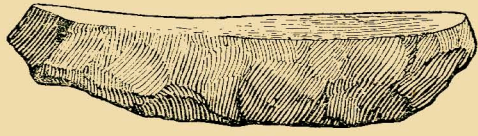
4a $\frac{1}{3}$

4b $\frac{1}{3}$

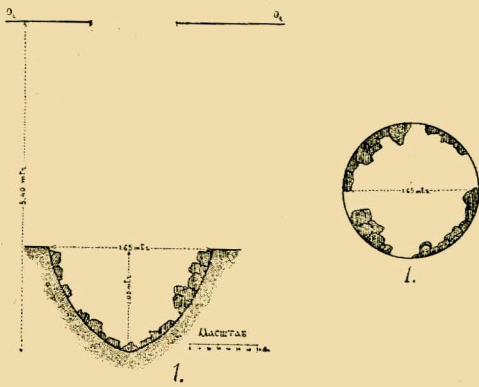

3 $\frac{1}{7}$

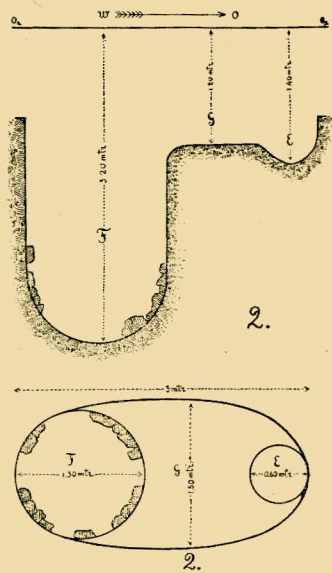

2 $\frac{1}{9}$

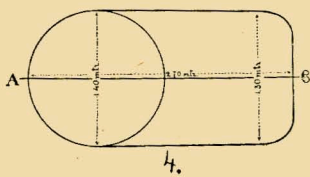
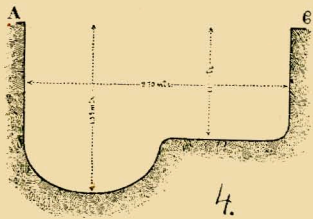
Яма I.

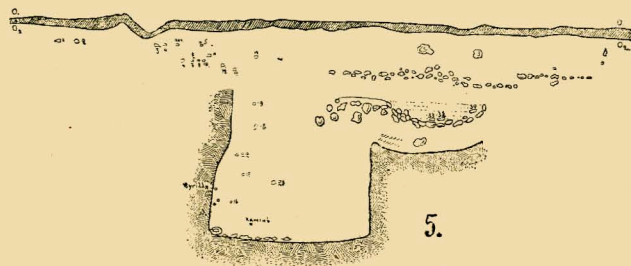
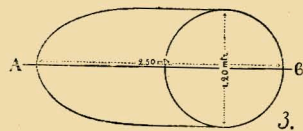
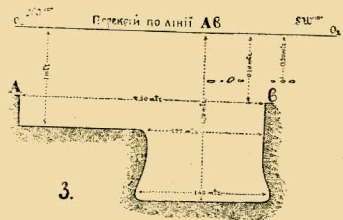
Яма Э-Э-5 (II).

Яма К (IV).

Яма Э (III).

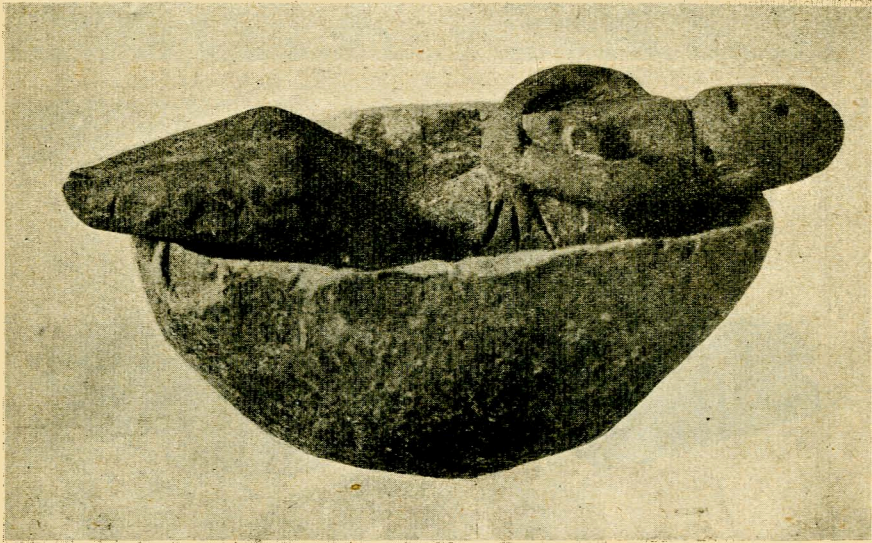
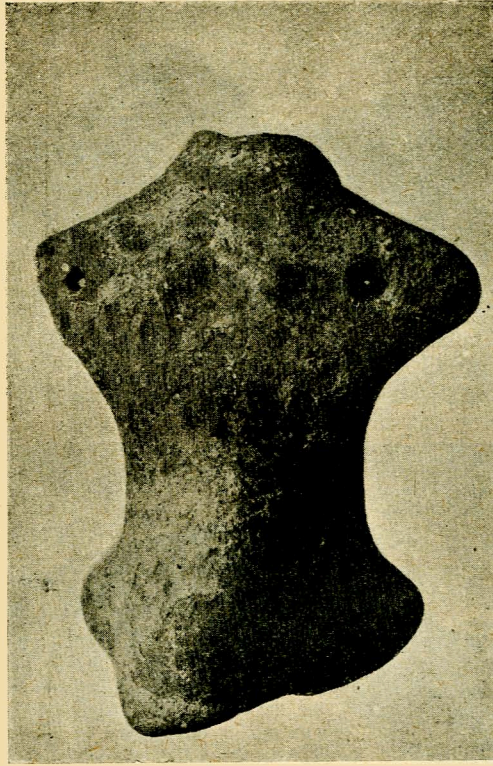

Табл. 1.
I. 3 та I. 1 (внизу).

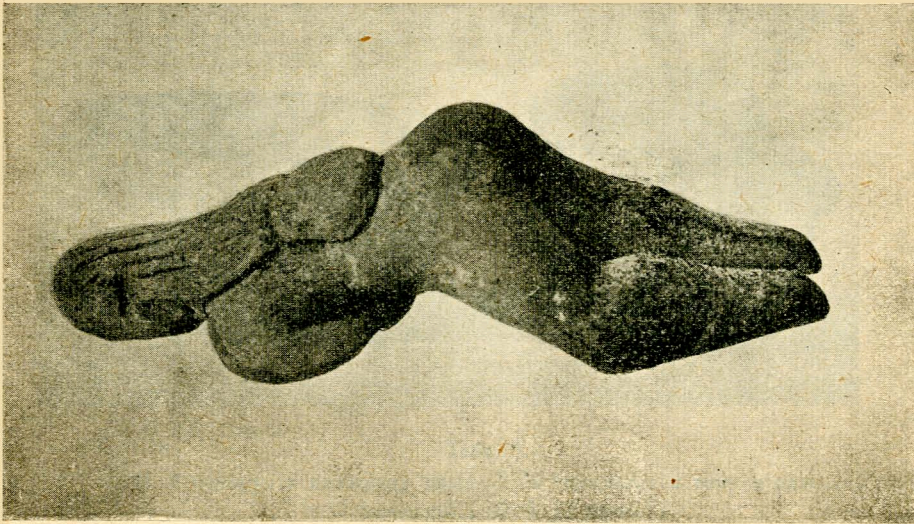
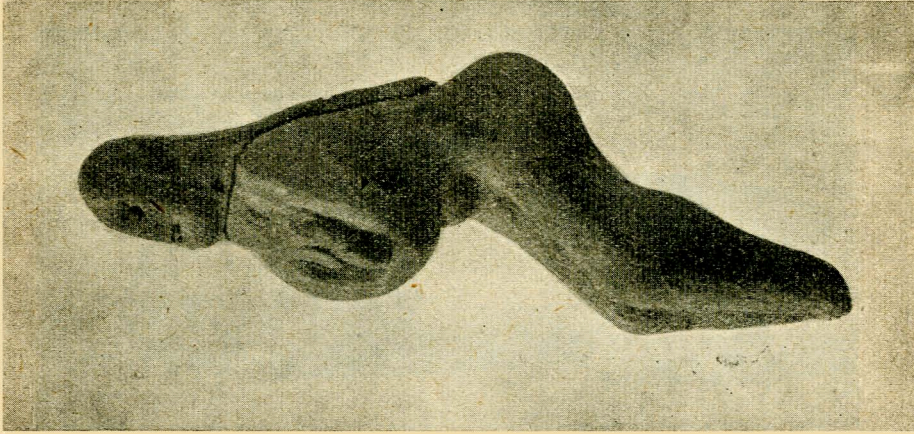
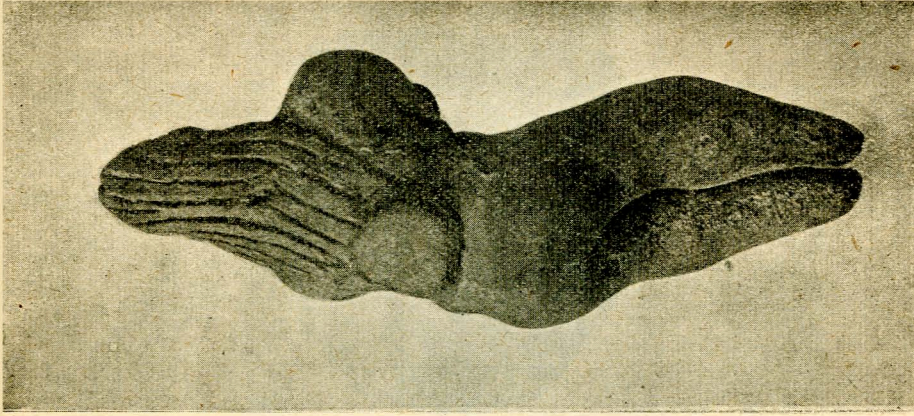

Табл. 2.
I. 1 (Вигляд жіночої постати з різних боків).

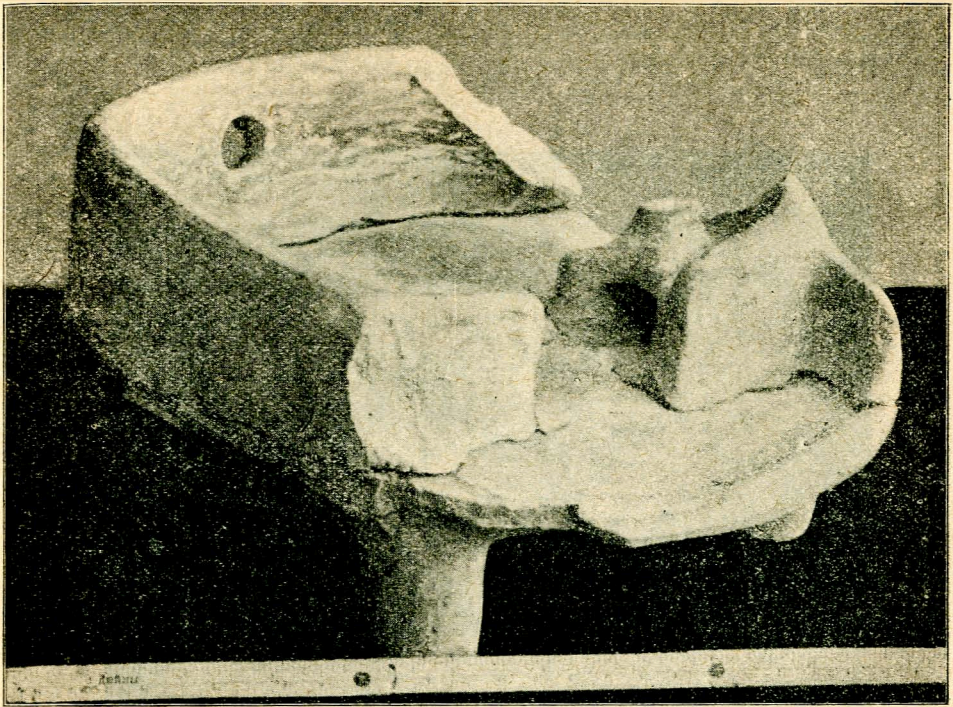
Табл. 5.

(I. 9 (ліворуч в нижньому ряду). I. 10 (праворуч в тому-ж ряду).
I. 11 (середній ряд). I. 12 (нагорі).

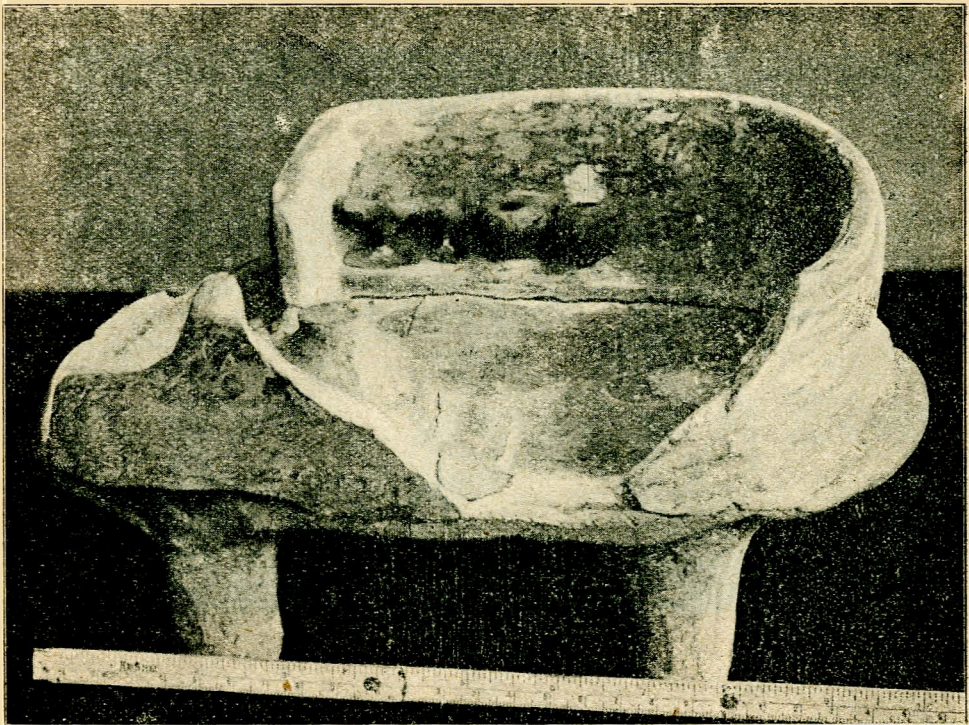

Табл. 6.

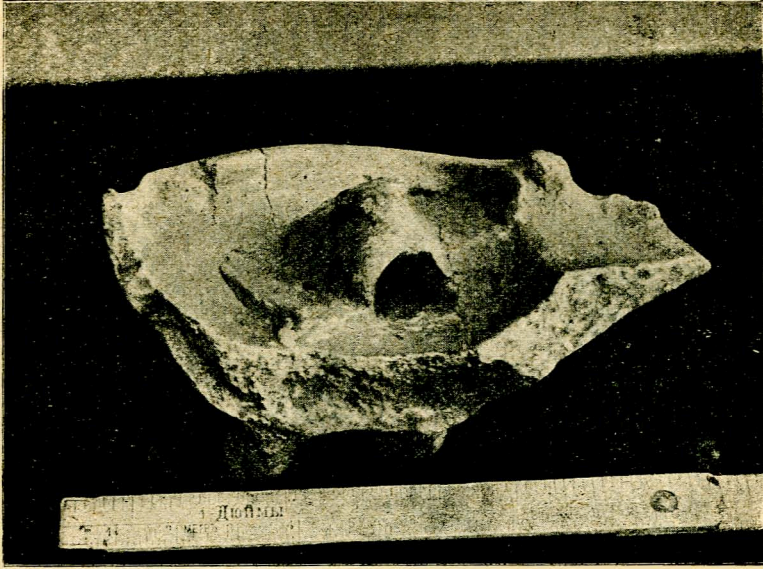
II.

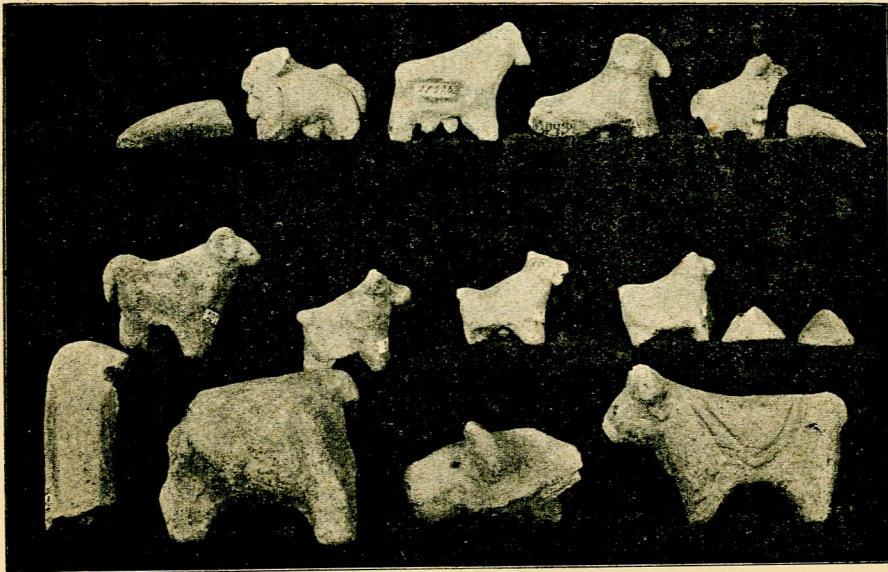
Малюнок 1.

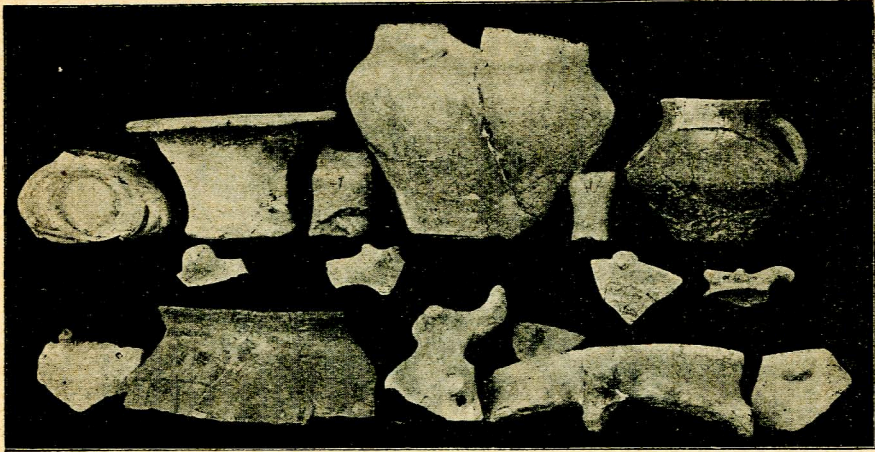
Малюнок 2.

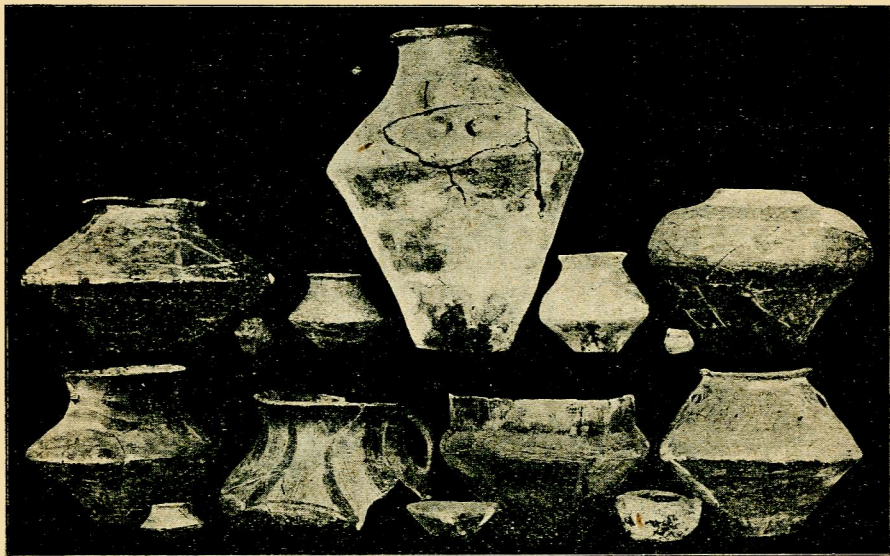
Малюнок 3.

Малюнок 4.

Малюнок 6.

Малюнок 7.

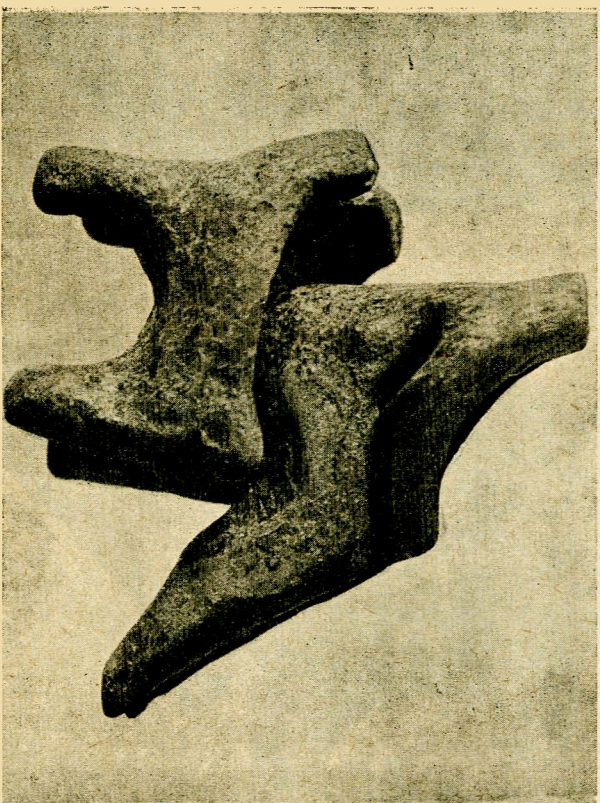
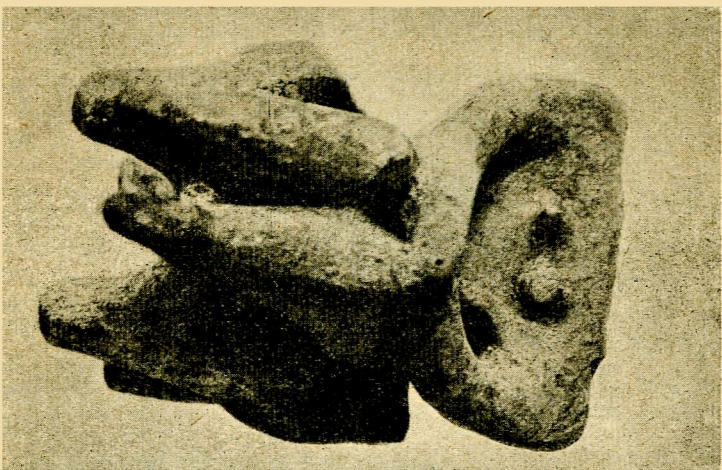

Табл. 3.

(1. 2. Вирная черепаха та збоку).

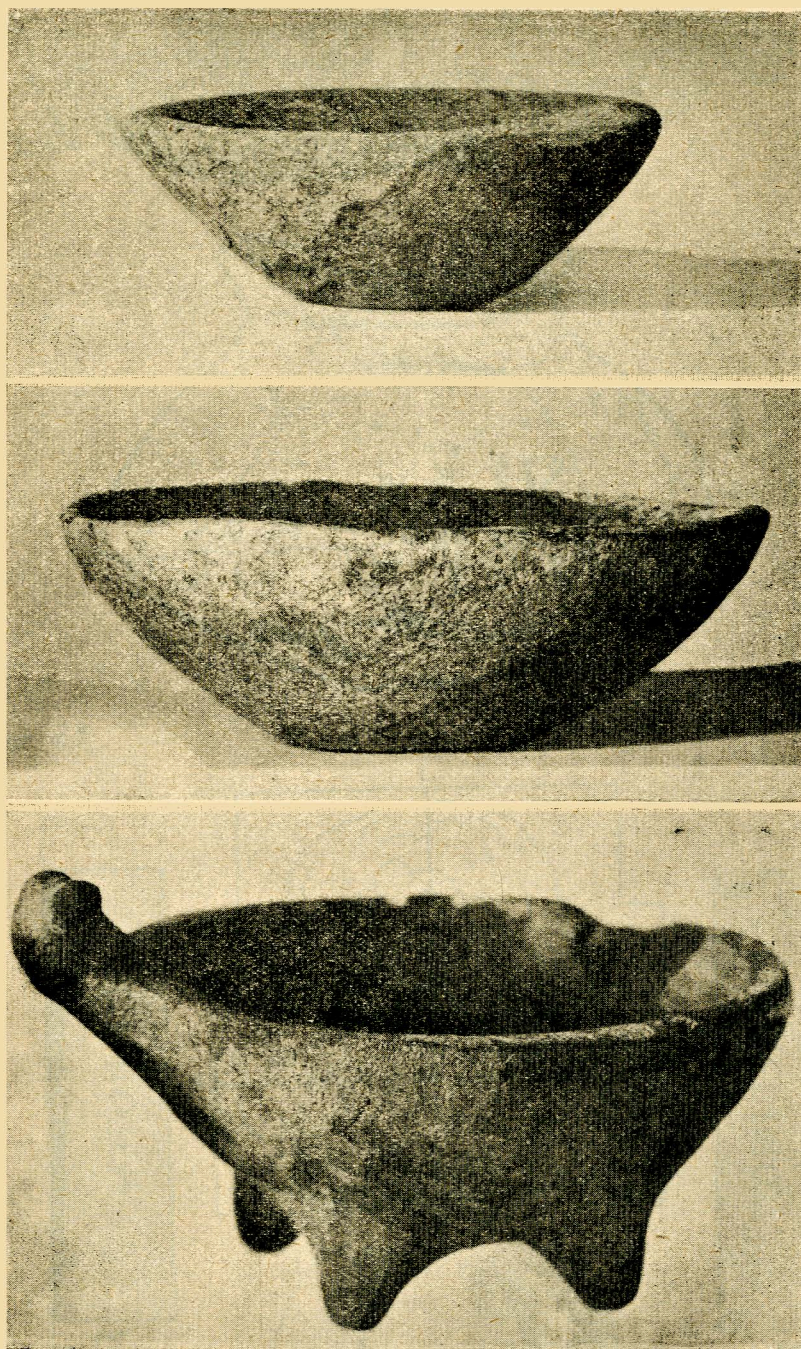
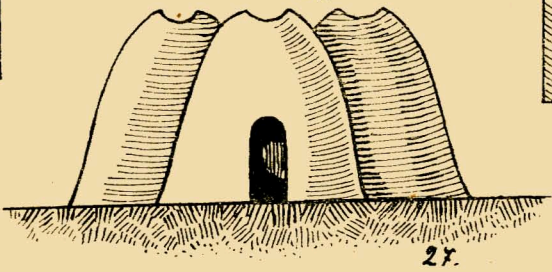
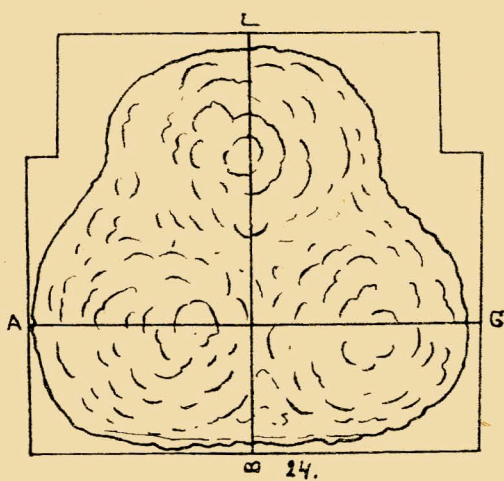
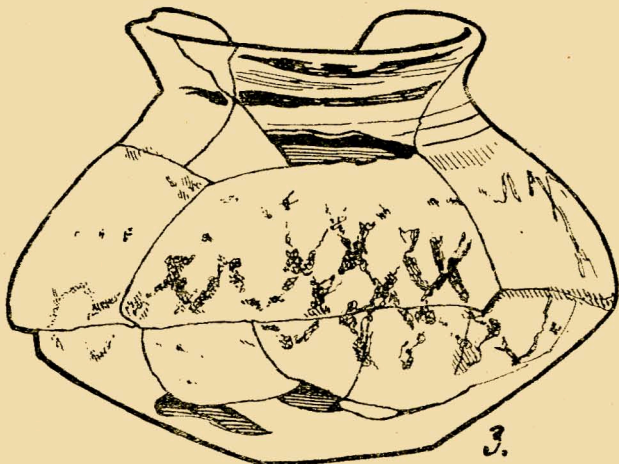
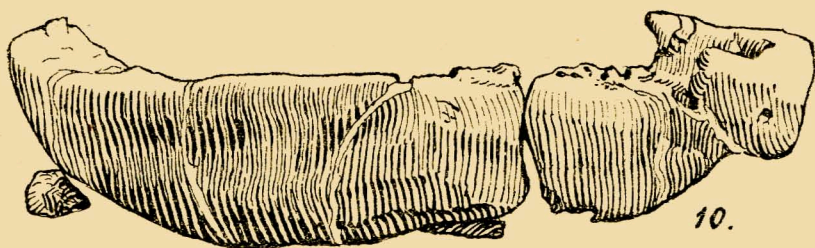
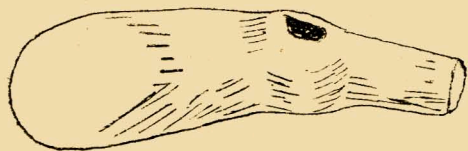
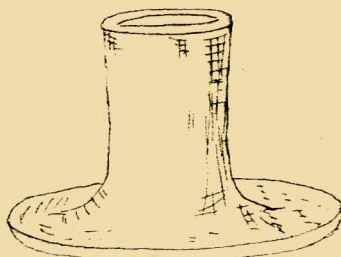

Табл. 4.
(I. 4 (внизу). I. 8 (зверху) та I. 7 (в середині)).

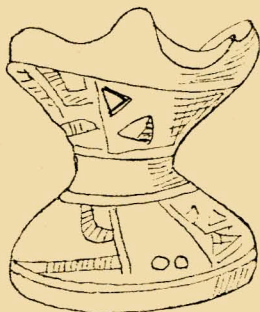

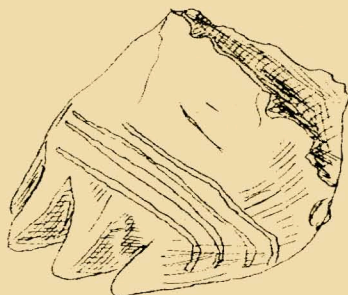
9.

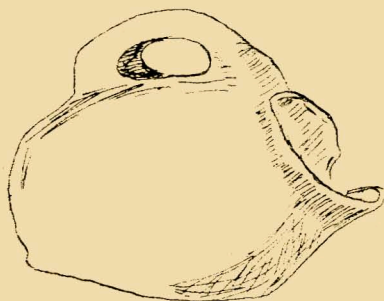
21.

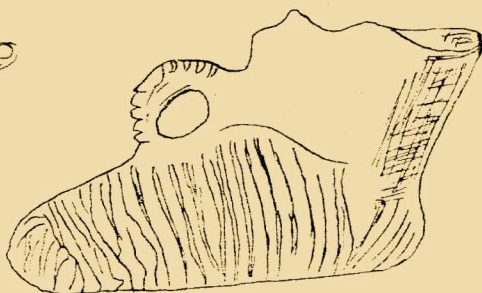
23.

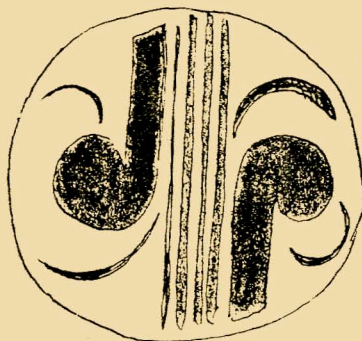
14.

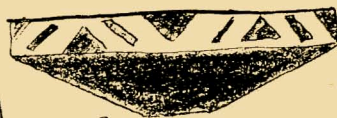
13.

15.

B

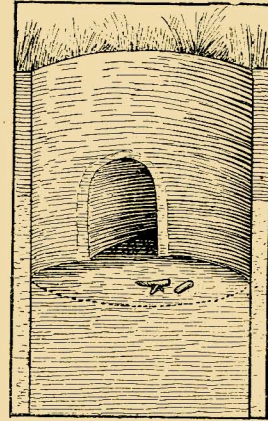

a

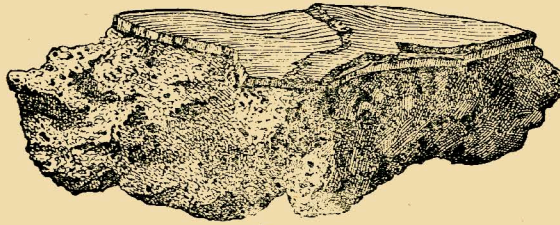
12.

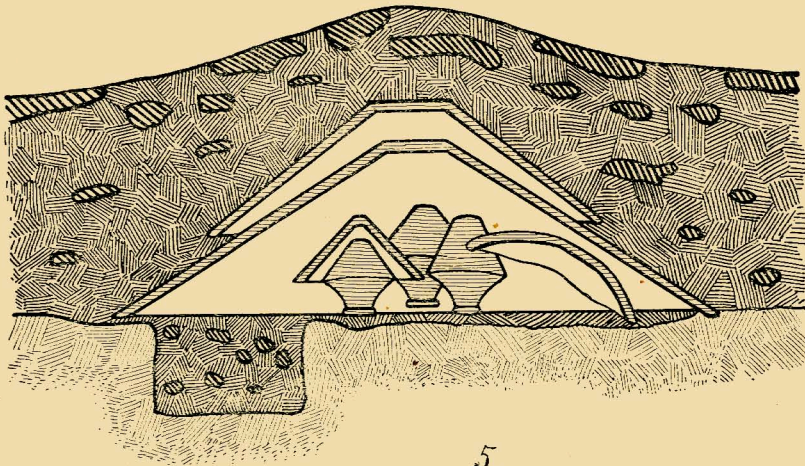
6

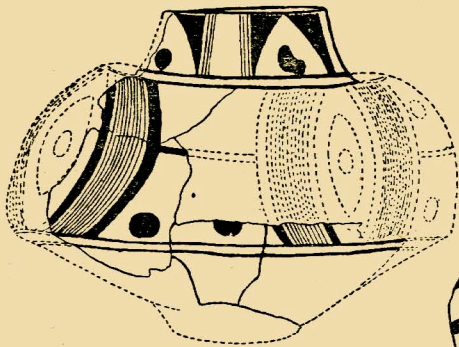
7.

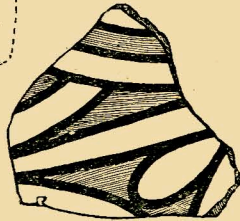
7

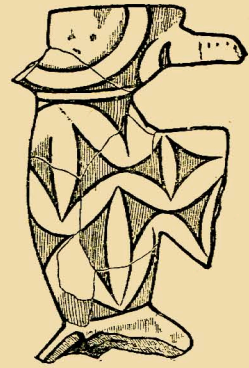
5.

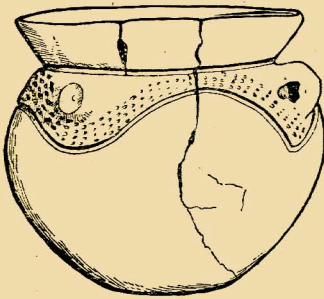
12

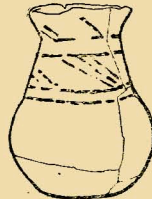
11

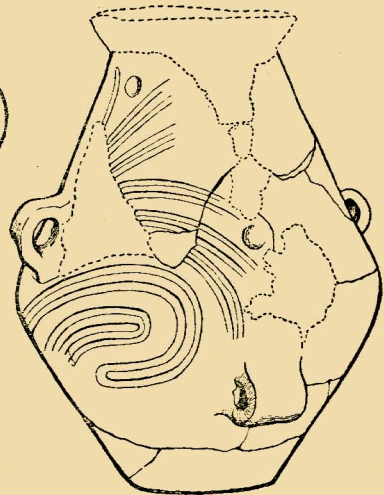
13

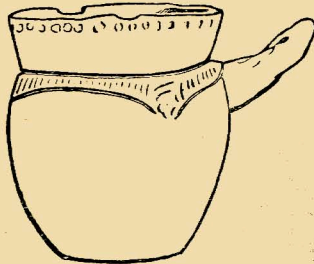
14

25

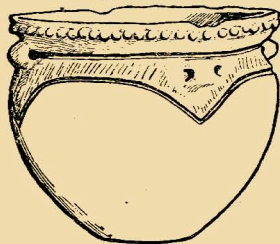
18

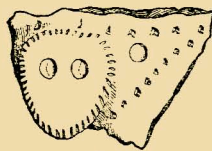
16

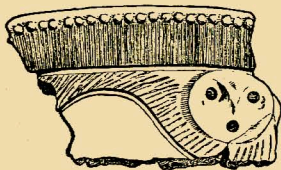
22

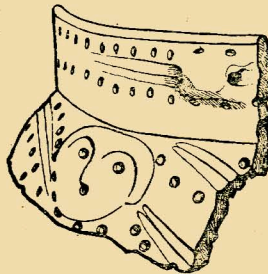
15

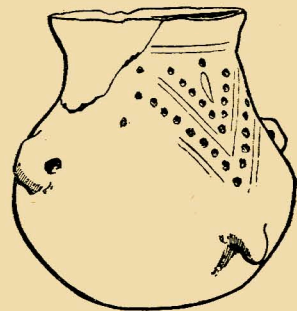
23

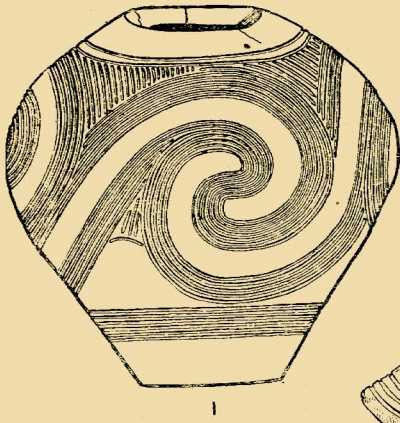
17

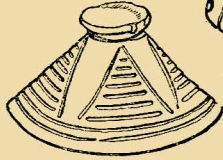
20

19

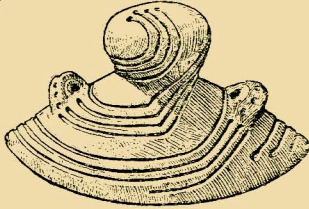
1

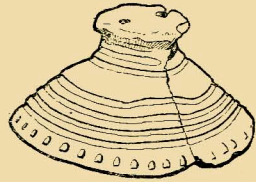
5

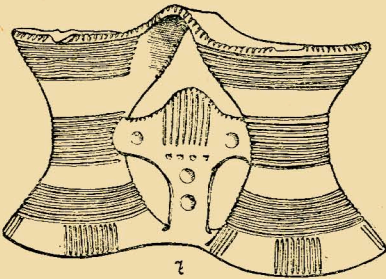
2

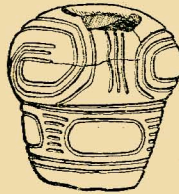
3

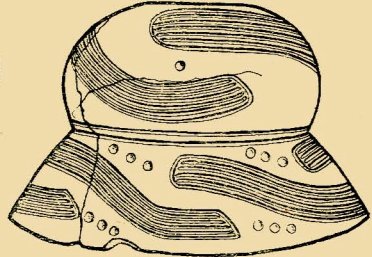
4

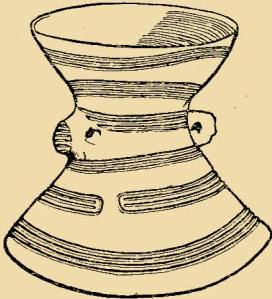
7

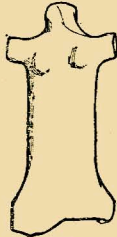
24

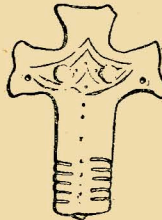
6

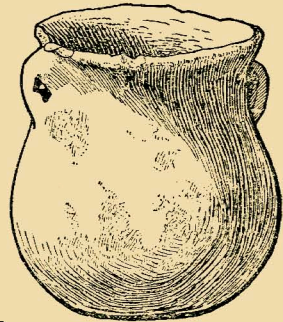
9

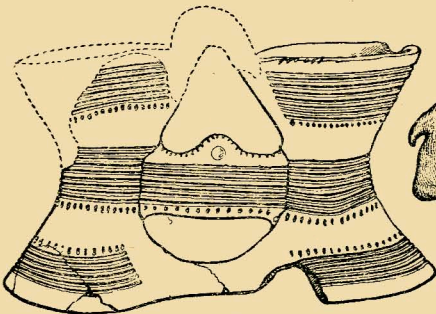
27

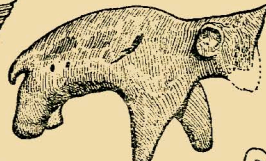
26

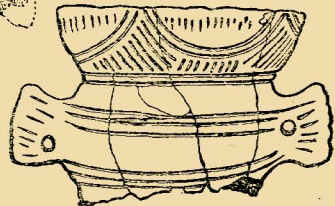
21

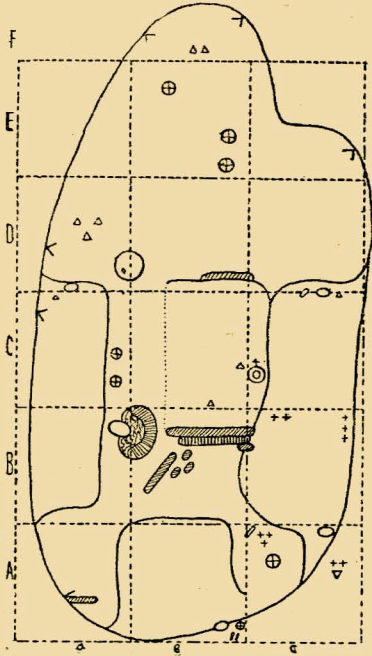
8

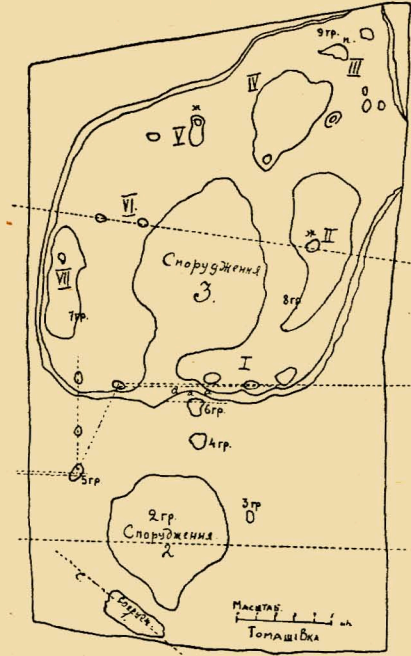
23

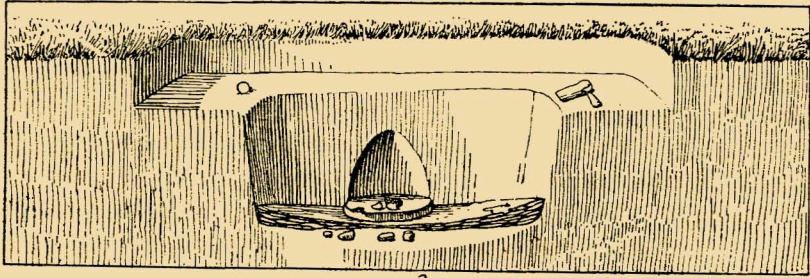
10

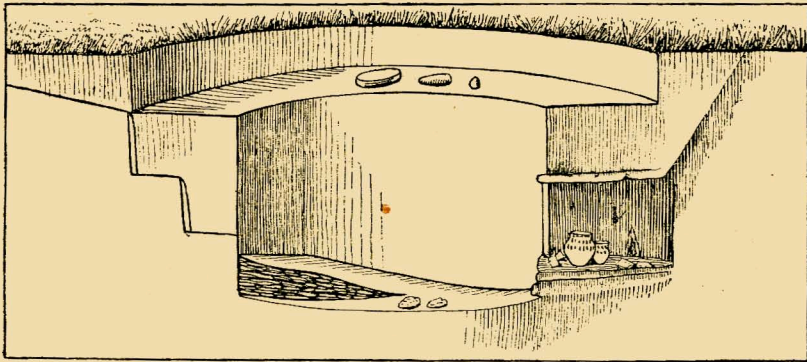
9.

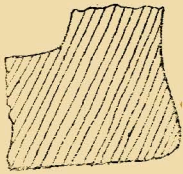
8.

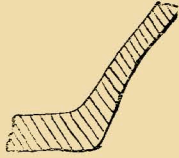
3.

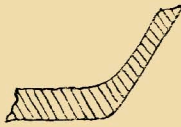
2.

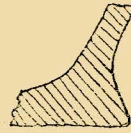
1

2

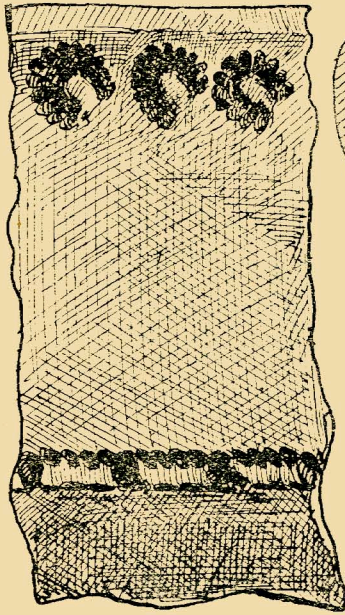
3

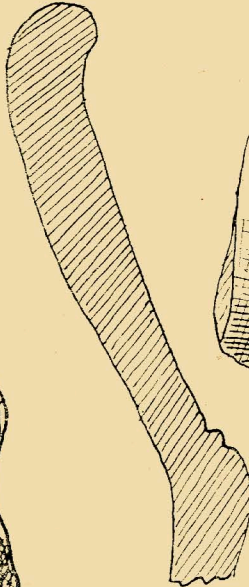
4

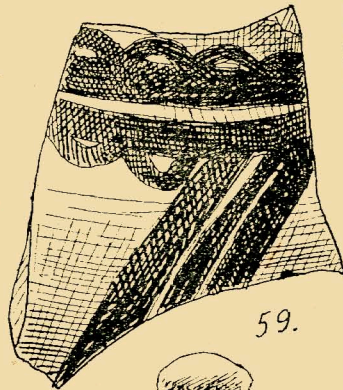
5

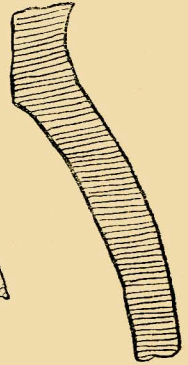
22.

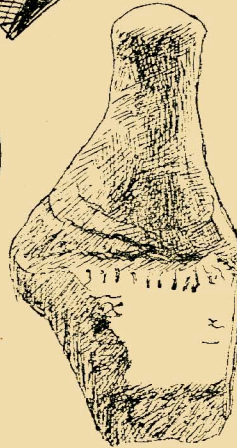
22a.

59.

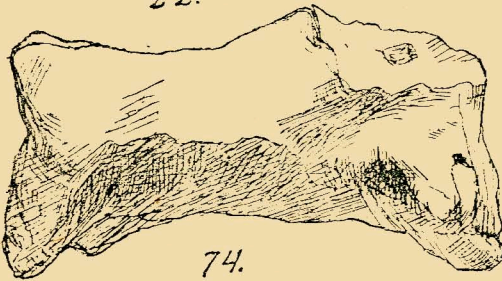
59a.

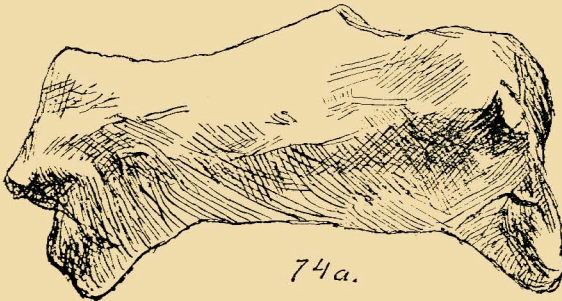
73.

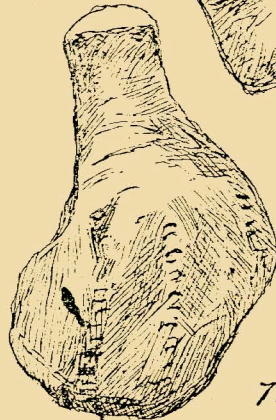
73b.

74.

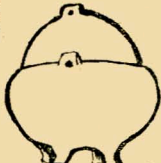
74a.

73a.

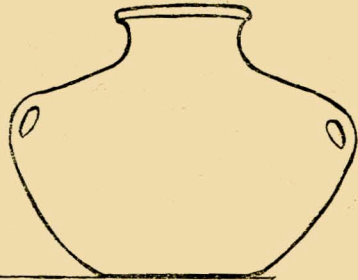
ФОРМА 1

ФОРМА 2

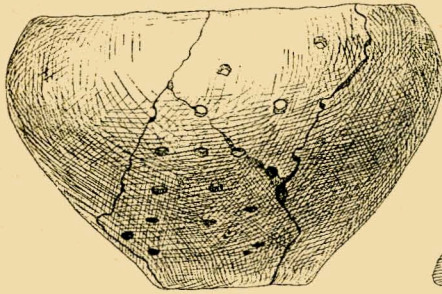
ФОРМА 3

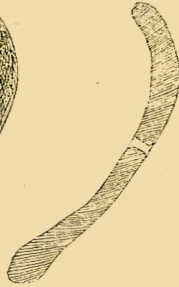
ФОРМА 4

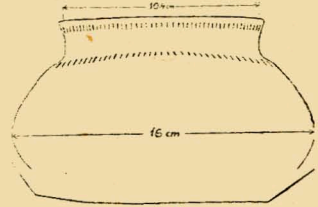
ФОРМА 1²

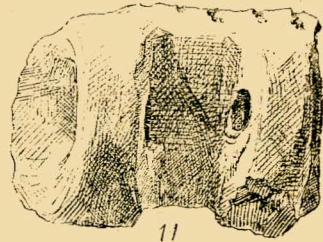
6

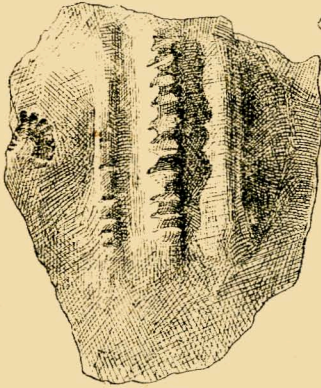
6a

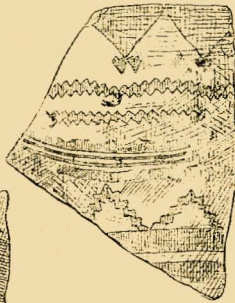
24

11

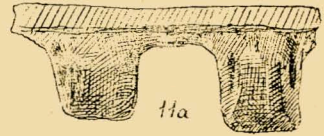
15

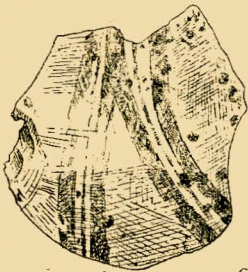
57

57a

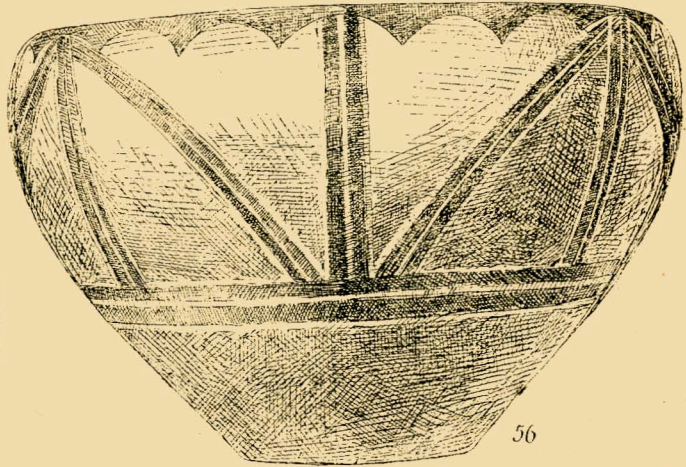
11a

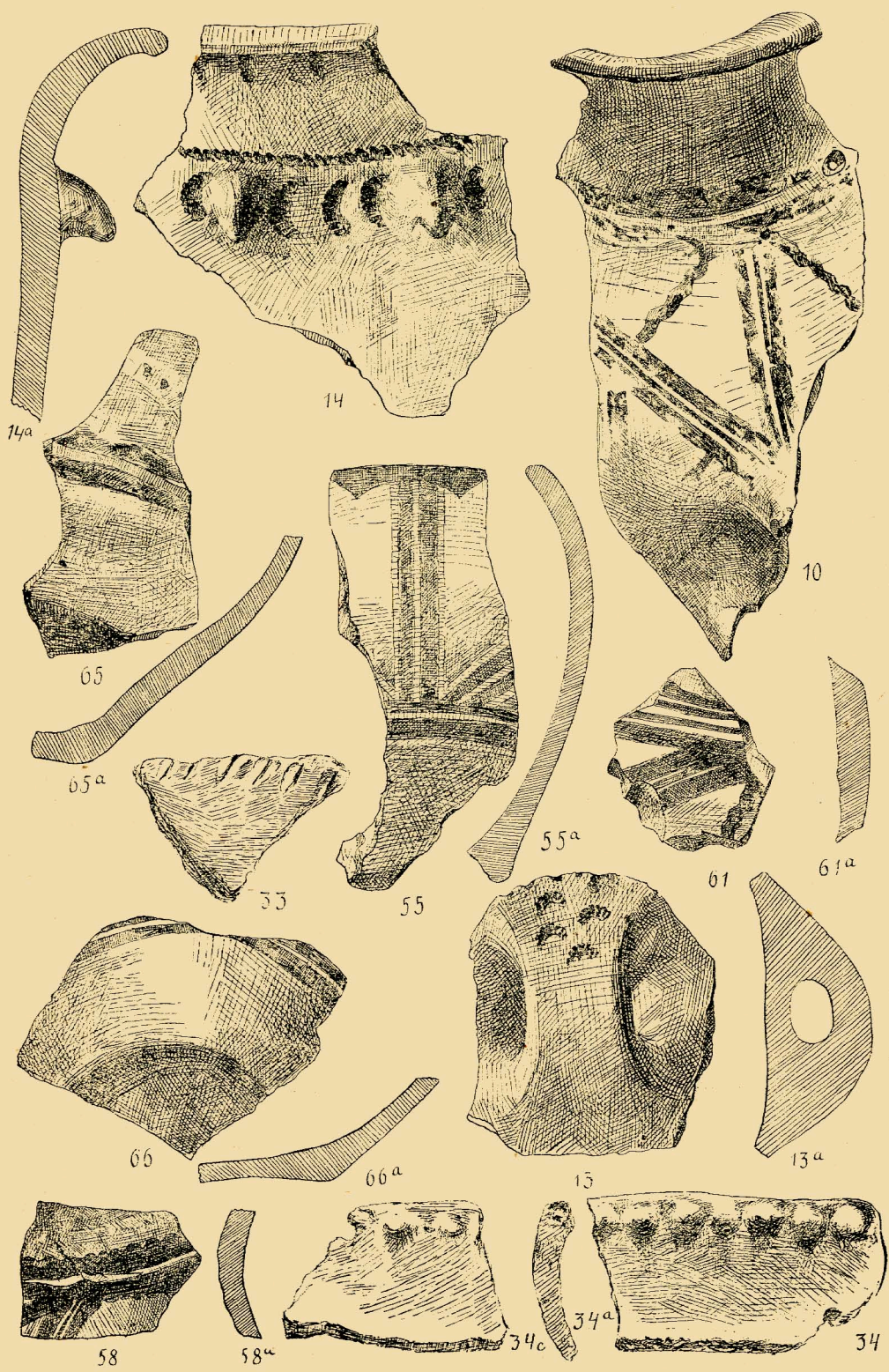
63

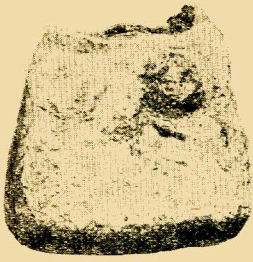

63a

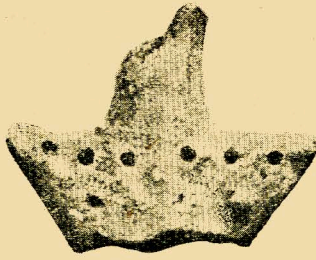

56

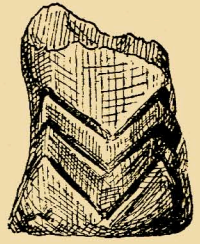

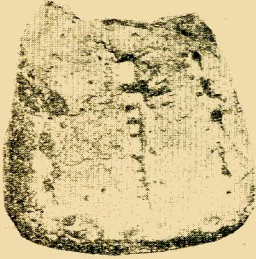
71(3)

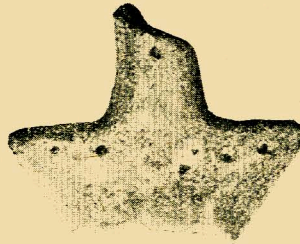
67

70

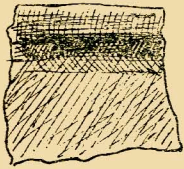
71(3a)

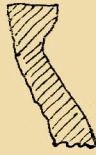
67a

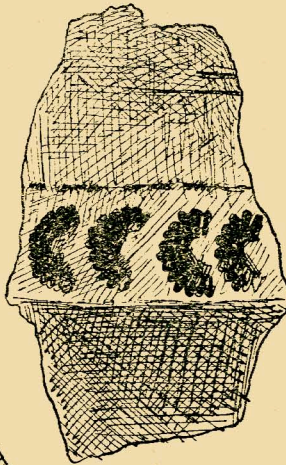
70b

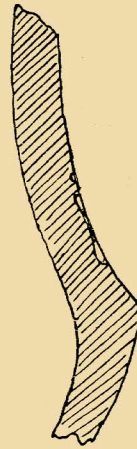
27

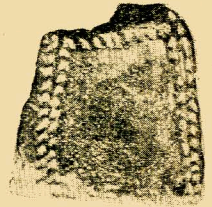
27a

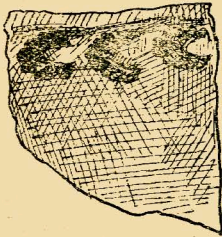
30

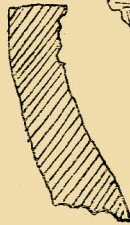
30a

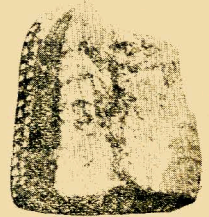
72(4)

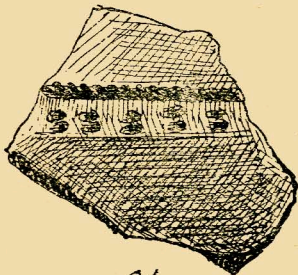
28

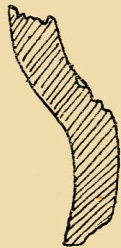
28a

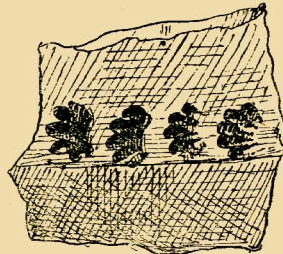
72a(4)

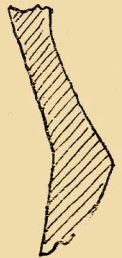
21

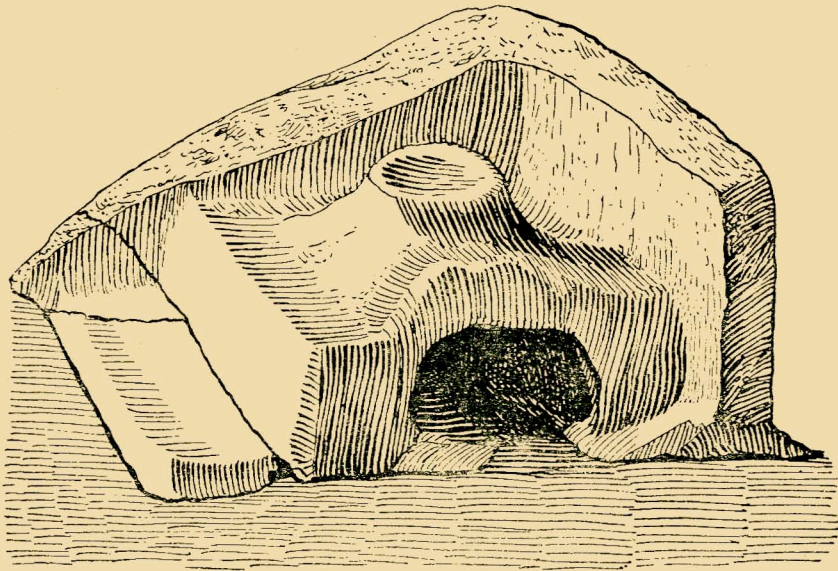
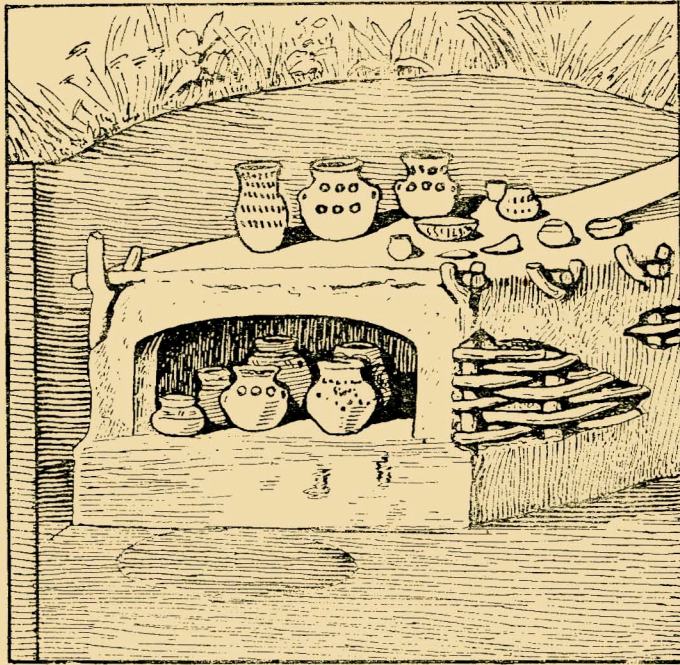
21a

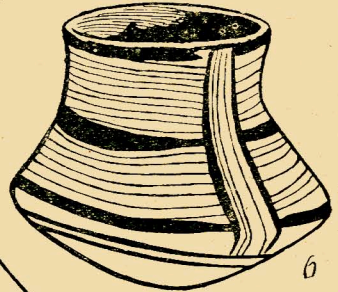
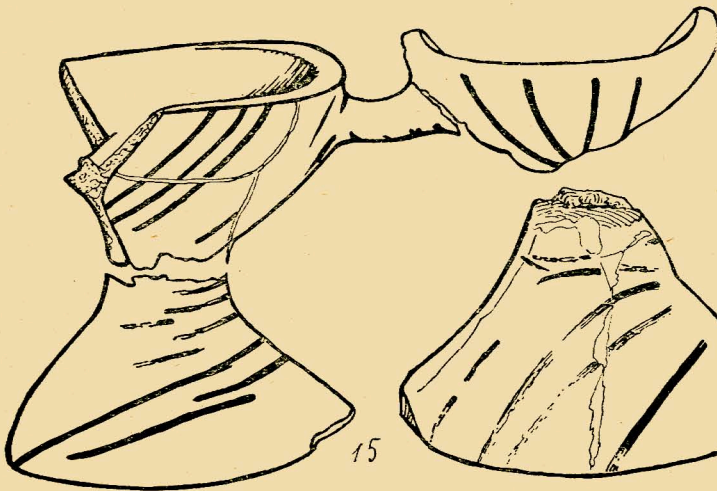
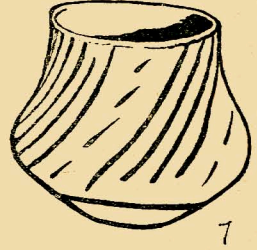
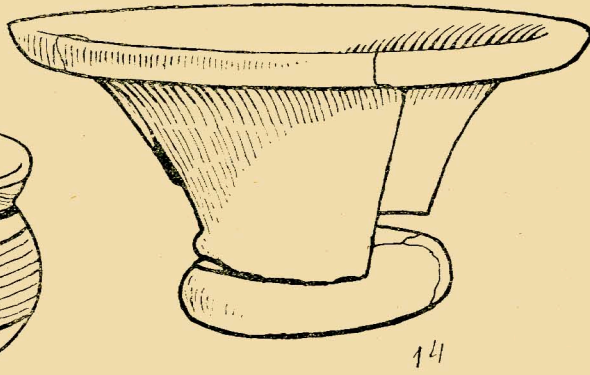
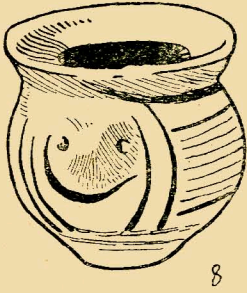
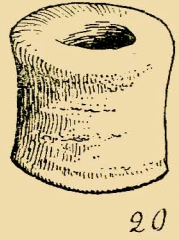
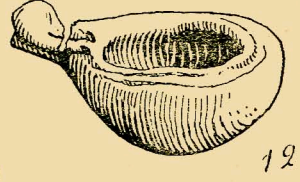
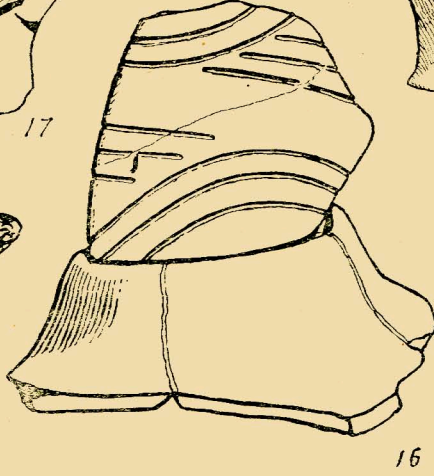
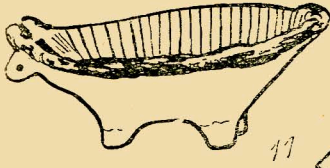
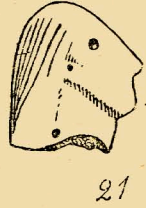
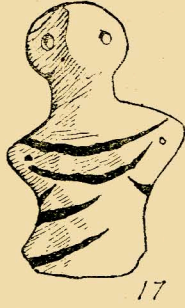
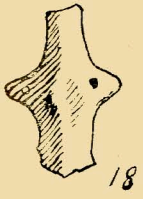

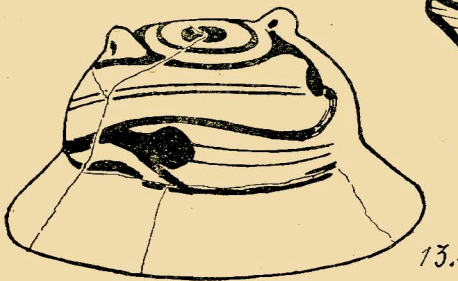
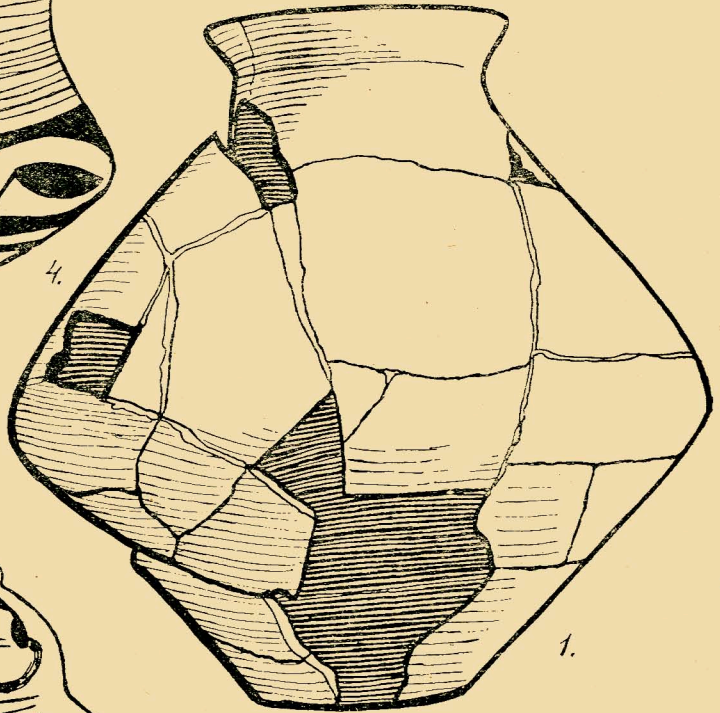
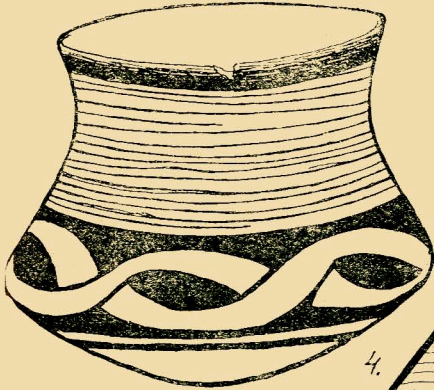
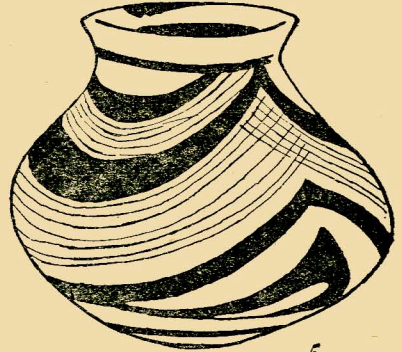
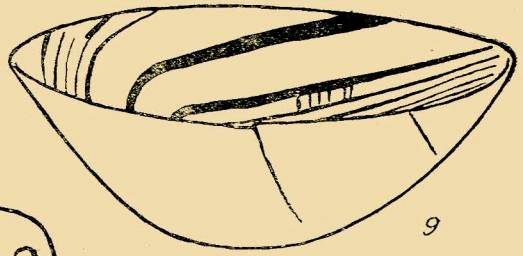
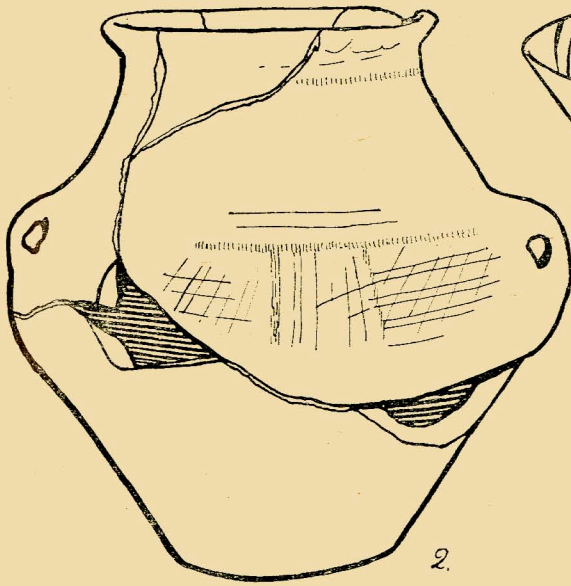
31

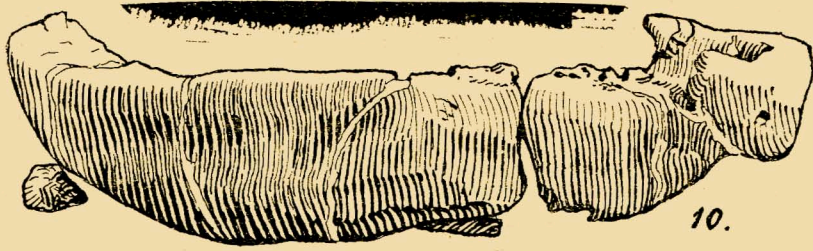

31a

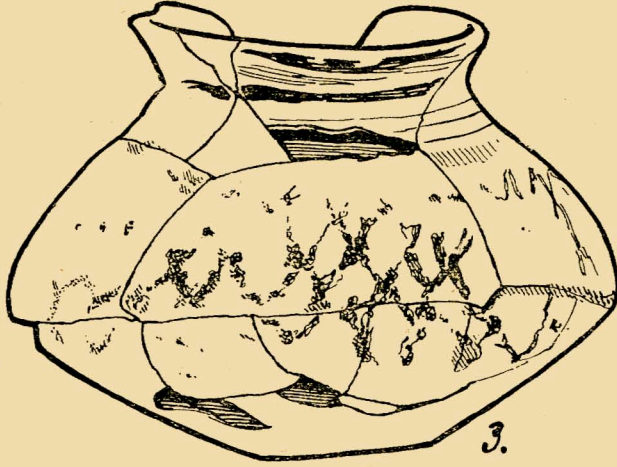

10.

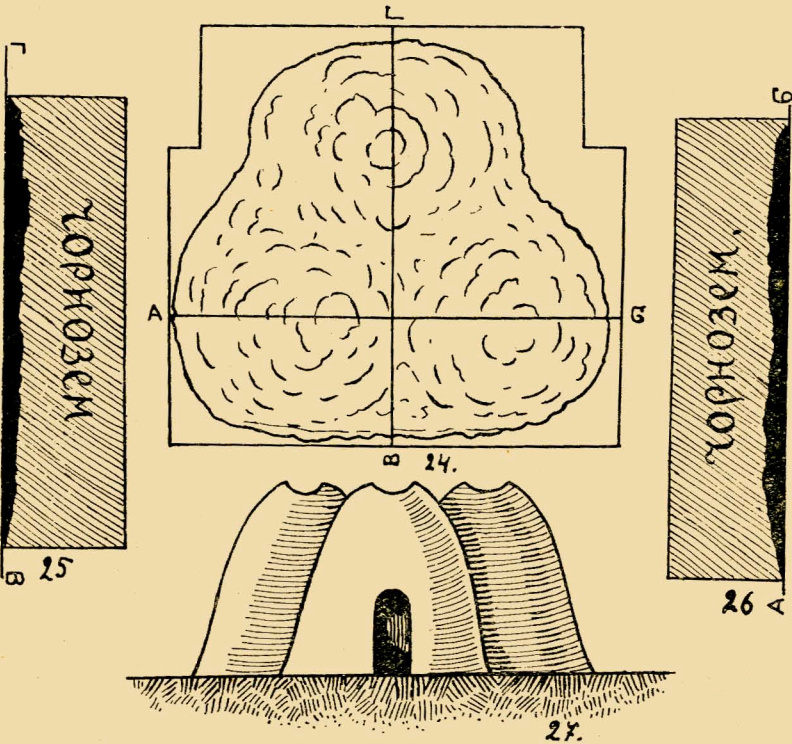
23.

3.

22

25

24.

26

28.

